

Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського», Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Орленко Ірина Миколаївна

УДК: 316.3:316.6 (477)

**ДЕТЕРМІНАНТИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ
ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

033 Філософія

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Орленко І. М.

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор Борінштейн
Євген Русланович

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Орленко І.М. Детермінанти соціальної дезадаптації особистості в сучасному українському суспільстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 – філософія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2020.

У кваліфікаційній роботі проаналізовано поняття та категорію соціальної дезадаптації у загальнонауковому та соціально-філософському пізнанні.

Доведено, що соціальна дезадаптація є потенційним відображенням соціальної адаптації та взаємовпливовою системою соціальної адаптації суспільства й структурних систем особистості у трисистемному філософському вимірі – трикветрі соціальної дезадаптації.

Метою дослідження є науково-теоретичне виявлення і аналіз детермінант соціальної дезадаптації у сучасному українському суспільстві.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше розроблено трьохсистемну структуру соціальної дезадаптації/адаптації як складноорганізованої інтегральної властивості особистості у філософському вимірі, який виражено трикветром соціальної адаптації/ дезадаптації; вперше розроблено комплексну методологію аналізу соціальної дезадаптації особистості, яка полягає у конструюванні зовнішніх зв'язків суб'єкта за допомогою прийняття партнера у взаємодії та системному аналізі соціокультурної адаптації, що дозволило розробити і провести комплексне дослідження особливостей соціокультурної адаптації іноземної молоді до мінливого соціокультурного середовища; виявлено детермінанти благополуччя (адаптації) сім'ї та чинники дезадаптації сім'ї в межах трикветральної структури адаптації-дезадаптації; визначено вагомі фактори неминучості соціальної дезадаптації сьогодення: неможливість пристосування до складних життєвих обставин (СЖО), неминучість розриву родинних і

соціальних зв'язків тимчасово переміщених осіб (ТПО), неприйняття факту народження дитини з особливими потребами та на тлі цього – маргінальний статус сім'ї та особистості в цілому, що дозволило ввести в науковий обіг поняття «селф-фундейшн-система». Обгрунтована доцільність вживання поняття як базової основа особистості та складової структури трикветра соціальної адаптації/дезадаптації у наукових, соціально-філософських дослідженнях.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що положення кваліфікаційної роботи можуть корисними для розробки стратегії соціальних досліджень в Україні, наукового, методологічного й філософського розвитку досліджень поняття, факторів та процесу соціальної дезадаптації та створення практичних рекомендацій щодо запобігання умов виникнення дезадаптаційних процесів в суспільстві.

Знання детермінант соціальної дезадаптації, дезадаптаціогенезу та впливу соціально-дезадаптованої сім'ї на особистість, дозволяє вирішити проблему адаптації особистості до вимог соціальної системи в умовах трансформації способів життєдіяльності людини, соціальних відносин, що постійно ускладнюються.

Результати та висновки кваліфікаційної роботи можуть використовуватися в освітньому процесі, в ході викладання таких курсів, як «Філософія», «Соціальна філософія», «Соціальна психологія», «Психологія», «Філософія освіти», «Соціологія», «Інклюзивна освіта», «Конфліктологія», спецкурсів, у яких увага акцентується на специфіці соціальної адаптації та дезадаптації особистості в сучасному суспільстві, а також під час розробки проектів з соціальної адаптації особистості.

Основні положення та висновки кваліфікаційної роботи можуть бути використані для подальшої розробки соціально-філософського аспекту процесу соціальної дезадаптації особистості.

У першому розділі – «**Діалектична сутність соціальної дезадаптації особистості**» – проаналізовано філософські, науково-філософські та

міждисциплінарні розвідки, що дало змогу конкретизувати структурну модель соціальної дезадаптації та виявити взаємовплив систем соціальної дезадаптації суспільства й структурних систем особистості.

Обґрунтовано теоретичні засади дослідження соціальної дезадаптації з позицій міждисциплінарного підходу. За думкою П. Кузнецова, концепцію соціальної дезадаптації можна розглядати як один з перспективних підходів до комплексного вивчення людини.

На основі узагальнення теоретичних напрацювань з означеної проблеми виявлено детермінанти структури соціальної дезадаптації особистості в сучасному суспільстві.

Описано модель соціальної адаптації/дезадаптації особистості у сучасному соціокультурному просторі. З'ясовано внутрішні і зовнішні детермінанти соціальної адаптації/дезадаптації, на тлі яких формується комплекс властивостей і якостей особистості, що обумовлюють процес адаптації особистості або її дезадаптації.

Визначено, соціальну дезадаптацію як складноорганізовану, інтегральну властивість особистості у трьохсистемному філософському вимірі – трикветрі соціальної дезадаптації (адаптації), структуру якого розроблено у даному дослідженні. Стверджується, що всі системи трикветра тісно пов'язані та здатні до взаємовпливів, і це дозволяє побачити зміни у структурній моделі трикветра соціальної дезадаптації на кожному з трьох структурних рівнях соціальної дезадаптації.

Наголошено, що розуміння процесу дезадаптації в змінених умовах життя має в собі індивідуальні особливості, сторонню підтримку та розкриття внутрішніх ресурсів.

У другому розділі – **«Методологія дослідження соціальної дезадаптації особистості в контексті взаємодії людини і суспільства»** – проаналізовано теоретико-методологічні основи вивчення соціальної дезадаптації особистості і ідеї осмислення соціального буття людини та суспільства.

Розглянуто теоретичні аспекти соціально-філософського узагальнення новітніх досягнень окремих наук у комплексному вивченні людини та особистості.

Встановлено, що компонентами структури моніторингу є соціальні індикатори освітньої, культурної, соціальної, побутової сфер життя студентів університету та особливості їх взаємної адаптації. Описано основні етапи процесу взаємної соціокультурної адаптації іноземних студентів.

Стверджується, що компонентними модусами соціокультурної адаптації студентів до соціального стилю освітнього середовища є академічна адаптація, соціальна адаптація, культурна адаптація, особистісно-емоційна адаптація. З'ясовано питання про сучасні соціальні відносини тимчасово переміщених осіб в контексті соціокультурного підходу й наголошується, що злагода українського суспільства в цілому залежить від того, яким буде включення тимчасово переміщених осіб в систему соціальних зв'язків і відносин за умови рівномірної репрезентованості загальнолюдських, соціальних та етнічних цінностей.

Осмилюється проблема соціальної та психологічної дезадаптації сучасних сімей, які виховують дітей з особливими, обумовлена зміною сімейної ідеології та сімейних цінностей на фоні впливу соціально-економічних реформ. В ході наукового дослідження розроблено типологія соціально-дезадаптованих сімей у сучасному українському суспільстві.

Наголошується, що соціальна профілактика здатна створити те необхідне тло, на якому більш успішно здійснюється і психологічна, і педагогічна, і медична, й соціально-педагогічна. Така всебічна профілактика можлива лише на рівні держави через систему заходів підвищення якості життя, мінімізацію факторів соціального ризику, створення умов для реалізації принципу соціальної справедливості.

У третьому розділі – **«Соціальна дезадаптація особистості в сучасному українському суспільстві»** – розкрито онтологічну сутність оцінки компонентів дезадаптації особистості в Україні (на прикладі тимчасово

переміщеної молоді та їх сімей, іноземних студентів та сімей, які виховують дітей з особливими потребами).

Досліджено онтологічне розуміння буття таких категорій людей, як іноземні студенти, тимчасово переміщена молодь, сім'ї, які виховують особливу дитину. Вибір пов'язаний з тими подіями, які захлиснули нашу країну та багато в чому визначають її майбутнє. Обрано найменш захищені та вразливі категорії людей, які потребують не тільки соціальної та державної підтримки, а й нової соціально-комунікативної моделі суспільних відносин, адже вони є значущими фокус-групами сучасного українського суспільства.

Проаналізовано соціалізаційний, самореалізаційний, комунікативний, латентний, рефлексивний та соціокультурний компоненти соціальної дезадаптації особистості на рівні кожної з трьох систем трикетра на прикладі тимчасово переміщеної молоді та їх сімей, іноземних студентів та сімей, що виховують дітей з особливими потребами, й підкреслено розуміння того, що процесу соціальної дезадаптації в змінених умовах життя передбачає індивідуальні особливості, підтримку з боку та розкриття внутрішніх ресурсів.

Досліджено вплив соціально-дезадаптованої сім'ї на соціальну дезадаптацію особистості.

Виокремлено детермінанти благополуччя (адаптації) і чинники дезадаптації сучасних сімей в межах трикетральної структури адаптації-дезадаптації та обґрунтовано розуміння того, що благополучна сім'я більш успішна в досягненні високої якості життя своїх членів, а соціально-дезадаптована неспроможна виконувати свої соціальні функції, що перешкоджає успішній адаптації особистості до умов трансформаційного соціального середовища.

З'ясовано сутнісні підвалини детермінантів соціальної дезадаптації особистості в сучасному українському суспільстві.

Визначено, що різні соціальні категорії членів нашого суспільства мають єдину структуру соціальної дезадаптації, що дозволило розглядати цей процес на рівні суспільство-особистість.

Таким чином, соціальна дезадаптація особистості є потенційним відображенням взаємодії соціальної адаптації структур особистості з соціальною системою суспільства.

Ключові слова: соціальна дезадаптація особистості, структура соціальної дезадаптації, соціально-дезадаптована сім'я, соціокультурна адаптація, тимчасово переміщена молодь, іноземні студенти, діти з особливими освітніми потребами.

SUMMARY

Orlenko I. N. Determinants of social maladaptation of the individual in modern Ukrainian society. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

The doctoral thesis on obtaining a PhD degree in philosophy on a specialty – 033 philosophy. – State institution «South-Ukrainian National Pedagogical University n.a. K.D. Ushinsky», Odessa, 2020.

The qualification work analyzes the concept and category of social maladaptation in scientific and socio-humanitarian knowledge.

It has been proved that social maladaptation is a potential reflection of social adaptation and a mutually influencing system of social adaptation of society and structural systems of personality in the three-system philosophical dimension – in the triquetra of social maladaptation.

The purpose of the study is the scientific and theoretical identification and analysis of the determinants of social maladaptation in modern Ukrainian society.

The scientific novelty of the research is that for the first time was developed a three-system structure of social maladaptation/adaptation as a complexly organized integral characteristic of a person in the philosophical dimension, which is expressed by a triquetra of social adaptation/maladaptation; for the first time was developed a comprehensive analysis methodology of social maladaptation of the personality, which consists in creating the external relations of the subject through the adoption of a partner in interaction and a system analysis of sociocultural adaptation. This made it possible to develop and conduct a comprehensive study of

the peculiarities of the foreign youth sociocultural adaptation to the changing sociocultural environment; the determinants of the well-being (adaptation) of the family and the factors of maladaptation of the family within the tripartite structure of adaptation-maladaptation were revealed; significant factors of the inevitability of social maladaptation nowadays are determined: inability to adapt to difficult life circumstances (DLC), the inevitability of the family and social ties severing of temporarily displaced persons (TDP), rejection of the fact of the child born with special needs and therefore – the marginal status of the family and the individual as a whole, which made it possible to introduce the concept of «self-foundation system» into scientific circulation. Also there has been substantiated the expediency of using the notion as a basic foundation of personality and a component of the tripartite structure of social adaptation/maladaptation in scientific, socio-philosophical research.

The practical significance of the study lies in the fact that the provisions of qualification work can be useful for developing a social research strategy in Ukraine, for the scientific, methodological and philosophical development of research on the notion, factors and process of social maladaptation and also for creating the practical recommendations for the prevention of conditions for the emergence of maladaptation processes in society.

Knowledge of the determinants of social maladaptation, the emergence of maladaptation and the socially maladapted family influence on the personality allows us to solve the problem of individual adaptation to the requirements of the social system in the context of the transformation of the ways of human life activity, of social relations, which are constantly becoming more complicated.

The results and conclusions of qualification work can be used in the educational process, while teaching such courses as «Philosophy», «Social philosophy», «Social Psychology», «Psychology», «Philosophy of education», «Sociology», «Inclusive education», «Conflictology». Also in special courses, where attention is focused on the specifics of social adaptation and maladaptation of

the individual in modern society, as well as in the development of projects for the social adaptation of the individual.

The main provisions and conclusions of the qualification work can be used for further development of the socio-philosophical aspect of the process of social maladaptation of the individual.

In the first section – «**The dialectical essence of social maladaptation of the personality**» – there have been analyzed philosophical, scientific-philosophical and interdisciplinary explorations. This made it possible to concretize the structural model of social maladaptation and reveal the mutual influence of the systems of society social maladaptation and the structural systems of the personality.

The social maladaptation theoretical foundations of the study have been substantiated from the standpoint of an interdisciplinary approach. According to P. Kuznetsov, the concept of social maladaptation can be considered as one of the most forward-looking approaches to the comprehensive study of a person.

On the basis of theoretical advances generalization on this problem, the determinants of the structure of social maladaptation of the individual in modern society have been revealed.

There has been described a model of social adaptation/maladaptation of a person in the modern sociocultural space, the basis of which, in our opinion, is clarified the internal and external determinants of social adaptation/ maladaptation, against the background of which it is formed a complex of personality traits and qualities, which determine the process of adaptation of the personality or its maladaptation.

The social maladaptation is defined as a complex, integral personality trait in a three-system philosophical dimension – in the triquetra of social maladaptation (adaptation), the structure of which has been developed in this study. It is argued that all systems of the triquetra are closely related and have the mutual influence, and this allows us to see the changes in the structural model of the triquetra of social maladaptation at each of the three structural levels of social maladaptation.

It is noted that the understanding of the maladaptation process in changed living conditions has individual characteristics, outside support and the disclosure of internal resources.

In the second section – **«Research methodology of personality social maladaptation in the context of human-society interaction»** – there have been analyzed the theoretical and methodological foundations of personality social maladaptation studying and the idea of understanding the social life of a person and society.

There have been considered the theoretical aspects of the socio-philosophical generalization of the certain sciences' latest achievements in the complex study of a person and personality.

It has been established that the components of the monitoring structure are the social indicators of educational, cultural, social and everyday life of university students and the peculiarities of their mutual adaptation. The main stages of the mutual socio-cultural adaptation process of foreign students have been described.

It is argued that the component modes of students' socio-cultural adaptation to the social style of the educational environment are academic adaptation, social adaptation, cultural adaptation, personal-emotional adaptation. There has been clarified the issue of modern social relations of temporarily displaced persons in the context of the sociocultural approach. And it is noted that the harmony of the Ukrainian society as a whole depends on what will be the inclusion of temporarily displaced persons in the system of social ties and relations, under condition of an equal representativeness of universal, social and ethnic values.

In this section we comprehend the problem of social and psychological maladaptation of modern families that are raising children, which is caused by changes in family ideology and family values against the background of the influence of socio-economic reforms. During scientific research we have developed a typology of socially maladapted families and it was established that the condition of social and psychological maladaptation of modern families that are raising

children is caused by the change in family ideology and family values against the background of the influence of socio-economic reforms.

It is noted that social prevention is able to create that necessary background against which psychological, pedagogical, medical and socio-pedagogical prevention are more successfully carried out. Such comprehensive prevention is possible at the state level through a system of measures to improve the quality of life, minimize social risk factors, and create conditions for the implementation of the principle of social justice.

In the third section – **«Social personality maladaptation in modern Ukrainian society»** – there have been revealed the ontological essence of assessing the components of personality maladaptation in Ukraine (on the example of temporarily displaced youth and their families, foreign students and families that are raising children with special needs).

The ontological understanding of the being of such categories of people as foreign students, temporarily displaced youth and families that are raising children with special needs has been explored. The choice is related to the events that have swept over our country and largely determine its future. The least protected and vulnerable categories of people were selected as they need not only social and government support, but also a new social and communicative model of public relations, because they are significant focus groups of modern Ukrainian society.

We have analyzed at the level of each of the three systems of the triquetra the socialization, self-realization, communicative, latent, reflexive and socio-cultural components of social maladaptation of the personality, using the example of temporarily displaced youth and their families, foreign students and families that are raising children with special needs. As a result, we can infer that the understanding of the social maladaptation process in changed living conditions presupposes individual characteristics, outside support and the disclosure of internal resources.

The influence of the socially maladapted family on the personality social maladaptation has been explored.

The determinants of well-being (adaptation) and factors of modern families' maladaptation within the three-system structure of adaptation-maladaptation have been identified. And also there have been substantiated the understanding that a prosperous family is more successful in achieving a high quality of life for its members, and a socially maladapted family cannot fulfill its social functions – which, in turn, prevents the successful adaptation of the individual to the conditions of the transformational social environment.

The essential foundations of the determinants of social maladaptation of the individual in modern Ukrainian society have been clarified.

It is determined that various social categories of members of society have a single structure of social maladaptation, which made it possible to consider this process at the level of society-personality.

Thus, the personality social maladaptation is a potential reflection of the interaction of the social adaptation of personality structures with the social system of society.

Key words: social maladaptation of personality, structure of social maladaptation, socially maladapted family, sociocultural adaptation, temporarily displaced youth, foreign students, children with special educational needs.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації

1. Орленко И. Н. Социальная дезадаптация как объект социально-философского исследования. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2015. №2 (35). С. 71–79.
2. Орленко И. Н. Социально-философское понимание социализации как фактора социальной дезадаптации. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2016. №2 (37). С. 65–75.
3. Орленко И. Н. Коммуникативный и ценностный компоненты структуры социальной дезадаптации личности в современном обществе. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2017. №1 (38). С. 79–87.
4. Орленко І. М. Сучасна типізація соціально-дезаптованої сім'ї у філософському вимірі. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2017. №2 (39). С. 76–83.
5. Пальчинская М. В., Орленко И. Н. Проектирование инклюзивного образовательного пространства как засіб соціальної адаптації дітей з особливими освітніми потребами в освітньому середовищі. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2018. №1 (40). С. 83–90.
6. Орленко І. М. Проблеми дезадаптації тимчасово переміщеної молоді України у сучасних соціокультурних умовах. Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. Львів, 2017. Вип. 19. С. 90–98.
7. Борінштейн Є. Р., Кіссе А. І., Орленко І. М. Социокультурная адаптация иностранной молодежи к украинской студенческой среде: антропосоциогенетический контекст. Грані. Науково-теоретичний альманах. Дніпро, 2018. Т. 21, № 12. С. 42–52.
8. Орленко І. М. Трикветр соціальної дезадаптації та його структурна модель у сучасному суспільстві. Гілея. Науковий вісник. Філософські науки. Київ, 2019. Вип. 142 (№3). Ч. 2. С. 107–112.

9. Орленко І. М. Взаимная социокультурная адаптация студентов в контексте современных трансформационных процессов. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2019. №1 (69). С. 88–94.

10. Orlenko I. N. Philosophical underpinnings of the concept of social maladjustment in modern word. Philosophical and methodological challenges of the study of modern society: collective monograph. Lviv-Toruń, 2019. P. 149–167.

11. Orlenko I. N. Philosophy of inclusive education in the contemporary society. Comprehension of the formation of the world in different philosophical approaches: collective monograph. Lviv-Toruń, 2019. P. 101–123.

12. Orlenko I. N. Compendium of methodology for the research of sociocultural adaptation: problem fields of social philosophy. Modern philosophy in the context of intercultural communication: collective monograph. Lviv-Toruń, 2019. P. 123–138.

13. Орленко І. М. Філософський аналіз проблем соціальної адаптації та дезадаптації родин, які виховують особливу дитину. Мультиверсум. Філософський альманах. Київ, 2019. Вип. 3–4 (169–170). С. 54–72.

14. Orlenko I. N. Sociocultural problems of adaptation / re-adaptation of temporarily displaced youth in Ukraine. Scientific Journal VIRTUS. 2020. № 40. С. 17–22.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Орленко І. М. Соціально-філософський аналіз стану реформування закладів інституційного догляду. Освіта та соціалізація особистості: матеріали V всеукр. інтернет – конф. (м. Одеса–Запоріжжя, 12-13 трав. 2017р.), 2017. С. 24–26.

2. Орленко І. Н. Социальные проекты как способ трансформации социально-дезадаптированной личности в образовательной среде (философский аспект). Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства: матеріали II міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 26-27 трав. 2017 р.), Одеса, 2017. С. 217–219.

3. Орленко І. М. Особливості стану та профілактичної роботи соціально-дезадаптованих сімей у сучасному українському суспільстві. Проблеми реабілітації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 26-27 квіт. 2018), Одеса, 2018. С. 100–103.

4. Орленко І. М. Соціокультурна адаптація молоді в студентському середовищі. Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства: матеріали III міжнар. наукової конф. (м. Одеса, 25-26 трав. 2017р.), Одеса, 2018. С. 70–73.

5. Орленко І. Н. Социально-философский анализ проблем молодежи ВПЛ в Украине и Грузии. Освіта та соціалізація особистості: матеріали VI Всеукр. інтернет – конф. (м. Одеса-Запоріжжя, 27-28 квіт. 2017 р.), Одеса–Запоріжжя, 2018. С. 8–11.

6. Орленко І. М. Структурно-функціональна модель соціальної адаптації в сучасному філософському вимірі. Proceedings of the III International scientific and practical conference «Scientific research priorities: theoretical and practical value». (Poland, 27th-30th of November 2018 p.), Poland, Nowy Sącz, Wyższa Szkoła Biznesu – National-Louis University, 2018. С. 151–153.

7. Орленко І. М. Структура та етапи взаємної соціокультурної адаптації студентів. Освіта та соціалізація особистості: матеріали VI Всеукр. інтернет – конф. (м. Одеса, 26-27 квітня 2019 р.), Одеса, 2019. С. 33-35.

8. Орленко І. М. Компонентные модулы социокультурной адаптации студентов к социальному стилю образовательной среды. Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства: матеріали III Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 24-25 трав. 2019 р.), Одеса, 2019. С. 71-73.

9. Орленко І. М. Вплив воєнних конфліктів на адаптацію тимчасово переселеної молоді. Інновації в освіті: сутність, проблеми, перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21-22 жовтня 2019 р.), Одеса, 2019. С. 86–87.

10. Орленко І. М. Особливості впровадження інклюзивної освіти в Україні. Педагогічна наука і освіта у сучасному вимірі: проблеми і

перспективи розвитку: матеріали I Всеукр. наук.–практ. конф. до 80-річчя діяльності інституції (м. Одеса, 21 травня 2019 р.), Одеса, 2019. С. 203–206.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

1. Borinshtein Ye., Orlenko I. Continuous education as the basis of sociocultural adaptation. ScienceRise: Pedagogical Education. 2020. № 3. P. 21–26.

Зміст

Вступ.....	18
Розділ I. Діалектична сутність соціальної дезадаптації особистості.....	27
1.1. Соціально-філософські пролегомени дезадаптації.....	27
1.2. Характеристика соціальної дезадаптації з позицій міждисциплінарного підходу.....	50
1.3. Детермінанти структури соціальної дезадаптації особистості в сучасному суспільстві.....	60
Висновки до першого розділу.....	92
Розділ II. Методологія дослідження соціальної дезадаптації особистості в контексті взаємодії людини і суспільства.....	96
2.1. Теоретико-методологічні основи вивчення соціальної дезадаптації особистості.....	96
2.2. Типологія соціально-дезадаптованих сімей: проблемне поле взаємодії людини і суспільства.....	118
Висновки до другого розділу.....	157
Розділ III. Соціальна дезадаптація особистості в сучасному українському суспільстві.....	161
3.1. Онтологічна сутність оцінки компонентів дезадаптації особистості в Україні (<i>на прикладі тимчасово переміщеної молоді та їх сімей, іноземних студентів та сімей, які виховують дітей з особливими потребами</i>).....	161
3.2. Вплив соціально-дезадаптованої сім'ї на соціальну дезадаптацію особистості.....	188
3.3. Сутнісні підвалини детермінантів соціальної дезадаптації особистості в сучасному українському суспільстві.....	210
Висновки до третього розділу.....	219
Висновки.....	223
Список використаних джерел (ДСТУ 8302 до: 2015).....	231
Список використаних джерел (APA).....	257

Вступ

Вплив адаптації на життя людини важко переоцінити: якість нашого життя цілком залежить від рівня адаптованості особистості до постійно мінливих умов навколишнього світу. Однак не тільки навколишній світ є по своїй суті нестабільним, ми самі, наше життя знаходиться в стані постійних змін. Тому неможливо передбачити результати соціальних дій, не володіючи достатнім рівнем адаптації та більш того, перебуваючи в стані невизначеності та внутрішньо-особистісної дезадаптації. Це дає підстави розглядати соціальну дезадаптацію в більш широкому значенні, використовуючи методологічний апарат соціальної філософії та визначити детермінанти поняття «соціальна дезадаптація» як об'єкта філософського дослідження. Вищезазначене надає можливість створити нову соціально- комунікативну модель суспільних відносин.

Особливістю дезадаптації особистості є негативний відтінок її проявів, що виражається більшою чи меншою мірою та є наслідком деформації функціонування соціокультурних, соціопсихологічних, соціоекономічних і тому подібних механізмів, що визначають стан і поведінку людини, її розвиток. В сучасному українському суспільстві соціальна дезадаптація особистості проявляється у порушенні нормальних взаємин з людьми і виникає внаслідок невідповідності установок, ціннісних орієнтацій особистості вимогам і нормам поведінки суспільства, соціуму, соціальної групи.

Зважаючи на це, **науковою задачею** є теоретичне концептуальне осмислення детермінантів соціальної дезадаптації особистості та створення практичних рекомендацій щодо запобігання умов виникнення дезадаптаційних процесів в суспільстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами.

Кваліфікаційну наукову працю виконано в рамках планової наукової теми кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний

педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (державна реєстрація № 011U010462). Тему затверджено на засіданні вченої ради протокол № 5 від 28.12.2017 року.

Мета і завдання дослідження.

Метою дослідження є науково-теоретичне виявлення і аналіз детермінант соціальної дезадаптації у сучасному українському суспільстві.

Для досягнення поставленої мети було розроблено наступні завдання:

- визначити категоріальне поле поняття дезадаптація в системі соціально-філософського знання;
- окреслити специфіку соціальної дезадаптації в науковій площині;
- виявити основні детермінанти структури соціальної дезадаптації;
- охарактеризувати теоретико-методологічні основи вивчення соціальної дезадаптації особистості;
- розглянути типологію соціально-дезадаптованих сімей з точки зору соціально-філософської картини світу;
- з'ясувати сутність оцінки компонентів дезадаптації особистості;
- висвітлити вплив соціально-дезадаптованої сім'ї на соціальну дезадаптацію особистості;
- прослідкувати причинно-наслідковий зв'язок особливостей соціальної дезадаптації особистості в сучасному українському суспільстві.

Об'єкт дослідження: соціальна дезадаптація особистості.

Предмет дослідження: детермінанти соціальної дезадаптації особистості.

Методологічна база дослідження

Під час роботи автором були застосовані загальнонаукові та філософські методи: аналіз і синтез понять і категорій, метод узагальнення та описовий метод, що дозволило дослідити детермінанти соціально-дезадаптованої особистості в сучасному українському суспільстві, через площину

характеристик і визначень, що сприяло глибшому розумінню специфіки соціальної дезадаптації.

Як загальну методологічну основу кваліфікаційної праці використано діалектичний метод, для осмислення соціального буття дезадаптованої особистості та трансформації українського суспільства.

Для дослідження сутності та специфіки соціальної дезадаптації особистості ми використовували методи контент-аналізу, що допомогло прослідкувати факти дезадаптації особистості в мікросистемі, а в подальшому – у селф-фундейшн-системі, і метод моделювання, за допомогою якого побудовано та розглянуто модель трикветра соціальної адаптації/дезадаптації особистості.

Також у кваліфікаційній роботі було розглянуто наступні підходи.

Системно-цілісний підхід застосовано для виявлення детермінант соціальної дезадаптації особистості, яка ґрунтується на уявленні про єдність її природнього, соціального та духовного компонентів, що забезпечує комплексний аналіз проблеми соціальної дезадаптації особистості у сучасному українському суспільстві. Системний підхід надав змогу узагальнити філософське розуміння особистості в сукупності внутрішніх умов, що заломлюють всі зовнішні впливи та створити структуру соціальної дезадаптації.

Синергетичний підхід використано для виявлення особливостей соціальної дезадаптації особистості в період трансформаційних процесів українського суспільства.

Соціокультурний підхід дав змогу проаналізувати вплив дезадаптаційних процесів на адаптацію особистості іноземної молоді та здійснити вивчення дезадаптаційних процесів (в ракурсі трансформаційних полікультурних процесів, притаманних сучасному суспільству).

Феноменологічний підхід дозволив здійснити аналіз образу нової соціальної реальності як результату пізнавальної діяльності людини та

виявити загальну природу адаптивної чи дезадаптивної взаємодії людини й суспільства в цілому.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше розроблено трьохсистемну структуру соціальної дезадаптації/адаптації як складноорганізованої інтегральної властивості особистості у філософському вимірі, який виражено трикветром соціальної адаптації/ дезадаптації.

Вперше:

- розроблена комплексна методологія аналізу соціальної дезадаптації особистості, яка полягає у конструюванні зовнішніх зв'язків суб'єкта за допомогою прийняття партнера у взаємодії та системному аналізі соціокультурної адаптації, що дозволило розробити і провести комплексне дослідження особливостей соціокультурної адаптації іноземної молоді до мінливого соціокультурного середовища;

- введено в науковий обіг поняття «селф-фундейшн-система» як базова основа особистості та складова структури трикветра соціальної адаптації/ дезадаптації;

- запроваджено в науковий обіг поняття «сім'я особливої дитини», під якою ми визначаємо соціальну групу, що виховує дітей з особливими освітніми потребами, дітей обдарованих, усиновлених дітей та дітей, які перебувають під опікою;

- виявлено детермінанти благополуччя (адаптації) сім'ї та чинники дезадаптації сім'ї в межах трикветральної структури адаптації-дезадаптації;

- визначено вагомі фактори неминучості соціальної дезадаптації сьогодення: неможливість пристосування до складних життєвих обставин (СЖО), неминучість розриву родинних і соціальних зв'язків тимчасово переміщених осіб (ТПО), неприйняття факту народження дитини з особливими потребами та на тлі цього – маргінальний статус сім'ї та особистості в цілому.

Уточнено:

- структуру соціальної адаптації/дезаптації (макросистема, мікросистема, селф-фундейшн-система), системи якої рівнозначущі та взаємопов'язані між собою;

- типологію соціально-дезаптаваних сімей, яка містить наступні категорії: неповна сім'я, неблагополучна сім'я, асоціальна сім'я, дисфункціональна сім'я, негармонійна сім'я, деструктивна сім'я, дезінтегрована сім'я, дезорганізована сім'я, позашлюбна сім'я, сім'я ТПО (тимчасово переміщені особи), сім'я особливої дитини, сім'я СЖО;

- поняття сімей СЖО (у складних життєвих обставинах) та сім'я ТПО (тимчасово переміщеної особи);

- сутність поняття «соціальна дезаптація» як повної або часткової втрати особистістю здатності адаптації до умов соціуму та змін якості життя, як порушення взаємозв'язків людини з середовищем, що характеризується неможливістю реалізації нею своїх позитивних соціальних ролей в певних соціальних умовах, відповідних її потенціалу.

Отримало подальший розвиток:

- дослідження впливу соціально-дезаптаваної сім'ї на соціальну дезаптацію особистості. Розглядаючи цей факт на рівні держави, ми можемо бачити накопичення «соціального капіталу» країни з позиції якості, а не тільки кількості членів соціокультурного суспільства;

- розкриття адаптивних можливостей особистості у контексті взаємодії людини і суспільства внаслідок розуміння рефлексивного поля «Я» та «Ми» у єдиній соціокультурній площині;

- висвітлення причинно-наслідкового зв'язку особливостей соціальної дезаптації особистості в сучасному українському суспільстві. Найбільш вразливими для соціокультурної дезаптації є діти і сім'ї мігрантів, тимчасово переселені особи із зони військового конфлікту на сході України, іноземці, які змінили країну проживання, іноземна молодь, яка отримує професійну освіту в нашій країні.

**Основні положення дисертації було оприлюднено на:
конференціях, філософських читаннях, форумах, конгресах:
всеукраїнських і регіональних:**

1. Орленко І. М. Соціально-філософський аналіз стану реформування закладів інституційного догляду. Освіта та соціалізація особистості: матеріали V всеукр. інтернет – конф. (м. Одеса–Запоріжжя, 12-13 трав. 2017р.), 2017. С. 24–26.

2. Орленко И. Н. Социальные проекты как способ трансформации социально-дезадаптированной личности в образовательной среде (философский аспект). Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства: матеріали II міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 26-27 трав. 2017 р.), Одеса, 2017. С. 217–219.

3. Орленко І. М. Особливості стану та профілактичної роботи соціально-дезадаптованих сімей у сучасному українському суспільстві. Проблеми реабілітації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 26-27 квіт. 2018), Одеса, 2018. С. 100–103.

4. Орленко І. М. Соціокультурна адаптація молоді в студентському середовищі. Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства: матеріали III міжнар. наукової конф. (м. Одеса, 25-26 трав. 2017р.), Одеса, 2018. С. 70–73.

5. Орленко И. Н. Социально-философский анализ проблем молодежи ВПЛ в Украине и Грузии. Освіта та соціалізація особистості: матеріали VI Всеукр. інтернет – конф. (м. Одеса-Запоріжжя, 27-28 квіт. 2017 р.), Одеса–Запоріжжя, 2018. С. 8–11.

6. Орленко І. М. Структурно-функціональна модель соціальної адаптації в сучасному філософському вимірі. Proceedings of the III International scientific and practical conference «Scientific research priorities: theoretical and practical value». (Poland, 27th-30th of November 2018 p.), Poland, Nowy Sącz, Wyższa Szkoła Biznesu – National-Louis University, 2018. С. 151–153.

7. Орленко І. М. Структура та етапи взаємної соціокультурної адаптації студентів. Освіта та соціалізація особистості: матеріали VI Всеукр. інтернет – конф. (м. Одеса, 26-27 квітня 2019 р.), Одеса, 2019. С. 33-35.

8. Орленко І. М. Компонентные модулы социокультурной адаптации студентов к социальному стилю образовательной среды. Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства: матеріали III Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 24-25 трав. 2019 р.), Одеса, 2019. С. 71-73.

9. Орленко І. М. Вплив воєнних конфліктів на адаптацію тимчасово переселеної молоді. Інновації в освіті: сутність, проблеми, перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21-22 жовтня 2019 р.), Одеса, 2019. С. 86–87.

10. Орленко І. М. Особливості впровадження інклюзивної освіти в Україні. Педагогічна наука і освіта у сучасному вимірі: проблеми і перспективи розвитку: матеріали I Всеукр. наук.–практ. конф. до 80-річчя діяльності інституції (м. Одеса, 21 травня 2019 р.), Одеса, 2019. С. 203–206.

Публікації

1. Орленко І. Н. Социальная дезадаптация как объект социально-философского исследования. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2015. №2 (35). С. 71–79.

2. Орленко І. Н. Социально-философское понимание социализации как фактора социальной дезадаптации. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2016. №2 (37). С. 65–75.

3. Орленко І. Н. Коммуникативный и ценностный компоненты структуры социальной дезадаптации личности в современном обществе. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2017. №1 (38). С. 79–87.

4. Орленко І. М. Сучасна типізація соціально-дезаптованої сім'ї у філософському вимірі. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2017. №2 (39). С. 76–83.

5. Пальчинская М. В., Орленко И. Н. Проектування інклюзивного освітнього простору як засіб соціальної адаптації дітей з особливими освітніми потребами в освітньому середовищі. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2018. №1 (40). С. 83–90.
6. Орленко І. М. Проблеми дезадаптації тимчасово переміщеної молоді України у сучасних соціокультурних умовах. Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. Львів, 2017. Вип. 19. С. 90–98.
7. Борінштейн Є. Р., Кіссе А. І., Орленко І. М. Социокультурная адаптация иностранной молодежи к украинской студенческой среде: антропосоциогенетический контекст. Грані. Науково-теоретичний альманах. Дніпро, 2018. Т. 21, № 12. С. 42–52.
8. Орленко І. М. Трикветр соціальної дезадаптації та його структурна модель у сучасному суспільстві. Гілея. Науковий вісник. Філософські науки. Київ, 2019. Вип. 142 (№3). Ч. 2. С. 107–112.
9. Орленко І. М. Взаимная социокультурная адаптация студентов в контексте современных трансформационных процессов. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2019. №1 (69). С. 88–94.
10. Orlenko I. N. Philosophical underpinnings of the concept of social maladjustment in modern word. Philosophical and methodological challenges of the study of modern society: collective monograph. Lviv-Toruń, 2019. P. 149–167.
11. Orlenko I. N. Philosophy of inclusive education in the contemporary society. Comprehension of the formation of the world in different philosophical approaches : collective monograph. Lviv-Toruń, 2019. P. 101–123.
12. Orlenko I. N. Compendium of methodology for the research of sociocultural adaptation: problem fields of social philosophy. Modern philosophy in the context of intercultural communication : collective monograph. Lviv-Toruń, 2019. P. 123–138.
13. Орленко І. М. Філософський аналіз проблем соціальної адаптації та дезадаптації родин, які виховують особливу дитину. Мультиверсум. Філософський альманах. Київ, 2019. Вип. 3–4 (169–170). С. 54–72.

14. Orlenko I. N. Sociocultural problems of adaptation / re-adaptation of temporarily displaced youth in Ukraine. Scientific Journal VIRTUS. 2020. № 40. С. 17–22.

15. Borinshtein Ye., Orlenko I. Continuous education as the basis of sociocultural adaptation. ScienceRise: Pedagogical Education. 2020. № 3. P. 21–26.

Структура дисертації обумовлена її метою і відповідає основним дослідницьким завданням. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (8 підрозділів), висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить **231** сторінка (основний зміст викладено на **217** сторінках). У списку використаних джерел **221** найменування.

Розділ I

ДІАЛЕКТИЧНА СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Соціально-філософські пролегомени дезадаптації

Соціальне життя відрізняється складним переплетінням об'єктивних і суб'єктивних факторів. Розвиток суспільства йде нерівномірно. Якись сфери можуть відставати, інші – випереджати загальний хід розвитку. У суспільстві завжди є залишки минулого й зачатки нового. Формації в чистому вигляді не існує. Це створює внутрішню напругу в суспільстві, передбачає боротьбу нового й старого, що є однією з причин соціальної дезадаптації.

Українське суспільство перебуває в ситуації соціально-економічної кризи в період, коли порушена цілісність політичних і географічних кордонів, що тягне за собою збільшення числа осіб, які перебувають в складних життєвих обставинах, що знаходить своє втілення в механізмі «включення» особистості в суспільну систему. Трансформації, що відбуваються під впливом кризових явищ нашого суспільства, відображають стан внутрішнього дисонансу особистості. Трансформації, що відбуваються під впливом кризових явищ нашого суспільства, відображають стан внутрішнього дисонансу особистості.

Внутрішній дисонанс особистості є причиною соціальної дезадаптації, подолати яку безболісно можливо, використовуючи системне бачення процесів, що відбуваються. Суспільство як найскладніша форма розвитку матерії, її найвищий ступінь, є одночасно найбільш важким об'єктом пізнання.

Оцінюючи стан розробленості цієї проблематики, слід зазначити, що до мислителів, які приділяли увагу цій темі, належать Платон, Аристотель, Августин, Гегель, І. Кант, Е. Дюркгейм, П. Сорокін, І. Хабермас та багато інших вчених.

Пріоритетними слугували погляди науковців, які досліджували основу взаємодії особистості та суспільства – Г. Гегель, З. Фрейд, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Р. Мертон, П. Сорокін, Е. Фромм, Т. Парсонс та інших.

Зміст адаптаційних процесів і їхнє місце в суспільній життєдіяльності розглядали такі представники наукового знання, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс.

Е. Дюркгейм не використовував термін «адаптація», він вивчав пристосування внутрішньої організації людини до наявних у суспільстві норм (Дюркгейм, 2001, с. 32-36). М. Вебер, визнаючи роль соціальної нормативності, звернув увагу на питання відповідності або невідповідності соціальних норм інтересам та очікуванням людини. Індивід шукає найбільш відповідні для нього норми в мозаїці соціальних цінностей і також самостійно видозмінює або творить їх. М. Вебер (1990) розглядає як їх «цілераціональну», так і «цінніснораціональну» поведінку, причому в такому варіанті пристосування людини до суспільства також є джерелом соціального прогресу (Вебер, 1990).

На основі синтезу уявлень таких відомих вчених, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, про суспільство, його явища з позицій об'єктивності соціокультурних систем, розглядав проблему адаптації особистості П. Сорокін (Сорокін, 1997), пов'язуючи її сутність і різновиди з системою цінностей суспільства й окремого індивіда, з проблемою соціальної мобільності. В умовах кризи відбувається, за його словами, дезінтеграція чуттєвого порядку як однієї з форм соціокультурної суперсистеми, що є головною детермінантою сучасного суспільства, його способу життя, домінантної ментальності та прагнень людей. ХХ століття, за його спостереженнями, під впливом флуктуації характеризується порушенням механізмів соціального контролю, оскільки сталася дезінтеграція моральних, правових цінностей, які керували поведінкою індивідів і соціальних груп. Змінюючись, зовнішні середовища розрізняються ступенем флуктуації. Про це свідчать численні історичні факти прогресивних і реверсивних змін, що

чергуються, різні революції і контрреволюції. «Так це було в усі великі перехідні періоди від одного базисного соціокультурного ладу до іншого,— писав П. Сорокін, — і так це відбувається в цьому столітті. Помітна дезінтеграція чуттєвого порядку порушила вибухи першої та другої світових війн, безліч малих війн, кривавих революцій, заколотів ...» (Сорокін П., 1991, с.30). На жаль, це є актуальним і в наш час, на початку ХХІ століття, і «шляхом щораз більшого знецінення колишніх інститутів, цінностей та ідеологій» (Sorokin Pitirim, 1964, с.50) ми йдемо по одній із колій кризи з надією створити новий інтегральний соціокультурний порядок, який відповідає остаточному етапу в циклі флуктуацій (за Сорокіним) а саме: дезінтеграція – криза – мобілізація сил – новий соціокультурний порядок. У процесі флуктуації будь-яка система змушена вибирати той спосіб, яким в подальшому буде відбуватися еволюція системи. Критичні моменти її розвитку – «точки біфуркації» – репрезентують водночас вузли розгалуження подальших шляхів еволюції. У цих точках система перебуває у стані вибору зі спектру можливих рішень. У той же самий час, людина є і частиною соціальної системи, її одиницею, і сама є системою, для якої дійсні цикли флуктуацій. Зміна умов і якості життя якраз і є критичними моментами розвитку такої системи як «людина», тобто точками біфуркації. Це безпосередньо впливає на людину, її стан, її розвиток як особистості, як члена суспільства. Тому особливої уваги, під час створення адаптивної стратегії, потребує враховування значимих ознак коливання основних характеристик середовища.

Адаптація (пізньолат. *Adaptatio* – пристосування, прикладання) – термін, що спочатку використовувався в біологічній науці для позначення процесу пристосування будови і функцій організмів (популяцій, видів) та їх органів до певних умов зовнішнього середовища. Адаптація формується протягом усіх стадій життєвого циклу організму, сукупність вироблених у процесі розвитку адаптацій надає живим системам доцільної організації. Разом з тим, адаптація є і певним результатом пристосувального процесу – адаптаціогенезу, що відбувається під час взаємодії живих систем з навколишнім середовищем.

Загальнонауковий статус поняття адаптації передбачає і необхідність його визначення в більш широкому значенні, інваріантному для конкретних наукових дисциплін: адаптація є особливою формою відображення системами впливів зовнішнього та внутрішнього середовища, що полягає в тенденції до встановлення з ними динамічної рівноваги. Така рівновага забезпечує гармонійне співвідношення системи з її внутрішнім і зовнішнім середовищем та розвиток цієї системи (Грицанов, 1998, с.896).

Усебічне вивчення процесу адаптації дає можливість ототожнювати його з соціальною компетентністю особистості, концепція якої складна і багатогранна. На думку вчених Aaron Matthew Thompson, Russell Elmore, Lindsay Marie Atker (2020) – соціальна компетентність є здатністю індивіда ефективно досягати угоди про соціальні взаємодії. Соціальна компетентність охоплює як міжособистісні, так і внутрішньоособистісні чинники. У міжособистісному плані соціальна компетентність вміщує в себе ряд когнітивних, емоційних і поведінкових процесів, які залежать від рівня розвитку людини. Ці міжособистісні процеси, як вважають учені, залежать і від внутрішньоособистісних факторів, при цьому формуються ними, включаючи і коло спілкування дитини, і соціальне середовище, і культурне середовище у цих соціальних взаємодіях (Thompson, Elmore & Etker, 2020).

Таким чином, аналізуючи дослідження сучасних учених щодо питань адаптації в системі явищ сучасного суспільства, можна зазначити, що адаптація є комплексним явищем, яке охоплює різні складові та рівні, які впливають на пристосування особистості до вимог соціальної системи. Тому в центрі уваги нашої роботи є загальні закономірності, характер, зміст, види пристосування або не пристосування різних соціальних систем (особистостей, соціальних груп, організацій), з урахуванням впливу соціального середовища, яке існує поза системою.

Розглядаючи відносини індивіда і суспільства, що є основою соціального середовища, Е. Дюркгейм віддає певний пріоритет спільності й солідарності. Індивіди повинні адаптуватися до норм і правил, які необхідні в

суспільстві, що добре функціонує. Проводячи розмежування між двома формами солідарності, учений зазначав, що за умови механічної форми індивіди відрізняються високою згуртованістю (оскільки вони не диференційовані), а за органічної форми згуртованість суспільства – це наслідок диференціації індивідів (тобто вони не подібні один одному, як за механічної форми). Ці дві форми солідарності відповідають двом протилежним формам громадської організації. Механічна солідарність переважає в архаїчному суспільстві (індивіди багато в чому взаємозамінні), а органічна солідарність – у капіталістичному суспільстві (тут диференціація індивідів – це творча умова особистої свободи). У суспільстві з механічною солідарністю суспільне життя визначається імперативами й заборонами, які нав'язуються індивіду суспільством. У сучасному суспільстві з обмеженою солідарністю життя людей зазвичай не регламентується, індивіди змагаються один з одним, їх запити великі, вони багато чекають від життя, тобто індивідуалізм є провідним принципом такого суспільства.

Соціальні норми – це особлива, культурно-нормативна форма позабіологічної регуляції людських відносин. Терміни «мораль» і «моральність» зазвичай використовуються як синоніми. Мораль виступає як регулятор людських відносин, це звичаї, «природні» прагнення людини, масові звички, які здобули громадське схвалення. Гегель вважав, що моральність – це звичаї, які несвідомо засвоєні індивідом. У моральності збігається належне (приписи) і суще, тобто фактична поведінка людей. За Гегелем, мораль – це критична оцінка моральності (звичаїв, традицій). Гегель писав: «Держава є організоване життя моральності і влада його, є саме добро як незмінна сутність усіх свідомостей. Кожен громадянин живе відразу в трьох станах моральності – родинному, громадському й політичному» (Гегель, 1990, с. 394). Виходячи з цього визначення, ми розуміємо, що всі ці стани є узаконеними звичаями, відповідно до яких проходить життя людей, а держава стежить за тим, щоб люди виконували ці звичаї.

Моральні приписи, норми, моральні якості, ідеали, принципи – це ті елементи моральності, які звернені до всіх, вони визначають структуру масової поведінки й масової свідомості. Нам важливо підкреслити, що в структурі масової поведінки особливого значення набувають такі елементи моральності, як обов'язок, моральний вибір, відповідальність, совість. Моральні норми є частиною культури. Тому ми вважаємо, що моральні норми можна детермінувати в особистості.

Оскільки становлення особистості відбувається у певному середовищі (сім'ї, школі, закладі вищої освіти), то, відповідно, цінності та норми наперед визначені цим середовищем. Дитина, дорослішаючи, поступово відкриває для себе соціальний світ, а думка інших про її персону постає основою Я-концепції. Відчуття обов'язку, честі, совісті, формуючись у суспільстві, на основі соціальної взаємодії, постають невід'ємною частиною людини в процесі соціалізації, що в підсумку є для неї орієнтирами соціального оцінювання. Емоційно-оцінне ставлення до світу саме й формується під впливом того соціального середовища, в якому знаходиться особистість, що є носієм певних соціальних якостей. Традиції, звичаї, що передаються з покоління до покоління, також здійснюють вплив на моральні норми особистості, що детермінуються. Те, що доречно для однієї соціальної групи, може викликати подив і навіть заперечення в іншій. Будучи ознакою розвитку суспільства, моральні норми формують якості особистості, визначаючи якість відносин, окреслюючи рамки для добра і зла, поганих і добрих учинків, ставлення до того, що відбувається у світі і у взаємозв'язку – ставлення світу до неї.

Відтак, важливим є спостереження, висловлене одним із представників досліджень причинності М. О. Парнюком (Парнюк М. О., 1972), який зазначає: «Принцип всесвітнього універсального взаємозв'язку, взаємодії речей лежить в основі діалектико-матеріалістичної концепції детермінізму» (Парнюк, 1972, т.1,с.8). А різноманіття сторін такої взаємодії відтворюється в таких категоріях детермінізму, як умова, обумовленість, можливість,

дійсність, причина, дія, необхідність тощо. Філософською підставою пошуку механізмів розвитку систем різної природи є ідея детермінізму, центральним ядром якої є положення про існування причинно-наслідкового зв'язку між подіями. Ми згодні з М. О. Парнюком, який зробив акцент на тому, що причинність є центральним моментом процесу детермінації. Тобто, діалектичний детермінізм вивчає причинність, яка поглиблюється до внутрішньої причини, джерела саморуху і самодетермінації. Це стає передумовою того, що наявність багатоманітності, варіативності в системі ускладнює передбачення розвитку, забезпечує перехід від детерміністичності в розвитку до ймовірності, вибору альтернативи. Конкретне завдання філософії і полягає в тому, щоб розкрити діалектику нових взаємин людини і суспільства. Необхідно знайти, кажучи мовою синергетики, атрактор, тобто ту силу майбутнього, яка притягує до себе певні тенденції нелінійного розвитку в сьогоденні. Це повинно забезпечити подолання неминучого хаосу в перехідному періоді й перетворити його на новий гармонійний тип соціальних відносин. Атрактор – це самосвідомість людини, розуміння того, що вихід з кризової ситуації, прийнятний і сприйнятий нею самою в цей час, вона повинна шукати сама. Людина соціальна і виступає як система, що самоорганізується завдяки здатності самоврядування, саморегуляції, частково усвідомлюваному, частково несвідомому вибору оптимальних форм поведінки і діяльності.

Зазначені погляди на проблему соціальної адаптації не розкривають глибини цього процесу, згладжуючи тонкі грані значущих детермінант. Інші вчені розглядали адаптацію з урахуванням специфічних функцій людської психіки й буття. Це і З. Фрейд (Фрейд, 1997), і Г. Гартман (Hartmann, 1958). Гартман (Hartmann, 1958) дивиться на буття тільки з позицій категорій – буття реальне й ідеальне. З. Фрейд (Фрейд, 1997) же розглядає з позиції головних аспектів і механізмів взаємодії між індивідом і соціальною групою, що припускають у тому числі засвоєння зразків поведінки значущого «іншого», увівши таким чином в науку поняття ідентифікації.

Біхевіористи, натомість, розглядають соціальну адаптацію як процес, за допомогою якого група або індивід досягає «стану соціальної рівноваги», який можливий лише за відсутності стресів щодо конфліктів з середовищем (Налчаджян, 1988, с.9).

Необіхевіористи (Г. Айзенк, W. Arnold, R. Meili та ін.) розглядали адаптацію з двох позицій: як повне задоволення всіх потреб індивіда й вимог середовища, що характеризується гармонійним станом у взаємодії з природним або соціальним середовищем індивіда, і як процес досягнення такого гармонійного стану (Налчаджян, 1988, с.8).

Л. Філіпс (Philips, 1968) розробляв концепцію ефективної адаптації особистості, і як представник інтеракціонізму, обґрунтовував її процес внутрішньопсихічними та середовищними факторами.

М. Ромм (2002) же адаптацію уявляв як «процес і результат специфічного для кожної соціальної системи (чи то особистість, група, спільність, організація, суспільство в цілому тощо) інформаційно-інтерпретаційного відображення навколишньої реальності. Йдеться про те, що адаптація фіксує (і відображає) тонкий взаємозв'язок, що існує між суб'єктивним характером інтерпретаційного процесу й об'єктивними умовами соціальної ситуації, вираженими в інформаційних значеннях і символах, які визначають спрямованість оцінних суджень й адаптивних установок адаптанта. Руйнування звичних інформаційно-інтерпретаційних картин реальності й виникнення на їх місці нових – одна з яскравих прикмет адаптації» (Ромм, 2002, с.69).

У філософії адаптація розглядається як спосіб зв'язку особистості й макросоціуму, наголошується на зміні суспільного становища людини, набутті нової соціальної ролі, тобто адаптація співвідноситься з соціалізацією.

З філософської точки зору, адаптація є «діалектичною єдністю динаміки й стабільності, зміни та незмінності та являє собою аспект життєдіяльності особистості й виду, в якому реалізується фундаментальна властивість матерії

до самозбереження й розвитку в конкретних умовах існування» (Карпов & Орел & Тернополі, 2003, с.6, с.8)

Сучасні вчені, аналізуючи взаємозв'язок особистості й буття в пошуку адаптаційних ресурсів, розглядають проблему адаптації з різних позицій: так, наприклад, філософ Е. В. Ільєнков зазначав, що всі індивідуальні відмінності між людьми й психічні процеси детерміновані лише соціальними факторами, і тільки концепція винятково соціальної обумовленості психіки є практично плідною. Він писав, що всі без винятку специфічні людські функції мозку і структури, які забезпечують їх на сто відсотків, а не на дев'яносто, визначаються, а отже, і пояснюються винятково способами активної діяльності людини як істоти соціальної, а не суто природної (Ільєнков, 1991).

На особливу увагу заслуговують роботи А. І. Кавалерова та А. М. Бондаренко (Кавалеров & Бондаренко, 2005), Є. Р. Борінштейна (Борінштейн, 2004), які розглядають соціальну адаптацію в системі явищ сучасного суспільства.

Феномен соціальної адаптації та його прояви в українській пострадянській реальності досліджували А. І. Кавалеров та А. М. Бондаренко. На їхню думку, «незавершеність перехідного періоду в українському пострадянському суспільстві, відсутність чітких перспектив подальшого розвитку, неузгодженість дій у політичній і владній структурах суспільства та інші негативні явища викликають психологічну фрустрацію у значної частини населення, яка, з одного боку, виявляється як депресія, а з іншого – супроводжується негативними емоціями, нервовою напругою, пригніченістю, дискомфортом, песимізмом, що робить процес соціальної адаптації безперспективним, малоефективним, непослідовним» (Кавалеров & Бондаренко, 2005а, с.88), і, на нашу думку, призводить до стану стійкої соціальної дезадаптації. Вченими були розроблені показники та критерії адаптованості особистості до соціальних перетворень в Україні, серед яких: «задоволеність особистості своїм сучасним становищем у суспільстві; задоволеність тими благами, які людина отримала від сучасного суспільства;

усвідомлення чинників, від яких залежить життєвий рівень особистості в сучасному суспільстві; задоволеність своїм нинішнім життям у пострадянському суспільстві в цілому; ставлення до політичних перетворень, які відбулися в Україні впродовж трансформаційних процесів; ставлення до економічних реформ в українському суспільстві і їх наслідків; ставлення до приватного підприємництва, що активно розвивається в українському суспільстві» (Кавалеров & Бондаренко, 2005b, с 81-82). Особливого значення для вчених набуло виявлення рівня задоволеності сучасної пересічної людини своїм становищем у суспільстві з приводу того, що соціальна адаптованість, за словами А. Кавалерова та А. Бондаренко, – це спроможність людини чуттєво та емоційно самостверджувати свій творчий потенціал та самореалізовувати його. Індивід завжди є членом багатьох соціальних груп, але рівень адаптованості в кожній з них може бути різним: в одній він може бути високоадаптованим, а в іншій – дезадаптованим. Учені наголошують, що ця особливість детермінована взаємозв'язком соціалізації та соціальної адаптації, який має два основні різновиди: адаптивну соціалізацію й дезадаптивну соціалізацію та певну кількість проміжних форм, що поєднують у собі можливі варіанти наслідків соціалізації та соціальної адаптації. Тобто, «адаптованість як наслідок адаптаційних процесів виконує функцію стабілізації соціального організму, забезпечуючи його цілісність і прогрес» (Кавалеров & Бондаренко, 2005с, с 102).

Як справедливо стверджує Є. Борінштейн, «традиційне поняття соціальної адаптації як пристосування соціальних суб'єктів до умов, норм і цінностей нового соціального середовища в сучасних умовах вимагає поглиблення і розгляду адаптаційного процесу як двостороннього результату зустрічної активності суб'єкта й соціального середовища, яке в сучасній науці формулюється як взаємна соціальна адаптація» (Борінштейн, 2004а, с. 178). У своєму дослідженні він відображає доволі суперечливий стан соціокультурної адаптації українського суспільства та акцентує увагу на тому, що «динаміка процесів взаємної адаптації... найбільш суттєво обумовлюється зміною

характеру взаємовідносин між елементами культурної системи, яка забезпечує пристосування нової соціальної системи перехідного періоду до панівної світової системи, яка таке пристосування породжує змінами як змісту, так і форми, і є трансформаційною, бо саме слово «трансформація» й означає перетворення форми, її «осучаснення» (Борінштейн, 2004b, с. 178).

Поняття трансформації, запропоноване Є. Борінштейном, на нашу думку, є актуальним і сьогодні, воно дозволяє зрозуміти та описати процеси соціальної дезадаптації сучасного українського суспільства, процеси пристосування різних соціальних груп і систем.

Процеси пристосування якісно досліджує Л. Корель. Вона стверджує, що «пристосування або ж процес пристосування соціальної системи (особистості, соціальної групи, організації, спільноти, інституту, суспільства, цивілізації тощо) до внутрішніх і зовнішніх змін, що відбувається шляхом зміни як соціальних стереотипів поведінки, соціальних практик, цінностей, способів інформаційно-інтерпретаційного відображення (конструювання, реконструювання) реальності, так і внутрішньої її (системи) структури і функцій» (Корель, 2005а, с. 39), за думкою Л. В. Корель (2005), і є сучасним визначенням соціальної адаптації. Цікавим є і той факт, що, розглядаючи й поняття коадаптації, дослідниця пропонує розуміти її як «полісуб'єктний стан або процес пристосувальної взаємодії, який спрямований на встановлення певного співвідношення сторін, оптимального для їх спільного функціонування й розвитку» (Корель, 2005b, с. 39), що ближче до понятійного апарату і структури соціальної адаптації, раніше досліджуваних М. Роммом.

Серед сучасних учених, які розглядають соціальну адаптацію й дезадаптацію в контексті соціальних ризиків, також слід виділити К. В. Щаніну (Щанина, 2018), яка аналізує соціальну адаптацію літніх людей через розуміння форми конструювання соціальної реальності як свого роду механізму вибору соціальних адаптаційних стратегій.

Відповідно до твердження К. В. Щаніної, «соціальна адаптація – це безперервний процес побудови взаємин між особистістю й навколишнім

соціальним середовищем в певних ситуаціях в ході соціальних дій і взаємодій» (Щанина, 2018а, с.49). За її словами, на процес адаптації впливають зовнішні (соціальне середовище, соціальне оточення, умови життя) і внутрішні (соціальний досвід, соціальний капітал, цінності, ціннісні орієнтації та установки, соціальні, професійні й особистісні компетенції, соціальна ідентичність) фактори, які й визначають вибір тієї чи іншої стратегії поведінки в певному соціальному середовищі (Щанина, 2018b, с.49). Авторка стверджує, що вибір соціальних стратегій тісно пов'язаний і з процесом, і з результатом соціальної адаптації. Соціальні стратегії, на її думку, характеризують цілеспрямованість індивіда, підкреслюючи цілеспрямованість його дій і вчинків. Адаптаційні стратегії, використовувані індивідом, тотожні нерівномірності ресурсів різних соціальних верств, що впливають на вибір автором адаптаційних стратегій. Під ресурсами К. В. Щанина розуміє потенційні можливості до адаптації, використовувані для пристосування до різних змін, які є основою для досягнення бажаного результату (Щанина, 2018с, с.50).

Різні верстви населення, на думку О. М. Авраамової і Д. М. Логінова, можуть користуватися різними адаптивними ресурсами, складовими їхнього адаптивного потенціалу, який «визначає швидкість процесу адаптації, його кінцеві результати, ступінь адаптованості суб'єкта» (Авраамова & Логінов, 2002, с.25). Що насамперед й визначає вразливість одних верств населення (дезадаптацію) та адаптивність інших.

В рамках психоаналітичного напрямку соціальна адаптація трактується як гомеостатична рівновага особистості до вимог зовнішнього оточення (середовища). Тобто, зовнішня та внутрішня рівновага, яка відображає систему сімейного ставлення до соціальних норм, формується під час первинної соціалізації особистості. Соціалізація особистості визначається витісненням прагнень і перемиканням енергії на санкціоновані суспільством об'єкти (З. Фрейд), а також як результат прагнення особистості компенсувати й надмірно компенсувати свою неповноцінність (А. Адлер).

А як філософська проблема, соціалізація має сенс тільки в контексті такого напрямку соціальної філософії, як соціальний реалізм. Традиції філософського осмислення феномена соціалізації закладені основоположником соціальної психології Г. Тардом; активно розвивалися в теорії класичного психоаналізу (З. Фрейд), інтеракціонізму; марксизму (Л. Виготський, О. Леонтьєв), структурно-функціонального аналізу (Т. Парсонс); сучасні дослідження проблематики соціалізації представлені передусім символічним інтеракціонізмом (чиказька та айовська школи), напрямом «психодрами» тощо.

Процес соціалізації може бути зрозумілий як входження людини до культури як такої (соціалізації біологічного організму) і, водночас, як входження до традицій конкретної національної культури, що далі стає для неї автохтонною, рідною. Процес соціалізації як адаптації до культурного середовища проходить практично все життя індивіда (Грицанов& Румянцева& Можейко, 2002).

Це є важливим тому, що, по-перше, відносини індивіда й суспільства розглядаються як опосередковані малими групами, членом яких є індивід, по-друге, мала група сама стає однією зі сторін-учасників адаптаційної взаємодії, утворюючи нове соціальне середовище – сферу найближчого оточення, до якого пристосовується людина (Георгієва, 1985).

Соціальна адаптація, за словами О. В. Луньової (2018), – це процес і результат входження особистості і групи в соціальне середовище через вирішення проблем взаємодії з іншими людьми, групами, суспільством, що призводить як до розвитку особистості та групи, так і до змін самого середовища (Луньова, 2018, с. 240-247). Наукове розуміння соціальної адаптації відображає адаптацію особистості до соціального середовища.

В умовах різких соціальних змін класичні моделі соціальної адаптації не завжди здатні описати всі істотні аспекти цього процесу. Для ряду соціальних груп адаптація до нової реальності означає появу серйозних викликів на ідентифікаційному рівні: виникають протиріччя між внутрішніми

установками людей і вимогами навколишньої соціальної реальності. На груповому рівні відповідні ефекти можуть призвести до дезадаптації цілих соціальних верств або ж до девіантних варіантів їхньої соціальної адаптації. З огляду на це, аналіз теоретичних основ соціальної адаптації має здійснюватися за умови дотримання двох принципів: урахування інерційності фундаментальних культурних установок соціальної групи, що адаптується, і обліку зворотного впливу соціальної поведінки адаптантів на ту реальність, до якої вони адаптуються.

Одне з актуальних завдань сучасної філософії ми вбачаємо у систематизації знань про структуру соціальної адаптації, визначенні структури соціальної дезадаптації як самостійного об'єкта з урахуванням впливу суспільства на адаптанта й зворотного впливу особистості на соціальне середовище.

Завданням філософії є, на наш погляд, систематизація всіх відомих критеріїв в оцінці суспільства й дослідження тих, що є загальними. Про те, що такі загальні критерії існують, свідчить діалектика одиничного й загального.

Пошук таких критеріїв слід вести, на нашудумку, з позицій системності. Відповідно до твердження І. Пригожина та І. Стенгерс, у системі, пов'язаній з флуктуацією, завжди існує ймовірність появи такої флуктуації або певної комбінації флуктуацій настільки сильних, що активна раніше організація не витримує й руйнується. У цей переломний момент (точка біфуркації), на думку вчених, принципово неможливо передбачити подальший розвиток системи: чи стан системи буде хаотичним, або ж вона перейде на новий, більш високий рівень упорядкованості, який вони називають дисипативною структурою. Так позначається новий динамічний стан матерії, що відбиває взаємодію цієї системи з навколишнім середовищем і виникає при зануренні системи в дуже нерівноважні умови. Для підтримки дисипативних структур потрібно більше енергії, ніж необхідно було для підтримки тих структур, які вони змінюють (Пригожин & Стенгерс, 1986, с.18). Таким чином, ці критерії дають нам змогу

зрозуміти особливості взаємодії системи з навколишнім середовищем та необхідні умови для підтримки змінених ними структур суспільства.

Наше суспільство в новому для себе стані (стані біфуркації) перебуває вже тривалий час, тому можна зробити деякі висновки, які допоможуть підійти до вивчення проблем соціальної адаптації по-новому. Як свідчать події останніх років, біфуркація – це завжди непередбачуваність, поява несподіваних видів взаємодій і структур. Наше суспільство сьогодні знаходиться в стані невизначеності й непередбачуваності свого розвитку й являє собою хаотичну систему, в якій часто неможливо вловити причинно-наслідкові зв'язки й відношення. І це зумовлено не лише ситуацією в Криму та конфліктом на Сході України, але й міжнародними процесами, що впливають на розвиток подій у нашій державі.

Тому можемо константувати, що Україна перебуває на перетині одразу трьох криз: фінансово-економічної, державно-політичної та геополітичної. Проте, без вирішення перших двох надії на вирішення третьої – небагато. Такого типу гібридні конфлікти потребують не перемоги, а, швидше, підтвердження суб'єктності держави та її стійкості: політичної, економічної, військової, інформаційної, модернізації та стабілізації внутрішньополітичних і, що не менш важливо, – внутрішньоекономічних процесів. Природно, що в цих умовах знову виникає інтерес до проблеми соціальної адаптації особистості. Якщо в цілому на цей момент у світовій соціально-філософській науці створений гарний заділ теорії та методології процесів в еволюційних і досить стабільних, повільно змінюваних системах, то методологія дослідження процесів адаптації соціуму в умовах біфуркаційного періоду ще не розроблена. Це передбачає створення абсолютно нових концепцій, нової методології дослідження процесів соціальної адаптації особистості. Процеси соціальної адаптації пов'язані з подоланням і попередженням різноманітних адаптивних бар'єрів, суперечностей і конфліктів в життєдіяльності людини. Про ефективну соціальну адаптацію можна говорити лише за умови, якщо в процесі життєдіяльності людина легко відшукує або виробляє такі адаптивні

стратегії, які дозволяють їй, не вступаючи в конфлікт із законами, нормами і традиціями суспільства, ефективно долати численні (у тому числі й світоглядні) адаптивні бар'єри, успішно взаємодіяти з різними соціальними спільнотами, зберігаючи при цьому психологічну стабільність і стан емоційної задоволеності.

Численні наукові дослідження розкривають природу дезадаптації як порушення процесу соціальної адаптації та пов'язують її з неадекватністю поведінки щодо вимог норм суспільства. Розуміння процесу дезадаптації в змінених умовах життя має в собі індивідуальні особливості, сторонню підтримку та розкриття внутрішніх ресурсів.

У наукових розвідках запропоновано декілька дефініцій поняття дезадаптації:

– невідповідність соціопсихологічного і психофізіологічного статусу людини вимогам ситуації життєдіяльності, яка, в свою чергу, не дозволяє їй адаптуватися до умов середовища існування, тобто це зниження адаптаційних можливостей людини (Мардахаев, 2012, с. 103);

– неготовність особистості до встановлення рівноваги з середовищем, слабкий розвиток особистісних якостей, що дозволяють вирішувати типові проблеми (Петровский, 2011, с. 207);

– рівень адаптованості, який настає при відсутності оптимальних взаємовідносин особистості і середовища внаслідок домінування неконструктивних реакцій чи неспроможності конструктивних підходів (Гулина, 2017, с.87);

– порушення процесів взаємодії людини із соціальним середовищем (Шакурова, 2004, с.47);

– процес порушення зв'язків у системі «особистість – соціум» (Варламова, 2011, с.39);

– результат внутрішньої чи зовнішньої (і нерідко комплексної) дегармонізації взаємодії особистості з собою та суспільством, яка

проявляється у внутрішньому дискомфорті, порушеннях діяльності, поведінки і взаємовідносин особистості з людьми, які її оточують (Молодцова, 2013, с.52).

Неадаптованість розглядається як невідповідність між цілями і досягнутими результатами діяльності людини, неспроможність адаптуватися в цих умовах до пропонованої діяльності. Ситуаційні можливості людини непостійні. Залежно від умов, її стану, вони можуть послаблюватися чи посилюватися. Зниження адаптаційних можливостей характеризується таким явищем, як дезадаптація. Дезадаптація, як бачимо, процес тісно пов'язаний із взаємодією особистості з собою та суспільством, тому доречно розглядати цей процес на рівні соціуму та особистості.

Соціальна дезадаптація – наслідок низького рівня соціальної адаптації до соціального середовища. Проявляється в різних формах девіантної поведінки (втеча з дому, крадіжки, хуліганство, зловживання алкоголем, наркотиками, суїцид тощо) та неадекватному психологічному стані особистості (депресія, гіперактивність) (Безпалько та ін., 2007, с.287).

За думкою І. А. Мудрак (Мудрак, 2013), «соціальна дезадаптація проявляється в порушенні норм моралі і права, в а- й антисоціальних формах поведінки і деформації системи внутрішньої регуляції, референтних та ціннісних орієнтацій, соціальних установок людини» (Мудрак, 2013, с. 158).

Соціально-психологічна дезадаптація (франц. des – префікс, що означає знищення, видалення, і латин. adaptatio – пристосовувати) – порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища засобами взаємодії і спілкування за умови хибного або недостатньо розвиненого уявлення людини про себе та свої соціальні зв'язки й міжособистісні контакти. Вона виникає внаслідок стресів, емоційних переживань, фізичних і психічних захворювань, конфліктів тощо (Капська, 2005, с.106).

Соціальна дезадаптація особистості – це явище досить різнобічне, в основі якого лежать певні чинники соціальної дезадаптації, що ускладнюють

суспільне пристосування індивіда (Капська, 2005, с.106). Такими чинниками соціальної дезадаптації є різні прояви соціальної кризи.

Деякі вчені описують різні прояви соціальної кризи та її впливу на поведінку людини як соціальну дезорієнтацію, що теж може трактуватися як соціальна дезадаптація. Українські вчені виділяють два типи соціальної дезорганізації: регресивна та прогресивна, від яких залежить тип поведінки у соціумі (Кавалеров А. І., Довгополук В. О. & Кавалеров А. А., 2005а, с.29).

Якщо розглядати процес соціальної дезадаптації як розбалансованість взаємодії між особистістю й соціальними інститутами, то цей процес набуває вигляду соціальної дезорганізації. Соціальна дезорганізація часто пов'язується філософами (Е. Фромм, Е. Тоффлер, Д. Белл, Т. Кан та ін.) з кризами у сучасному суспільстві, характерними для цивілізацій кінця ХХ – початку ХХІ століття. На думку таких учених, як А. І. Кавалеров, В. О. Довгополук, А. А. Кавалеров, «особливого значення проблема соціальної дезорганізації набуває у суспільствах «перехідного періоду», в якому знаходиться тривалий час Україна, для яких характерним є розбалансованість соціальних структур, порушення нормальної дії суспільних інститутів, що в підсумку викликає явища девіантності у стосунках між індивідом і соціальною групою, індивідом і суспільством тощо» (Кавалеров А. І., Довгополук В. О. & Кавалеров А. А., 2005b, с.29). Дослідники зазначають про негативний вплив соціальної дезорганізації на регулятивну сутність соціальних норм, що призводить до появи негативних соціальних явищ, кризи у політиці, економіці, культурі та всіх інших сферах життєдіяльності суспільства. А. І. Кавалеров, В. О. Довгополук, А. А. Кавалеров вважають, що у стабільному соціальному середовищі члени суспільства діють відповідно до «прийнятих норм співжиття, в той час як у кризових ситуаціях частина членів соціуму схильна у своїй поведінці відхилятися від прийнятих норм, порушуючи при цьому традиції, адже зі зміною умов життя з'являються нові потреби, інтереси, причому часто протилежні тим, що були властивими до цього» (Кавалеров А. І., Довгополук В. О. & Кавалеров А. А., 2005c, с.30). Тож, ми можемо

зазначити той факт, що на характер соціального середовища, передусім, на його правила, норми, потреби кожної людини, впливають соціальні зміни, які виникли через несподівані та негативні явища в економіці, політиці чи іншій сфері життєдіяльності членів суспільства. Стан людини з низьким рівнем адаптованості призведе до стану соціальної дезадаптації в такому випадку, зростанню незадоволеності своїм соціальним становищем, втрати довіри до політичних та інституційних структур і – як кінцевою точкою дезадаптації – стане причиною девіантної поведінки. Тамотсу Шибутані також зауважив, що в суспільстві завжди є певні труднощі визначення поведінки індивіда у стані соціальної дезорганізації. Він враховував те, що дії людей, зовні дуже схожі, за своєю суттю можуть бути зовсім різними залежно від того, хто здійснює певний вчинок, щодо кого (чого) він здійснюється (Шибутані, 1999).

Проблему дезадаптації доцільно розглядати в поєднанні з такими поняттями, як адаптація, девіація, делінквенція, аномія, стрес, стрес-дезадаптація, пенітенціарна дезадаптація, психічна дезадаптація тощо.

Так, адаптація, як ми її розглядаємо у попередніх ланках дослідження, – це пристосування систем до мінливих умов середовища. В теорії Т. Парсонса – речово-енергетична взаємодія з зовнішнім середовищем, одна із функціональних умов існування соціальної системи, поряд з інтеграцією, досягненням мети та збереженням ціннісних зразків (*Социологический Энциклопедический Словарь*, 1998, с. 8).

Соціальна адаптація при цьому є процесом активного пристосування індивіда або групи до певних матеріальних умов, норм, цінностей соціального середовища (*Социологический Энциклопедический Словарь*, 1998, с. 8).

Девіація (лат. *Deviatio* – відхилення) – це поведінка індивіда або групи, що відхиляється від прийнятої в суспільстві системи цінностей і норм. (*Девіація, її Види Та Структура*)

Деліквенція – поведінка, що порушує правові та моральні норми. Деліквент – правопорушник, злочинець, людина з відхиленнями від

загальноприйнятої соціальної норми поведінки. (*Словник UA. Портал української мови та культури*. Дата звернення 23.07.2020)

Аномія (від грец. – беззаконня) – стан суспільства, при якому настає дезінтеграція та розпад системи норм, які гарантують суспільний порядок (Е. Дюркгейм) (*Социологический Энциклопедический Словарь*, 1998, с. 15).

Аномія соціальна – неврегульованість, дезорганізація традиційних цінностей, інституцій, зв'язків у період соціальних потрясінь (Ясь, 2003).

Стрес – неспецифічна реакція організму на вплив будь-яких несприятливих факторів (Г. Сельє). Стан спільної напруги, що виникає у індивіда в екстремальних умовах на фізіологічному, психологічному та поведінковому рівнях (*Социологический Энциклопедический Словарь*, 1998, с. 348).

Стрес-дезадаптація – різноманітні види напруги, тиску, навантаження, що потребують пристосувальних реакцій, складної врівноваженості в системах соціальної поведінки, взаємодії (*Социологический Энциклопедический Словарь*, 1998, с. 348).

Пенітенціарна дезадаптація – особливості переживання стресу в умовах тюремної соціальної депривації (Мудрак, 2013).

Психічна дезадаптація – це ситуації, в яких психофізіологічні та соціально-психологічні механізми, вичерпавши свої резерви від впливу психогенних факторів, не можуть більше забезпечувати адекватне відображення дійсності та регулярну діяльність людини (Кузнецова, 2014, с. 452-455).

Таким чином, аналізуючи зазначені поняття, можемо зауважити, що усі вони демонструють активний характер взаємодії із соціальним середовищем, порушення процесу пристосування, дезінтеграцію традиційних цінностей, та не є процесом пасивного пристосування людини до умов соціального середовища. Єдність мінливості і стійкості цих понять дозволяє зробити висновок про те, що вони є інтегрованою характеристикою поняття соціальної дезадаптації, мають синонімічне значення, визначаючи ступінь цієї єдності.

Адаптація та дезадаптація, з точки зору формальної структури, подібні одна з одною та складаються з потенційного блоку, що інтегрує всі індивідуальні, особистісні, поведінкові, інформаційні, адаптаційні ресурси, що наявні в людини на цей момент життя й працюють безпосередньо в кризовій ситуації.

З огляду на вищезазначене, ми можемо виділити ряд факторів на цьому етапі розвитку українського суспільства, які обумовлюють як соціальну, так і наукову потребу більш широкого, трансдисциплінарного вивчення поняття соціальної дезадаптації та її структури.

Одним із них є сучасна соціально-економічна і політична ситуація в Україні, що залучила практично всі верстви населення до адаптивного й дезадаптивного процесу. Руйнування старих стереотипів, радикальні медичні, освітні та політичні реформи, неприйняття філософії сучасних життєвих вимог, нових соціальних норм, примусова адаптація до сучасних українських реалій – без урахування адаптивних можливостей різних верств українського народу, часто є одним з найбільш значущих чинників соціальної дезадаптації.

Наступним за значущістю можна вважати щораз вищий темп соціального розвитку, науково-технічного прогресу, швидкість змін, що відбуваються в українському суспільстві та у світовому в цілому. Ми згодні частково з А. Н. Уайтхедом, одним з філософів ХХ століття, який писав: «... швидкість прогресу така, що індивідуальне людське буття середньої тривалості життя буде змушене зіткнутися з незвіданими ситуаціями, які не мають паралелей в минулому. Незмінна особистість з фіксованими обов'язками, яка в попередні часи була знахідкою для суспільства, в майбутньому може стати соціальною небезпекою» (Уайтхед, 1990, с.258). Ми можемо зробити висновок, що дезадаптована особистість – «незмінна особистість з фіксованими обов'язками», на думку філософа, може бути загрозою для безпеки соціуму.

Наступними факторами, які обумовлюють соціальну й наукову потребу у глибинному вивченні процесу соціальної дезадаптації, можна вважати

соціальну мобільність і міграційні процеси, тому що вони впливають на стратегічну роль країни в її соціально-економічному розвитку, які є знаковими умовами для виникнення стану соціальної дезадаптації особистості чи соціальної групи в цілому. На цьому етапі розвитку нашого суспільства, в умовах економічної, політичної, екологічної криз, соціальні структури є одними з найменш стабільних. А це тягне за собою зміни соціального статусу й необхідність адаптації до нових соціальних умов.

В той же час зростає саме дезадаптація, як процес, що означає зниження адаптаційних можливостей людини в умовах середовища її життєдіяльності або в певних соціальних інститутах, з якими вона взаємодіє. Дезадаптація як результат є свідченням про порівняльну оцінку якісно нового стану й прояву, що не відповідають умовам середовища, не типових для цієї людини, виходячи з її колишньої поведінки й відносин. Тому дезадаптація на соціальному рівні – це порушення процесів взаємодії людини із соціальним середовищем у цілому. Дезадаптацію, як і адаптацію, характеризує три рівні: процес перебігу, специфіка прояву й результат.

Отже, широкий спектр визначень дезадаптації свідчить про те, що застосування цього терміну є достатньо неоднозначним і виявляється, передусім, в оцінці ролі та місця станів дезадаптацій у відношенні до категорій «норма» і «патологія». Також слід враховувати, що автори при наданні дефініцій можуть розглядати це явище як процес, як прояв і як результат.

Якщо розглядати дезадаптацію як процес, то це означає зниження адаптаційних можливостей людини в умовах середовища чи в певних умовах (дитячий садок, класний колектив, група та ін.). У цьому випадку дезадаптація може проявлятися протягом певного часу і призводити до зовсім різних наслідків. Зокрема, вона може:

- мати неактивний характер і практично бути непомітною, стаючи при цьому на певному етапі серйозною проблемою особистості;
- проявлятися різко виражено, коли людина у певній ситуації є повністю не пристосованою до неї і не може знайти себе. В цьому випадку наслідки

можуть бути достатньо серйозними. Для дитини тривала дезадаптація може призвести до затримки у розвитку, формування негативних установок, тривожності тощо.

Дезадаптація як прояв є зовнішньою характеристикою будь-якої незлагоди людини, яка проявляється в її нетиповій поведінці, ставленні та результативності діяльності в певних умовах середовища. Форми її прояву у кожної людини свої. Нерідко виявити її за зовнішніми ознаками дуже складно.

Необхідно добре знати людину та її типові прояви в різних ситуаціях.

Дезадаптація як результат свідчить про порівняльну оцінку якісно нового стану і прояву, що не відповідає умовам середовища, не типовим для цієї людини, виходячи з її попередньої поведінки і ставлення до діяльності, навчання, тих, хто її оточує. Тобто, поведінка, ставлення і результативність діяльності людини не відповідають соціальним нормам, що встановлені у суспільстві.

На нашу думку, справедливо зауважує М. В. Шакурова, що стан дезадаптації можна розглядати з двох позицій:

– як відносно короткочасний ситуативний стан, що є результатом впливу нових, незвичних подразників середовища і сигналізує про порушення рівноваги між психічною діяльністю і вимогами соціуму, спонукаючи особистість до реадптації;

– як складний і тривалий психічний стан, зумовлений функціонуванням психіки на межі її регулятивних можливостей, що виражається в неадекватній реакції та поведінці особистості (Шакурова, 2004, с. 106).

Її позиція близька до нашого розуміння сучасного стану великої кількості людей у нашій державі, які перебувають у ситуації невизначеності та зниження рівня та якості життя.

Якість життя, у широкому розумінні, визначається як «сприйняття людиною свого життя» (Стєпина, 2001). Відповідно до цього, якість життя являє собою суб'єктивний показник, який містить як екзистенційні аспекти самовідчуття, так і оцінку свого функціонування на протигагу власне

соціальному функціонуванню, яке може бути оціненим об'єктивно зі сторонньої позиції. У цьому аспекті, на наш погляд, термін «якість життя» синонімічний поняттю соціальної адаптації/дезадаптації й розкриває його внутрішні й зовнішні чинники. Зовнішні фактори мають у собі різні сторони життя: побутові умови, соціальне функціонування, взаємовідносини, підтримка з боку родичів, підтримка з боку медичних і соціальних працівників, доступність ліків, рівень безпеки, доступність інформації. До внутрішніх факторів належать індивідуально-типологічні особливості особистості.

Зміни, що відбуваються в українському суспільстві, як і у світовому, призвели до того, що багато хто відчуває дефіцит адаптаційних ресурсів. Це проявляється і на міжособистісному рівні, і на груповому. Через інертність соціалізації, що складається з різних історичних подій і обставин, раптові або постійні зміни є причиною дезадаптації особистості на макрорівні. На мікрорівні соціальну дезадаптацію можна розглядати і як самостійний процес, і як результат адаптаційного процесу. Все це свідчить про багатолікість і багатофункціональність проявів соціальної дезадаптації, що дозволяє провести соціально-філософський аналіз взаємозв'язку між внутрішніми і зовнішніми чинниками дезадаптації особистості в сучасному українському суспільстві.

1.2. Характеристика соціальної дезадаптації з позицій міждисциплінарного підходу

Виходячи з аналізу соціально-філософських пролегомен дезадаптації, ми визначили континуум дезадаптації. Глибинна сутність дезадаптаційних процесів призводить до розуміння необхідності дослідження з точки зору міждисциплінарного підходу, що дає нам можливість системного бачення сутності та специфіки соціальної дезадаптації.

У сучасній соціології ця традиція представлена в роботах А. А. Габіані, Г. Г. Згорів, А. І. Ковальнової, В. Т. Лісовського, Р. В. Рибкіної, Ж. Т. Тощенко

та ін., які досліджують динаміку суспільних настроїв і цінностей, криміналізацію суспільства, наркоманію, суїцид, соціалізацію та інші процеси, приділяючи при цьому особливу увагу їх поширеності серед молоді (Солодовников, 2007, с.6).

Розуміння хвороби як пристосувального явища, форми адаптації (М. А. Ардаматський, П. М. Веселкін, І. В. Давидовський, Е. Мауг (Теорія загального адаптаційного синдрому Г. Сельє, концепції соціальної дезадаптації Р. Delore, соціальної інадаптації А. Dussert і Е. Huant), трудових відносин і конфліктів (О. О. Прохватулов, А. Ю. Шалито), як об'єкти адаптації людини: творчість (Дж. Гілфорд, В. І. Лобачов, Л. П. Павлова, П. М. Якобсон); спорт (В. І. Страхов), гендерні аспекти адаптації (О. А. Власова, В. І. Левковіч), дослідження соціальної адаптації в соціально-економічній і політичній сферах (О. М. Аврамова, Є. С. Балабанова, Т. Дорохіна), у сфері культури (В. І. Каверіна, У. Ф. Cohen). Фундаментальні проблеми соціальної адаптації як єдиного біосоціального процесу розроблялися В.Ю. Верещагінін, концепція неадаптивності – А. Г. Асмоловою.

Соціальна філософія зацікавлена в комплексному вивченні усіх названих вище проблем, оскільки для неї характерний цілісний розгляд будь-якого явища. Її інтерес до соціальної дезадаптації обумовлений не тільки сучасною соціокультурною реальністю, яка характеризується високим ступенем складності й невизначеності, він актуальний в усі часи і має місце в усіх формах суспільних відносин.

Таким чином, поняття соціальної дезадаптації часто ототожнюють з близькими їй поняттями, наприклад, соціологія розглядає дезадаптацію як поняття концепції загального адаптаційного синдрому Г. Сельє, згідно з якою конфлікт розглядається як наслідок невідповідності потреб особистості вимогам соціального середовища, що її обмежують. У результаті цього конфлікту відбувається актуалізація стану особистісної тривоги, що у свою чергу вмикає захисні реакції, що діють на несвідомому рівні (Гвішіані & Лапіна, 1989, с. 391).

Так, біологію цікавить дослідження пристосування організму людини, що виникло в результаті еволюції, до умов середовища, в основі якого лежить зміна систем і функцій організму, а також звичної поведінки (*Тлумачний Словник Термінів*. Дата звернення 28.04.2017).

Учені-біологи вивчають дезадаптацію в контексті стану психічної дезадаптації, що виникає у людини. Науковці вважають, що дезадаптація залежить від природи дії стресора, його сили і тривалості дії, а також від стресореактивності організму, генетично детермінованої особливості нейроендокринних механізмів реагувати на дію стресорів. На думку Л. О. Рядової, накопичені в організмі продукти діяльності стресових механізмів призводять до руйнування процесів саморегуляції, порушуючи біологічні ритми людей, змінюються гормональні та імунні функції організму в стресі. Виявлено, що метаболізм серотоніну відіграє певну роль у формуванні і прояві симптомів психічної дезадаптації. Різномірні ознаки психічної дезадаптації при розладах адаптації з переважанням депресивних реакцій і дисоціативних розладах використовуються для науково обґрунтованих рекомендацій оцінки адаптаційних можливостей організму й диференційованого прогнозу перебігу невротичних психічних розладів. Розпад або трансформація ціннісно-сислової орієнтації зі зміною мотиваційно-споживчої і сислової сфер особистості супроводжує практично всі психодезадаптаційні стани (Рядова, 2008).

У медичних науках дезадаптацію досліджують як будь-яке порушення адаптації, пристосування організму до постійно мінливих умов зовнішнього або внутрішнього середовища, стан динамічної невідповідності між живим організмом і зовнішнім середовищем, що призводить до порушення фізіологічного функціонування, зміни форм поведінки, розвитку патологічних процесів. Повна невідповідність між організмом і зовнішніми умовами його існування є несумісною з життєдіяльністю, де ступінь дезадаптації характеризується рівнем дезорганізації функціональних систем організму, а особистісна дезадаптація може призвести до формування суїцидальної

поведінки в разі неможливості реалізації базових ціннісних установок (*Глумачний Словник Термінів*. Дата звернення 28.04.2017).

Резилієнс – це здатність відносно добре реагувати на важкі ситуації, сповнення особистими ресурсами (за визначенням Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я (ВООЗ)).

У девіантології вивчають дезадаптацію як стан зниженої здатності приймати і виконувати вимоги середовища як особистісно значущі, а також здатність реалізувати свою індивідуальність у конкретних соціальних умовах (Гвішіані & Лапіна, 1989, с. 42).

З точки зору Л. М. Гумільова, етнографія, вивчаючи склад, походження (етногенез), розселення та культурно-історичні взаємини народів світу, їх культуру, побут, розуміє під процесами адаптації та дезадаптації пристосування (або не пристосування) етносів до умов середовища (ландшафту), що відбувається шляхом вироблення змінених стереотипів поведінки (Гумільов, дата звернення 28.04.2017).

Демографія досліджує зміну стереотипів демографічної поведінки під впливом трансформацій в соціокультурному та економічному середовищах, зустрічний вплив демографічного чинника на зміни в режимах функціонування соціокультурної та економічної підсистем суспільства, що, за своєю суттю, є процесами дезадаптації.

У політології вчені розглядають дезадаптацію як прояви екстремізму, розвиток асоціальних установок свідомості, що викликають протиправні зразки поведінки індивіда (Джук, 2011, с. 62-66).

Економіка, що вивчає економічну поведінку людей у процесі виробництва і управління ним на мікро- і макрорівні, не використовуючи практично терміни адаптація/дезадаптація, робить акцент на взаємному пристосуванні економічних агентів, економічних підсистем одне до одного, що викликає зміни в стереотипах економічної поведінки. Для дезадаптації підприємств характерні: дезорганізація внутрішньої структури і зовнішніх зв'язків, спад ефективності виробництва, неусвідомлене інерційне прагнення

слідування стереотипам поведінки, що склалися в колишній системі, що створює проблеми особливого роду (Корель, 2005).

За К. Роджерсом (Роджерс, 2008) дезадаптація – це стан невідповідності, внутрішнього дисонансу, причому головне його джерело полягає в потенційному конфлікті між установками «Я» й безпосереднім досвідом людини.

Клінічна медицина розглядає пенітенціарну дезадаптацію (ПД) як порушення процесів взаємодії індивіда з пенітенціарним середовищем з урахуванням розвитку рівня адаптивних здібностей особистості, мотиваційної структури, емоційних та інтелектуальних особливостей індивіда, взаємозалежності медико-біологічних (фізіологічних), психологічних (особистісних) і соціальних (особистісно-середовищних) компонентів, що виникають під впливом середовищних умов соціальної ізоляції, які можуть спричинити психотравму, і виявляються широким спектром психогенних розладів у континуумі від непатологічно-субнозологічного рівня до клінічного оформлення психічних і поведінкових розладів. Є. М. Кривулін, проаналізувавши медико-біологічні та соціально-психологічні характеристики підлітків та їхніх сімей, а також впливи, що можуть спричинити психотравму, соціальну ізоляцію, дійшов висновку, що не тільки патогенні медико-біологічні та соціально-психологічні чинники беруть участь у формуванні преморбідної патологічної основи, яка знижувала стійкість адаптаційних механізмів до стресів, а й чинники, що реалізують розвиток розладів адаптації депресивного спектру у неповнолітніх на етапі початкової адаптації до умов соціальної ізоляції. На його думку, у формуванні депресивних реакцій як проявів пенітенціарної дезадаптації, беруть участь ряд умов і факторів, серед яких визначальними для клініко-психопатологічних особливостей, важкості й динаміки дезадаптивних станів є медико-біологічні, соціально-психологічні та середовищні фактори соціальної ізоляції, що можуть спричинити психотравми (Кривулін, 2005).

Одним з питань клінічної психології, що вивчає психічне здоров'я всіх груп населення, є вивчення емоційної дезадаптації студентів закладів вищої освіти. Високий темп, інтенсивні навчальні навантаження, напруженість життя висувають підвищені вимоги до компенсаторних механізмів психіки здобувачів вищої освіти, зрив яких призводить до виникнення психологічних і соціальних конфліктів. Результати досліджень М. В. Москової щодо взаємозв'язку різних параметрів перфекціонізму та емоційної дезадаптації у студентів свідчать про те, що високі стандарти діяльності, відсутність суб'єктивного права на вчинення помилки, поляризоване мислення, постійне порівняння себе з іншими призводить до виникнення конкурентних відносин, соціальної ізоляції, переживання негативних емоцій, постійної напруги, депресії, дезадаптивної поведінки у формі прокрастинації – схильності завжди або майже завжди відкладати початок виконання навчальних завдань. За словами ученої, дослідження, що проводилися зі здобувачами вищої освіти, виявили тісний зв'язок між дезадаптацією, схильністю до придушення агресії й окремими формами страху, зокрема, страхом несхвалення або покарання. Дослідниця описала взаємозв'язок ворожості зі студентською дезадаптацією, як негативне ставлення до інших людей, що індукує негативний афект (страх, невдоволення, гнів, розчарування), провокує дезадаптивні поведінкові стратегії – високу конфліктність у відносинах або захисне дистанціювання, що може призводити до соціальної ізоляції та дефіциту підтримки (Москова, 2008).

Спеціальна психологія, ґрунтуючись на психолінгвістичних дослідженнях, вивчає комунікативну дезадаптацію і розглядає її як порушення психологічних механізмів пристосування емоційно-особистісної сфери індивідуальності, особливостей мовних процесів і мовної діяльності до нових умов міжособистісного спілкування, соціальної ситуації розвитку. За матеріалами досліджень, комунікативна дезадаптація частіше проявляється в період вікових криз при формуванні психологічного новоутворення комунікативної системи. Психосемантичний рівень комунікативної

дезадаптації характеризується порушеннями розуміння смислового плану висловлювання, недорозвитком семантичних зв'язків, нестійкістю асоціацій образу і слова тощо. Це ускладнює подальший розвиток дітей, порушує процес міжособистісної комунікації (Медведєва, 2003).

Педагогічна психологія розглядає комунікативну дезадаптацію як вербальну агресію, фонаційну мутацію, афективні порушення, що часто виявляються у підлітків з агресивними установками (Андрєєва, 2005). Л. В. Андрєєва вважає, що спільність психолінгвістичних механізмів вербальної агресії і фонаційної мутації дозволяє констатувати наявність феномена вербально-фонаційної дезадаптації (ВДА) в загальній структурі комунікативних відхилень. Комунікативна дезадаптація підліткової кризи характеризуються зниженням самопочуття, настрою; підвищенням особистісної та ситуативної тривожності; девіантною, агресивною поведінкою, імпульсивними реакціями, емоційною невривноваженістю. Розуміння ситуації й емоційні переживання також впливають на поведінкові реакції дитини. Комунікативні дезадаптант підліткового віку не адаптовані до освітнього процесу, в них визначають порушення комунікації та поведінки в школі, погану успішність, що призводить до труднощів соціалізації психічної активності.

Делінквентну поведінку можна інтерпретувати як злочин і судити порушника прийнятих соціальних норм, а можна – як фізичне нездоров'я, хворобу, граничний стан, генетичний дефект або дефект виховання – усе це елімінує поняття «вини» і «покарання». За злочин карають, хворобу лікують або їй запобігають. Наприклад, Е. Вілсон запропонував взагалі замінити термін «злочин» категорією «disorder» («хиба»), а «антисоціальна поведінка» – розладом адаптаційного механізму соціально-біологічного пристосування. Результатом такої зміни понять стало створення паралельно з репресивною системою інститутів і установ, покликаних виправляти адаптаційні механізми.

Кримінологія описує стан ресоціалізації та соціальної адаптації засуджених в місцях позбавлення волі. Ученими пропонуються авторські

поняття «виправлення засуджених», «ресоціалізація засуджених» та «соціальна адаптація засуджених», засновані на результатах правозастосовної практики та досягнення пенітенціарної кримінології та кримінально-виконавчого права (Бурый,2017).

Педагогіка вивчає соціальну дезадаптацію як порушення дітьми та підлітками норм моралі й права, деформацію системи внутрішньої регуляції, ціннісних орієнтацій, соціальних установок. Соціальна дезадаптація – більш глибокий ступінь дезадаптації, ніж шкільна. Їй властиві асоціальні прояви (лихослів'я, куріння, вживання алкоголю, зухвалі витівки) і відчуження від сім'ї та закладу середньої освіти (Коджаспирова Г. М. & Коджаспиров А. Ю.,2003).

Підсумовуючи вищезазначене, під **соціальною дезадаптацією** ми розуміємо «повну або часткову втрату особистістю здатності адаптації до умов соціуму та змін якості життя, як порушення взаємозв'язків людини з середовищем, яке характеризується неможливістю реалізації нею своїх позитивних соціальних ролей в певних соціальних умовах, відповідних її потенціалу» (Орленко, 2015, с.76).

У кожній з вищезазначених наук соціальна дезадаптація розглядається більше як протиріччя, як негативний відтінок, негативний зміст, зіткнення. Статичне поняття соціальної дезадаптації в науковому світі обмежує поняття соціальної дезадаптації як самостійного об'єкта наукового вивчення, що має власні феноменологічні особливості.

Сам процес походження соціальної дезадаптації ми розуміємо як дезадаптаціогенез: взаємозумовленість та взаємозв'язок рівнів цього процесу. Надалі це дозволить більш достовірно представити структуру соціальної дезадаптації. У процесі соціальної дезадаптації особистість (організація, інститут, суспільство, будь-яка соціальна система) проходить наступні стадії дезадаптаціогенезу: 1) первинна – порушення функцій життєдіяльності; 2) пошук адаптивних ресурсів; 3) реакція на зміну середовища: а) часткове пристосування; б) стійке непристосування. Соціальна дезадаптація в кожному

конкретному разі залежить від біологічних і соціальних стимулів, досвіду минулих адаптацій/дезадаптацій, соціальної позиції дезадаптанта (влада, контрольовані ресурси, соціальні мережі тощо).

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що факторами соціальної дезадаптації є: відносна культурно-соціальна депривація (позбавлення життєвих потреб), соціальна незрілість, психолого-педагогічна занедбаність, агресивні девіації, втрата вже сформованих форм наставництва, втрата звичного колективу, руйнування динамічних стереотипів, акцентуації характеру, психопатичне формування особистості, соціальна пасивність, недостатня підготовленість до процесів саморегуляції, когнітивний дисонанс як наслідок розбіжності суджень про життя і реальне становище.

Сьогодні в науковій літературі розрізняють п'ять найбільш значущих причин, що впливають на виникнення соціальної дезадаптації: соціальні, біологічні, психологічні, вікові, соціально-економічні (*Ведмеш, Дата звернення 14.04.2017*).

Умовно, залежно від причин і факторів, виділяють наступні види соціальної дезадаптації: соціально-побутову, правову, ситуаційно-рольову, соціокультурну. Соціально-побутову дезадаптацію можна константувати, якщо людину не влаштовують змінені умови побуту. Правову, якщо людину не влаштовує її місце в соціальній ієрархії або в суспільстві. Ситуаційно-рольова проявляється у короточасній дезадаптації, пов'язаній з невідповідною соціальною роллю у певній ситуації. Соціокультурна проявляється у нездатності прийняти менталітет та культуру навколишнього соціуму (*Социальная дезадаптация: причины, факторы, виды. Дата звернення 15.04.2017*). На нашу думку, можна виділити ще й комунікативну дезадаптацію, пов'язану з порушенням спілкування у внутрішньосоціумній, зовнішньосоціумній і внутрішньоособистісній взаємодії, при якій дезадаптація виникає внаслідок незадоволеності собою, тобто відбувається порушення ставлення до самого себе.

Враховуючи той факт, що з точки зору формальної структури, процеси дезадаптації та адаптації подібні та складаються з потенційного блоку, що інтегрує всі адаптаційні ресурси особистості, як зазначено вище, багаторівневість структури соціальної адаптації, тотальність впливу на соціальну структуру та ступінь впливу на розвиток людини й середовища її існування привертають увагу представників різних дисциплін: соціології, соціальної екології, філософії, культурології, біології, медицини, соціолінгвістики. За думкою П. Кузнецова (2000), адаптаційну концепцію можна розглядати як один з перспективних підходів до комплексного вивчення людини (Кузнецов, 2000). Дійсно, соціальна дезадаптація, як і адаптація – універсальні соціальні процеси, що відображають життєдіяльність людини. Саме універсальність цих соціальних процесів і підкреслює значущість і необхідність дослідження соціальної дезадаптації як міждисциплінарної проблеми.

Системне розуміння соціальної дезадаптації особистості, що вміщує в себе всі аспекти адаптаційних процесів, досліджуваних науками, що розглядають її як соціальне явище, приводить нас до розуміння значущості міждисциплінарного підходу. Феномен соціальної дезадаптації – поняття міждисциплінарне, його вивчають в межах різних наук. Дезадаптацію у залежності від конкретного аспекту дослідження можна поділити за своїм змістом на демографічну, соціокультурну, політичну, психологічну, релігійну, соціальну, технотронну, екологічну, економічну, етнічну, правову. Це і дозволяє нам говорити про мультидисциплінарність поняття соціальної дезадаптації. Поняття соціальної дезадаптації інтерпретується по-різному, залежно від тієї наукової парадигми, якої дотримується вчений, а зміст поняття в кожній науковій дисципліні доповнює або замінює соціальну дезадаптацію змістом своїх основних предметів. А міждисциплінарність поняття соціальної дезадаптації збагачує тезаурус філософських понять.

1.3. Детермінанти структури соціальної дезадаптації особистості в сучасному суспільстві.

Розгляд ряду концептуальних положень, а також тривалий досвід вивчення можливостей життєдіяльності людини в різних середовищних умовах переконує в тому, що досить надійний орієнтир для пояснення адаптаційних процесів міститься в особистості людини. У всій її складній організації властивостей і якостей, у всьому різноманітті її взаємодії з навколишньою реальністю, у її співвіднесеності з конкретним історичним періодом розвитку суспільства є основний внутрішній регулятор адаптації у змінюваних соціальних, культурних, предметно-технологічних і природних умовах.

Значний вплив на нормативно-інтерпретативне, соціально-філософське розуміння сутності соціальної адаптації особистості здійснили наукові підходи, представлені в теоретичних побудовах теорії структурації (Е. Гідденс); феноменологічної філософії (Е. Гуссерль, М. Хайдеггер); символічного інтераціоналізму (Дж. Г. Мід, Г. Блумер та ін.); феноменологічної соціології (А. Шюц); герменевтичної філософії (Г. - Г. Гадамер, Е. Бетті та ін.); загальної теорії систем (Л. Берта-Ланфен, Н. Вінер). Концепції соціальної дезадаптації Р. Delore, соціальної інадаптації А. Dussert і Е. Nuant сприяли більш глибокому розкриттю ролі адаптації у функціонуванні та розвитку суспільства. Ці методологічні підходи дозволили визначити концептуальну основу розв'язання проблеми дослідження структури соціальної дезадаптації.

Мислителі всіх часів намагалися знайти соціальні детермінанти. Одні їх шукали в географічному факторі, інші – в духовному, треті – в матеріальному. Ще представники давньогрецької філософії вводили уявлення про Логос (Геракліт), нусе (Анаксагор) як джерела детермінованості подій (*Антологія Світової Філософії, 1970*). І вже в стародавній філософії ідеї детермінізму найяскравіше виражаються в античній атомістиці. Левкіпп (V ст. до н.е.) і Демокріт (бл. 460-370 рр. до н. е.), сформувавши ідеалізації «атом» і

«порожнеча», розробили атомістичну теорію будови світу. Атомісти розглядали світ як єдине ціле, що складається з безлічі дрібних, невидимих, неподільних частинок – атомів, які рухаються («кидаються на всі боки», «трясуться у всіх напрямках») в пустоті. Атоми і порожнеча – єдина реальність; з'єднання атомів утворює все різноманіття світу, у тому числі і людську душу. Таким чином, все у світі має свою природну причину, усе відбувається за потребою, без втручання богів (Горан, 1984).

Є логічним, що суспільство детермінує соціальне середовище, в якому живуть люди, їхнє буття, діяльність, взаємини, характерні для сучасного історичного періоду. І однією з детермінант розвитку суспільства є адаптаційні процеси: трансформація способів життєдіяльності людини, соціальні відносини, що постійно ускладнюються, і їхній протилежний бік – процеси дезадаптації. Досліджуючи детермінанти соціальної дезадаптації, ми обов'язково звертаємося до поняття детермінізму. Саме з позиції соціального детермінізму ми зможемо пояснити комбінаційну структуру соціальних зв'язків, розглядаючи її як ключ до розуміння історії суспільства. Зважаючи на те, що соціальні закономірності невіддільні від людської діяльності, ми можемо визначити специфіку соціальної детермінації, що полягає у взаємозв'язку між соціальною ситуацією й усвідомленою діяльністю особистості. Глибоке розуміння суті розвитку соціуму, критеріїв і детермінант еволюції суспільних зв'язків є особливо актуальним на сучасному етапі розвитку суспільства, оскільки в умовах загострення екологічної й політичної кризи зростання соціальної напруженості в багатьох країнах, пов'язаної з національними і релігійними питаннями, ця проблема безпосередньо пов'язана з майбутнім людства. Вивчаючи процес соціальної дезадаптації, не можемо обійти увагою проблему детермінізму в контексті причинної обумовленості дезадаптаційних процесів, що розвиваються в сучасному суспільстві. Знання тих факторів розвитку систем, що детермінують, допоможе нам повніше вивчити соціальну дезадаптацію. Відомо, що принцип детермінізму – один з основоположних не тільки для філософії, але і для будь-

якого наукового дослідження. Детермінізм – це філософська концепція, що висвітлює причинну взаємообумовленість явищ дійсності (Грицанов, Румянцева & Можейко, 2002). При цьому, категорія причини виступає як одна з основних категорій наукового пізнання, які розкривають одні з найважливіших сторін загального зв'язку явищ. Детермінізм розглядається нами як філософське вчення про загальні універсальні закономірні зв'язки і взаємозв'язки причинної обумовленості всіх явищ, що доводить незалежний від свідомості людини об'єктивний характер причинності.

Філософське осмислення витоків адаптаційних можливостей людини ми бачимо ще у деїзмі, який передбачав існування в природі певної початкової доцільності. А вже всередині XIX століття, біолог Х. Ауберт, увів у науку поняття «адаптація». Тоді ж Г. Спенсер та інші представники органічної школи почали розглядати адаптацію в системі соціальних наук (Спенсер, 1998, с. 265–307)

Так, Ф. Гіддінгс визначив, що процес досягнення відповідності людини вимогам соціального середовища визначається як процес соціальної адаптації, а порушення його – як дезадаптація (Белінська, 2001, с.39).

Сучасні погляди вчених на адаптацію/дезадаптацію стосуються ряду контекстів цієї проблеми в системі взаємодії особистості та реального соціального середовища. Так, А. А. Артамонова (2015) розглядає дезадаптацію крізь призму проблем, які визначаються як реальні життєві вимоги. Авторка підкреслює той факт, що соціальна адаптація набуває виняткової важливості у критичні періоди людської діяльності та в періоди радикальних економічних і соціальних реформ (Artamonova & Ajupov, 2015, р. 24).

Роботи Є. Р. Борінштейна (2013) присвячені питанням взаємної соціальної адаптації, яка, за його висновками, має в собі дві спрямованості: об'єктивну та суб'єктивну. На думку автора, взаємна соціальна адаптація є процесом активного пристосування будь-якої соціальної системи до соціального середовища, яке трансформується за допомогою різних

соціальних засобів та ґрунтується на нормах, цінностях, ціннісних орієнтаціях, соціодемографічних і соціокультурних характеристиках як нового соціального середовища, так і конкретної соціальної системи (Боринштейн, 2013, с. 13-14). Філософ робить акцент на тому, що взаємна соціальна адаптація триває набагато довше, ніж соціальна адаптація, а остаточна успішність особистості відбувається тільки в результаті позитивної вторинної взаємної соціальної адаптації (Боринштейн 2003, с. 20-25).

Питанням гендерних особливостей культурного конфлікту, що призводять до соціальної дезадаптації, присвячена робота Tinghu Kang (2018). У роботі він наголошує, що позитивна соціальна підтримка працівників-мігрантів може поліпшити інтеграцію їхньої бікультурної ідентичності та сприяти більш ефективній соціальній адаптації (Kang, T., 2018).

Poerio GL, Totterdell P, Emerson LM, Miles E (2016), аналізуючи проблему адаптації, акцентують увагу на тому факті, що сні можуть виконувати соціально-емоційні функції під час важливого й стресового життєвого переходу в університет. Результати їх дослідження підкреслюють важливість позитивних снів, що зменшують відчуття самотності, а також пов'язані з більшою соціальною адаптацією до закладу вищої освіти. Концепція авторів допомагає зрозуміти, як соціальні думки сприяють соціально-емоційній адаптації (Poerio, Totterdell, Emerson & Miles, 2016).

Модель соціально-психологічної адаптації мігрантів у полікультурному суспільстві, що їх приймає, визначив у своєму дослідженні В. В. Константинов (2018). За його тезами, залежно від намірів та очікування соціального середовища, нелінійна динамічність та різноспрямованість процесів пристосування сприяє соціально-психологічній адаптації мігрантів у полікультурному суспільстві. Автором запропоновано типологію адаптаційних процесів: за наміром (космополітичний, тимчасовий, постійний), за стратегією поведінки, залежно від характеристик міграції (активна адаптація, активний негативізм до місцевого населення й культури, пасивна адаптація, пасивна дезадаптація). Автору видається важливим

підкреслити соціально-психологічну адаптацію мігрантів як розгорнутий у часі, нелінійний системний процес трансформації взаємодії особистості та середовища. Це забезпечуватиме перехід від преадаптації на тлі формування у мігранта позитивного ставлення до іншої країни, міграційного наміру, до власне адаптації, в ході якої актуалізується тип проживання, утворюється суб'єктивне демпфернесередовище, реалізується вибір стратегії поведінки, здійснюється взаємне пристосування (Константинов, 2018, с.136).

Ken Ho і Vico Chiang (2015) пропонували модель мотиваційної психосоціальної й поведінкової адаптації мігрантів. В основу теоретичної моделі авторами було покладено три основні теми: а) зміст міграційного наміру (оптимістичний/песимістичний); б) реалістичність міграційного наміру (зусилля щодо втілення в життя міграційного наміру); с) стійкість міграційного наміру: від хаосу до порядку. На думку вчених, стратегії щодо збагачення зовнішніх і внутрішніх ресурсів повинні бути спрямовані на заохочення мультикультуралізму та вдосконалення психосоціальних ресурсів мігрантів (Ho & Chiang, 2015, pp. 237–254).

На думку П. Сорокіна, розуміння розвитку та функціонування суспільства можливе лише на основі вивчення різних процесів соціальної взаємодії, комбінація яких дає змогу отримати будь-яке соціальне явище, «починаючи від захоплення танго й футболом і закінчуючи світовою війною та революціями» (*Интегральная Социология П. А. Сорокина*, 2010).

Усе, що людина знає або може дізнатися про соціальну реальність під час адаптації до неї, відображено у знакових системах або поняттях, у безперервному процесі інтерпретації мовних, знакових та категоріальних систем. Під час інтерпретації соціального явища чи соціальної ситуації людина вносить у неї певний сенс, який детермінований її інтелектуальними, соціальними, соціокультурними, світоглядними уподобаннями. Філософ і культуролог Е. С. Маркарян підкреслює: «Без виділення властивостей, що відображаються поняттям «адаптація» (...), не можна в принципі зрозуміти природу життєвих процесів, у тому числі і процесів суспільного життя як

самоорганізованої системи» (Цит. За *Історія Соціології в Західній Європі і США*, 1993, с. 59). Істотні соціальні та економічні зміни останнього часу висувають підвищені вимоги до адаптаційних можливостей індивіда, створюють умови тривалого емоційного напруження, що так само є однією з провідних причин виникнення соціальної дезадаптації. Вони перешкоджають соціальному функціонуванню та продуктивній діяльності й виникають у період адаптації до значних змін у житті або стресової життєвої події.

У концепції соціальної адаптації, розробленій Л. Філіпсом (Philips, 1968, p.288), адаптованість характеризується двома реакціями індивіда на вплив середовища: по-перше, прийняттям соціальних очікувань групи, з якою зустрічається людина при переході в пансіонат, конформністю до вимог і норм, які ставить перед особистістю група, і, по-друге, адаптованість не зводиться до звичайного прийняття соціальних норм, а є втіленням гнучкості поведінки індивіда, його здатності надавати подіям бажаного для себе напряму. У такому плані соціальна адаптація означає, що індивід успішно користується наявними умовами для досягнення своїх цілей, цінностей і прагнень (Волович, 1990).

Соціальна адаптація відображає єдиний процес взаємодії особистості й суспільства. Як соціальне явище соціальна адаптація є процесом, який постійно змінюється, що вимагає вивчення його на кожному новому етапі розвитку суспільства. Згідно з Ю. М. Казаковим (Казаков, Дата звернення 20.04.2018, с.14), процес соціальної адаптації вивчається в трьох структурних рівнях: суспільство (макросередовище), соціальні групи (мікросередовище), сам індивід (внутрішньоособистісна адаптація).

Соціальна адаптація – це дискретно/інкретний багатовекторний поліконтекстний процес, а результативність і ефективність пристосувальних стратегій особистості, групи або соціуму визначаються поєднанням векторних впливів (об'єктивного і/або суб'єктивного характеру) на результат цього процесу. Різноманіття зовнішніх і внутрішніх впливів на умови ходу пристосувального процесу доповнюється відносністю його підсумкових

результатів. У процесі соціальної адаптації «посередниками» між адаптивною ситуацією й характером і специфікою пристосувальної стратегії особистості завжди виступають, з одного боку, ціннісні орієнтації людини, а з іншого – суб'єктивна інтерпретація адаптивної ситуації. Відповідно інтегральне визначення поняття «соціальна адаптація» з необхідністю має враховувати інтерпретативно-ціннісні фактори й ситуативні умови адаптації особистості.

Соціальна адаптація особистості відображає інноваційний за своєю природою процес/результат активної (реактивної) гармонізації зовнішнього (внутрішнього) налаштування (самоналаштування) особистості за допомогою адекватних адаптивним ситуаціям стратегіям пристосування, оптимальність яких перевіряється в процесі інфоваємодії за допомогою інформаційного зворотного зв'язку. У той же час, соціальна адаптація особистості є атрибутивною властивістю суб'єктів соціальної життєдіяльності, що реалізується за допомогою інтерпретації внутрішніх і зовнішніх інформаційних моделей соціального буття з позиції їхньої відповідності адаптивним установкам, несуперечливому розумінню навколишньої дійсності та ідентичності.

Змістовний релятивізм підсумків соціальної адаптації особистості пов'язується як з інтерпретативним характером пристосувального цілепокладання, так і з надзвичайним динамізмом соціальних процесів. Будучи внутрішньо суперечливим, дискретно-інкретним системним явищем, адаптація особистості в соціумі потребує адекватного нормативно-діяльнісного, структурно-функціонального розуміння й опису.

Соціальна адаптація особистості відбувається в рамках кінцевого просторово-часового континууму незалежно від того, щодо яких – зовнішніх і / або внутрішніх – змінених умов середовища і діяльності вона відбувається. Утім, специфіка індивідуального пристосування полягає в нерозривній єдності процесу й стану адаптації. Саме суб'єкт, який мислить, переживає, інтерпретує соціальну реальність, задає системну єдність і функціональну цілісність просторово-часових і процесуально-результативних структурних

характеристик соціальної адаптації (Ромм М. В., 2002). «Соціальна адаптація особистості – це атрибутивна властивість суб'єктів соціальної життєдіяльності, що реалізується за допомогою інтерпретації внутрішніх і зовнішніх інформаційних моделей соціального буття з точки зору їхньої відповідності адаптивним установкам, несуперечливого розуміння навколишньої дійсності та ідентичності, які були: а) цілеспрямовано сформовані ззовні; б) стихійно засвоєні в процесі соціалізації; в) відкриті самостійно» (Ромм М. В. 2002).

Відповідно до структурно-комплексної моделі соціальної адаптації особистості «Реадаптивне кільце» проаналізовано структуру соціальної адаптації молоді в контексті нормативного підходу, що має в собі такі компоненти, як інформаційна невизначеність, адаптивна ситуація, адаптивні бар'єри, адаптивна установка, що дозволяє формулювати процесуально-оцінну логіку змісту зазначеного феномена. При цьому, недолік підходу визначається односторонністю до вивчення цієї проблематики внаслідок його нездатності оцінювати інтерпретації значущих параметрів адаптивних ситуацій, конструювання прийняттого адаптивного простору (Кансієрова, 2011).

Бо соціальна адаптація – це формувальний механізм суспільства. Він пов'язаний із засвоєнням особистістю соціальних норм і оцінних критеріїв, з придбанням соціального і комунікативного досвіду, визначає рівень її соціальної компетентності. У зв'язку з цим серед актуальних проблем розвитку особистості з особливими потребами особливо гострою є формування в неї соціальної адаптованості як важливого складника соціальної зрілості в цілому (Черних, 2019).

Як зазначено вище, процеси адаптації та дезадаптації з точки зору формальної структури подібні один до одного та складаються з потенційного блоку, що інтегрує всі індивідуальні, особистісні, поведінкові, інформаційні, адаптаційні ресурси, що є у людини на цей момент життя та працюють безпосередньо в кризовій ситуації.

Розглядаючи соціальну дезадаптацію як повну або часткову втрату особистістю здатності адаптуватися до умов соціуму і змін якості життя, як порушення взаємозв'язків людини з середовищем, яке характеризується неможливістю реалізації нею своїх позитивних соціальних ролей в певних соціальних умовах, відповідних її потенціалу, ми бачимо, що вона є прямою суперечністю соціальній адаптації. Це спрямовує нас розглянути реальні види та моделі соціальної адаптації особистості (Орленко, 2015, с. 76).

На думку Г. Д. Волкова, повна соціальна адаптація людини охоплює: управлінську, економічну, педагогічну, психологічну, професійну, виробничу адаптацію (Волков, 1975, С. 140).

Розглянемо докладніше названі види соціальної адаптації особистості.

Управлінська (організаційна) адаптація. Без управління неможливо надати людині сприятливі умови (на роботі, в побуті), створити передумови для розвитку її соціальної ролі, впливати на неї, забезпечувати діяльність, що відповідає інтересам суспільства й особистості.

Економічна адаптація – це складний процес засвоєння нових соціально-економічних норм і принципів економічних відносин індивідів, суб'єктів. Для технології соціальної роботи тут важливий так званий «соціальний блок», що містить у собі адаптування до реальної соціальної дійсності: розмірів допомоги через безробіття, рівня зарплати, пенсій та допомог. Вони мають відповідати не тільки фізіологічним, але й соціокультурним потребам людини.

Педагогічна адаптація – це пристосування до системи освіти, навчання й виховання, які формують систему ціннісних орієнтирів індивіда.

Психологічна адаптація. У психології адаптацію розглядають як процес пристосування органів чуття до особливостей подразників, що діють на них, з метою їхнього кращого сприйняття й захисту рецепторів від зайвого навантаження.

Професійна адаптація – це пристосування індивіда до нового виду професійної діяльності, нового соціального оточення, умов праці й особливостей конкретної спеціальності.

Виробнича адаптація – трудова активність, ініціатива, компетентність і самостійність, удосконалення професійних якостей (Волков, 1975, 246 с.).

Таким чином, соціальна адаптація особистості передбачає способи пристосування, регулювання, гармонізації взаємодії індивіда із середовищем.

Процес соціальної адаптації вивчається на трьох структурних рівнях:

- суспільство (макросередовище);
- соціальні групи (мікросередовище);
- сам індивід (внутрішньоособистісна адаптація).

1. Структура-суспільство (макросередовище) – цей рівень виділяє процес соціальної адаптації особистості в соціально-економічному, політичному, духовному розвитку суспільства.

2. Структура-соціальна група (мікросередовище) – вивчення цього процесу дозволяє виявити причини конфлікту індивіда з соціальною групою (трудова колектив, сім'я), поставити правильний соціальний діагноз і вирішити проблему.

3. Структура-індивідуальна (внутрішньоособистісна) адаптація – прагнення досягти гармонії, збалансованості внутрішньої позиції та її оцінки з позиції інших індивідів. Невміння адаптувати себе в новому колективі може призвести до конфліктних ситуацій, зруйнувати ціннісні орієнтації.

З позицій соціальної філософії ми розглядаємо соціальну адаптацію як спосіб гармонізації людини в соціокультурній дійсності відповідно до її цінностей, статусних, інтелектуальних та вікових можливостей, до її індивідуальних особливостей (Орленко, 2016, с. 65).

За А. А. Реаном, процес і результат соціальної адаптації розглядається в чотирьох площинах:

- як повна дезадаптація;
- як адаптація за зовнішнім критерієм;
- як адаптації за внутрішнім критерієм;
- найбільш оптимальний варіант – адаптація як система (Ре-адаптація).

Цікавою, на наш погляд, є його структура векторної моделі соціальної адаптації з виділенням критеріїв соціальної адаптації особистості внутрішнього і зовнішнього плану Ім-адаптації за внутрішнім чи зовнішнім критерієм (Ім-Imaginary-уявний), системною соціальною адаптацією (Ре-адаптація-реальний) є адаптація за внутрішнім і зовнішнім критеріями; це поява нового системного утворення – здатності особистості до самоактуалізації в гармонії з реальним соціумом (Реан,2013).

На сучасному етапі розвитку суспільства філософія надає значення не тільки соціальним процесам, що відбуваються в українському суспільстві, на рівні суспільних процесів, а й Людині, особистості, що є базовою основою будь-якого суспільства. Відтак, визначити структуру соціальної адаптації можна лише з урахуванням структури особистості. З філософської точки зору, особистість – це здатність людини виступати автономним носієм загальнолюдського досвіду та історично вироблених людством форм поведінки та діяльності.

Тобто, особистість виступає як сукупність ієрархічних відносин діяльності. Їхня особливість полягає, за висловом О. М. Леонтьєва, в «пов'язаності» зі станами організму. «Особистість є зв'язком та ієрархією діяльностей (...). Цей зв'язок та ієрархія є результатом процесу диференціації діяльності та їх перепідпорядкування», – зазначає автор. Це і зумовлює утворення ядра особистості, породженогої власним розвитком (Леонтьєв, 1994, с. 196).

За словами О. М. Леонтьєва, «особистість людини «формується» – створюється суспільними відносинами». Стійкою підставою особистості людини може слугувати тільки предметна діяльність, або, кажучи точніше, система її ставлення до світу, що реалізується через ієрархію різних видів діяльностей. Розвиваючись, людина входить у все більшу кількість різних видів діяльностей. Це пов'язано з тими суспільними відносинами, в яких вона опиняється в силу життєвих обставин. Одні з них стають важливими для цієї людини, інші – вторинними. Ця ієрархія видів діяльностей, яка не залежить від

станів організму людини, становить ядро особистості. За цим співвідношенням стоять відносини мотивів (адже мотиваційна сфера особистості завжди має багато вершин).

Отже, на думку О. М. Леонтьєва, до базових (скелетних) параметрів структури особистості належать:

- різноманітність зв'язків індивіда зі світом, що реалізується сукупністю різних видів діяльностей;

- ступінь ієрархічності зв'язків зі світом (і, звичайно, діяльностей), тобто їх мотиваційне «забарвлення»;

- загальна структура зв'язків індивіда зі світом, утворена внутрішніми співвідношеннями головних мотивів у сукупності видів діяльностей (Леонтьєв, 1975).

У сучасній соціології особистість як суб'єкт означає активне соціальне начало, певний тип здатності до діяльності. Під час проведення досліджень соціолога, насамперед, цікавлять не індивідуальні особливості людини, а те соціальне середовище, соціальна організація, соціальний інститут, у які вона входить і виконує в них певні соціальні функції.

Все це дає змогу О. М. Леонтьєву виділити три основних параметри особистості: широта зв'язків людини зі світом (за допомогою її діяльностей); ступінь ієрархічності цих зв'язків, перетворених в ієрархію змістотворних мотивів (мотивів-цілей); загальна структура цих зв'язків, точніше, мотивів-цілей.

Процес становлення особистості, за О. М. Леонтьєвим, є процесом «становлення зв'язкової системи особистісних смислів».

Розвиток особистості постає перед нами як процес взаємодій безлічі діяльностей, які вступають між собою в ієрархічні відносини. Особистість виступає як сукупність ієрархічних відносин діяльностей. Їх особливість полягає, за висловом О. М. Леонтьєва, в «пов'язаності» станів організму. «Ці ієрархії діяльностей породжуються їх власним розвитком, вони й утворюють ядро особистості», – зазначає автор.

Саме на основі структури особистості О. М. Леонтєва ми можемо виділити в структурі соціальної дезадаптації мотиваційний компонент.

Якщо розглядати структуру особистості К. К. Платонова, то в поле зору соціальної філософії потрапляє третій і четвертий рівень, що містить у собі і соціальний досвід людини, і спрямованість особистості, що дає нам змогу виділити ціннісний компонент, соціокультурний, компонент самореалізації, соціалізації у структурі соціальної дезадаптації особистості.

К. К. Платонов (1906–1984) вважав, що структура особистості складається з чотирьох рівнів:

– нижчий – складають біологічні й конституціональні властивості людини, які практично не залежать від соціальних факторів (швидкість нервових процесів, статеві та вікові властивості тощо);

– другий – індивідуальні характеристики форм відображення (особливо пізнавальних процесів: пам'яті, мислення, уваги тощо);

– третій – представлений індивідуальним соціальним досвідом людини (знання, навички, звички, вміння);

– вищий – характеризує спрямованість особистості (переконання, світогляд, ідеали, погляди, самооцінка, особливості характеру) (Платонов, 1986).

Аналізуючи структуру особистості за К. К. Платоновим (Платонов, 1986), ми визначили такі компоненти соціальної дезадаптації:

I. Цінності, самореалізація, самоактуалізація (*Вищий рівень*)

II. Соціокультурні традиції, соціалізація

III. Когнітивне відображення дійсності

IV. Біологічні, конституціональні властивості людини (*Нижчий рівень*)

На нашу думку, ці компоненти є лише частковими в структурі соціальної адаптації і не дають нам змоги повністю простежити динаміку адаптаційних чи дезадаптаційних процесів.

Структура особистості, визначена О. П. Санніковою (Сергєєва А. В., 2014) в контексті континуально-ієрархічного підходу, дає найбільш

розгорнуте уявлення про рівні адаптації особистості в діяльності. Вона виокремила в структурі особистості три рівні: формально-динамічний (сукупність якостей, що відображають динаміку ходу психічних явищ й індивідуальні якості конституційного характеру), особистісно-змістовний (спрямованість особистості, моральна, етична, мотиваційна сфери) і соціально-імперативний (характеристики, що відображають уявлення особистості про суспільство, норми, культуру, мораль). Детермінанти обумовлюються факторним набором компонентів особистості, які виконують специфічні функції, взаємодіючи між собою (Сергеева, 2014, с.80–81).

На основі аналізу запропонованих рівнів структури особистості в діяльності, ми можемо визначити дезадаптаційні якісні показники особистості та виявити такі структурні компоненти дезадаптації, як когнітивний, емоційний та поведінковий.

Розглядаючи дезадаптацію як складноорганізовану, інтегральну властивість особистості, ми вважаємо, що на кожному з цих рівнів дезадаптація має свій зміст і представлена в загальному наборі детермінант.

На формально-динамічному рівні дезадаптація особистості проявляє себе в детермінантах, які відображають особливості виникнення проявів дезадаптації та містять у собі когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. Саме ці компоненти мають особистісні характеристики, що забезпечують загальний адаптивний/дезадаптивний результат у діяльності.

На особистісно-змістовному рівні дезадаптація проявляється в детермінантах, пов'язаних зі спрямованістю особистості. До змістових компонентів дезадаптації особистості належать: комунікативні здібності (вибірковість у виборі середовища), мотивація (регуляція поведінки), самореалізація в середовищі, до якого адаптується особистість, спрямованість адаптивних перебудов. На цьому рівні в якості детермінанта дезадаптації також виступає самооцінка особистості, знання особистості про свої адаптаційні можливості, ставлення до себе як до суб'єкта, який адаптується.

На імперативно-соціальному рівні дезадаптація містить в собі детермінанти, які проявляються в таких компонентах, як соціалізація, соціокультурні традиції, соціальні норми, цінності.

В. С. Мерлін запропонував інтегральний підхід у вивченні адаптивності особистості, в якому він розкриває характеристики трьох компонентів адаптивності, що проявляються на формально-динамічному рівні (Зотова & Кряжева, 2007).

У когнітивному компоненті адаптивність особистості має функцію відображення змінюваної дійсності, тобто можливість отримувати сигнали про зміни в середовищі, а також здійснювати оцінку ситуації і на підставі отриманих знань, минулого досвіду взаємодії з цим середовищем передбачити наслідки власних адаптивних дій. Показниками адаптивності в когнітивному компоненті є:

- відповідність пізнавальних процесів, необхідної ситуації/ невідповідність пізнавальних процесів, необхідної ситуації;
- широта охоплення сигналів, що надходять від соціуму в адаптаційній ситуації/вужкість охоплення сигналів, що надходять від соціуму в адаптаційній ситуації.

В емоційному компоненті адаптивність перебуває у формі переживання, яке сигналізує про баланс системи «особистість-середовище», а також виконує функцію відображення суб'єктивного ставлення особистості до адаптаційної ситуації. Якщо баланс порушиться, то актуалізується потреба в необхідності пізнання нового середовища. Тобто для стану нерівноваги із середовищем є відповідними зміни в емоційних переживаннях, актуалізована адаптивна потреба, оскільки процес адаптивності на внутрішньому особистісному рівні є процесом зміни ставлення до ситуації, що склалася в емоційному аспекті. Емоційний компонент реалізований рядом показників:

- стійкість емоційного стану / нестійкість емоційного стану;
- готовність змінюватися / неготовність змінюватися.

Поведінковий компонент характеризується психологічними характеристиками особистості, що реалізуються в здатності до організації та регуляції діяльності в адаптаційній ситуації, а також готовністю до здійснення адекватних дій в дезадаптаційних умовах. Сутність поведінкового компонента відображається у таких показниках:

- готовність до вчинення дій, які спрямовані на подолання труднощів / відсутність готовності до здійснення дій, які спрямовані на подолання труднощів;

- готовність, яка спрямована на досягнення мети / відсутність готовності, яка спрямована на досягнення мети;

- стійкість стану, який спонукає людину до дії / нестійкість стану, який спонукає людину до дії.

На основі визначення структури адаптації ми можемо виділити структурні елементи адаптації особистості в континуально-ієрархічній концепції О. П. Саннікової (Сергеева, 2014) крізь призму детермінант, що складаються з компонентів особистості.

Класифікація досить детальна, але складна і перевантажена: кожен з виділених факторів містить ще й сукупності факторів, їх важко відрізнити за ознаками раси, не зрозуміло також, чому виділені саме такі чинники і як кожен з них впливає на адаптацію.

В ієрархічній моделі ми можемо побачити, що взаємодія особистості й суспільства структурована таким чином, що одні рівні підпорядковані іншим, що свідчить про те, що одні рівні більш значущі, ніж інші, а такого бути не може априорі, оскільки кожен рівень у структурі соціальної адаптації має однакове значення. Чіткої структури соціальної адаптації особистості сьогодні немає, але на думку дослідників, вона має бути представлена трьома компонентами: суб'єктами, факторами й об'єктами. Реальним істинним суб'єктом адаптації є індивід, виділення інших суб'єктів адаптації (сукупність індивідів, організацій і соціальних інститутів) є умовним, оскільки вони не визначаються обов'язковим і загальним набором потреб для всіх індивідів, які

їх мають. Фактори адаптації – це умови, що визначають значення показника адаптації. Вони відображають усю структуру потреб. Інакше кажучи, фактори адаптації важливі не самі, а лише в контексті актуалізованих потреб особистості, тобто їх значущість визначається актуалізацією відповідної потреби. Об'єкт адаптації – це фрагмент реальності, який безпосередньо стосується реалізації потреби суб'єкта адаптації. Такими є види діяльності, її умови й результат, а також індивід і сукупність індивідів. (*Соціальна адаптація личности, Дата звернення 17.06.2018*).

У роботі на основі теоретичного дослідження нам вдалося конкретизувати структурну модель соціальної адаптації та виявити взаємовплив систем соціальної адаптації суспільства й структурних систем особистості. Це дозволяє розглядати соціальну адаптацію як складноорганізовану, інтегральну властивість особистості у трьохсистемному філософському вимірі, який ми назвали трикветром соціальної адаптації. Трикветр (латиною – «*triquetrum*» – трикутник) – старовинний символ, що уособлює рівність, неподільність та вічність. Трикветр – триєдність – трійця. Три обличчя трійці аксіологічно рівнозначні («рівночасні»), проте, функціонально диференціюються: так, у створенні світу Бог-Отець задає онтологічну феноменальність світу (наділяє буттям), Бог-Син – «мостить» (наділяє сенсом – звідси, трактування Христа як Логосу), Бог-Дух Святий задає світову життєву єдність (наділяє цілісністю), – таким чином, світ від Отця, через Сина і в Дусі. Структура триєдності також є фундаментальною для міфології (потрійна диференціація єгипетської Огдоади, три лики Гекати, індуїстський Тримурті як єдність Брахми, Шиви і Вішну та ін.). Християнська концепція трикветра змістовно вплинула на еволюцію європейської філософської традиції: від схоластики до екзистенціалізму (за самооцінкою, який походить від августиніанської «психологічної» інтерпретації трикветра) й екзистенціального психоаналізу (концепція «буття-один-з-іншим» як «нероздільного і необ'єднаного» у Бінсвангера). (Грицанов, Румянцева & Можейко, 2002, с.1163). Трикветр символізує тріаду та в межах кола

підкреслює аспект єдності. Тріада-троїстість–усякий процес розвитку, згідно з Гегелем (*Тематичний Філософський Словник*, с.284).

Філософська основа трикветра соціальної адаптації/дезадаптації особистості, на нашу думку, має наступну структуру, якщо ми беремо до уваги прототип філософської приватної системи категорій С. А. Борчікова (Борчиков, 2015, с.241-265):

Суцце: об'єктивний світ

Буття: соціум

Сутність: життя, сенс життя, свідомість спільного життя людей. Третя тріада першого порядку Гегеля – певної єдності.

Теза: для себе буття

Антитеза: одне й багато чого

Синтез: відкидання й тяжіння

Подібна теоретична схема виявляє структурні особливості взаємодій, фіксуючи в пізнанні їх глибинні, суттєві характеристики (Стєпін, 2000, с. 111).

На наш погляд, для більш детального розуміння внутрішньоособистісної структури адаптації чи дезадаптації потрібно ввести нове поняття – селф-фундейшн-система – як підструктурна одиниця соціальної адаптації/дезадаптації. Психоаналітичне поняття Self відображає цілісність особистості, її біологічно-психічну єдність, усвідомлену сферу та являє собою регуляторний компонент особистості; foundation – це базова основа особистості. Селф-фундейшн-система, на нашу думку, – це специфічна система кожної людини, кожної особистості, яка, характеризує сприйняття нею соціальних дій на визначений час в залежності від ситуацій, які виникають.

Структура трикветра містить наступні системи:

1. *Макросистема* трикветра має в собі взаємодію особистості й соціального середовища, яка веде до оптимального співвідношення цілей і цінностей особистості та групи. Передбачає пошукову активність особистості, усвідомлення нею свого соціального статусу й соціально-рольової поведінки,

ідентифікацію особистості й групи в процесі виконання спільної діяльності, прийняття індивідом норм, цінностей і традицій соціальної групи.

2. *Мікросистема* вміщує в себе здатність до самообслуговування і взаємного обслуговування в сім'ї, зміну (адаптивність) поведінки відповідно до очікувань членів мікросистеми.

3. *Селф-фундейшн-система* – адекватне сприйняття навколишньої дійсності та власного організму.

Підсумок: *Реадаптація*

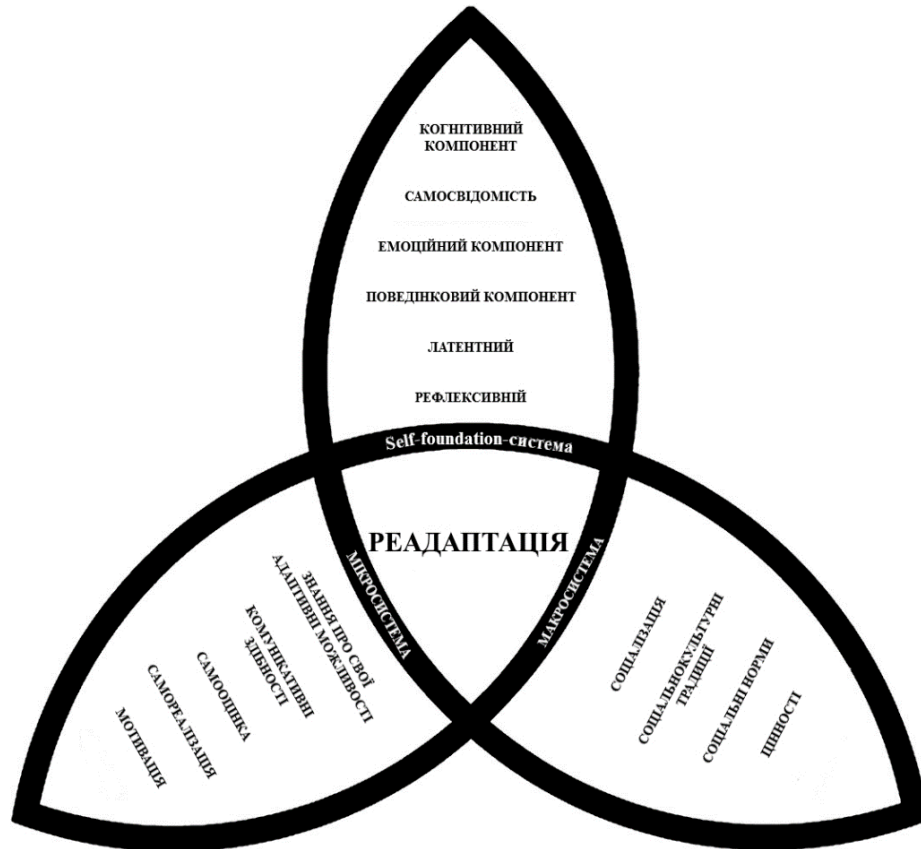
Беручи за основу трикветр, ми можемо визначити та більш об'єктивно описати структуру та детермінанти соціальної адаптації/дезадаптації.

У *макросистемі* соціальна адаптація/дезадаптація особистості вміщує в себе такі детермінанти, як соціалізація, соціокультурні традиції, соціальні норми, цінності.

У *мікросистемі* соціальна адаптація/дезадаптація особистості проявляється в детермінантах, що пов'язані зі спрямованістю особистості: комунікативні здібності, мотивація, самореалізація, самооцінка особистості, знання про свої адаптивні можливості.

У *селф-фундейшн-системі* адаптації/дезадаптації індивід проявляє себе в детермінантах, які відображають особливості виникнення проявів адаптації, що вміщують у себе когнітивний, емоційний, поведінковий, латентний, рефлексивний компоненти, самосвідомість.

Трикветральна структура соціальної адаптації/дезадаптації виглядає наступним чином:

Усі системи тіснопов'язані та здатні до взаємовпливів, однаково значущі. Проте, це не рівні. Будь-яка зміна в одній із систем призводить до дезадаптації. Однак, треба зазначити, що існують різні рівні дезадаптації, і, як і фрустрація легкої форми, неглибока, поверхнева дезадаптація лише стимулює особистість до дій, таких як стрес та дистрес. Якщо ж дезадаптація набуває глибокого патологічного рівня, то ситуація різко змінюється і цезміщення впливає на весь адаптаційний трикветр, тобто формує структурну модель трикветра соціальної дезадаптації.

Аналіз літератури з означеної проблеми дав нам змогу уточнити структуру соціальної адаптації/дезадаптації, що вміщує в себе наступні детермінанти (компоненти): соціокультурний, латентний, рефлексивний, компонент соціалізації, компонент самореалізації, комунікативний, ціннісний, мотиваційний, когнітивний, емоційний, поведінковий, компонент

соціокультурних традицій, соціальних норм, компонент самооцінки та знань про свої адаптивні можливості. Розглянемо ці поняття більш детально.

1. *Макросистема*: (Соціальні структури, соціальні інститути та відносини, що утворюють суспільство як ціле):

-*цінності* – «термін, який використовується у філософії й соціології для вказівки на людське, соціальне й культурне значення певних об'єктів і явищ, що посилається на світ належного, цільового, змістового – основи, Абсолюту. Вони задають одну з можливих граничних рамок соціокультурної активності людини (будь-якого іншого соціального суб'єкта). (Франкл трактував самі цінності як смисли і через них (або «безпосередньо») стратегії життя, діяльності, вчинки, рішення тощо (так їх можна розглядати як механізми смислового утримання й укорінення людини у світі)»; (Грицанов, 2003, с.1170).

-*соціальні норми* – «загально визнані правила, зразки поведінки, стандарти діяльності, що забезпечують упорядкованість, стійкість і стабільність соціальної взаємодії індивідів і соціальних груп. Сукупність норм, що діють в тому чи іншому суспільстві, становить цілісну систему, різні елементи якої взаємообумовлені»; (Малучієв, 2007, с. 72).

-*соціокультурні традиції* – «це історично сформовані, що транслюються від покоління до покоління стійкі порядки, правила поведінки, які акумулюють соціально-культурний досвід поколінь та впливають на спосіб життя та дії людей»; (Федотов, 2010, с.131).

-*соціалізація* (від лат. Socialis – суспільний) – «процес операційного оволодіння набором програм діяльності та поведінки, характерних для тієї чи іншої культурної традиції, а також процес інтеріоризації індивідом знань, цінностей і норм, які їх виражають, процес засвоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відносин ... Соціалізація розглядається як свідомий цілеспрямований вплив на формування особистості (виховання), так і як об'єктивний стихійно-спонтанний процес трансформації

індивідуальної свідомості у відповідному соціокультурному контексті». (Грицанов, 2003, с.1035).

2. *Мікросистема* (соціальні інтеракції, здійснювані в конкретних ситуаціях)

- *знання про свої адаптивні можливості* – розуміння своєї адаптивної поведінки, її механізмів, адекватне розуміння суті конкретної ситуації, рефлексивне розуміння себе реального (Орленко І. М.);

- *комунікативні здібності* – індивідуально-психологічні особливості особистості, що забезпечують ефективну взаємодію та адекватне взаєморозуміння між людьми в процесі освіти або виконання спільної діяльності. Комунікативні здібності дозволяють успішно вступати в контакт з іншими людьми, здійснювати комунікативну, організаторську та ін. види діяльності; вони визначають якісні та кількісні характеристики обміну інформацією, сприйняття та розуміння іншої людини, вироблення стратегії взаємодії. (В. А. Ганзен) (Бодалев, 2015);

- *самооцінка* (англ .self-rating) – «це сукупність уявлень людини про різні властивості власної особистості, діяльності серед інших людей і оцінювання себе і власних якостей і почуттів, чеснот і недоліків»; (*Філософія відносин і життя. Дата звернення 23.09.2018*)

- *самореалізація* – «соціально-індивідуальний процес усвідомленого опредметнення сутнісних сил на основі життєдіяльності цієї конкретної людини» (Исаев 1993, с. 16);

- *мотивація* – сукупність стійких мотивів, що визначаються характером особистості, її ціннісною орієнтацією і діяльністю, що її спрямовує, мотивує. (Ефремова, 2000);

3. *Селф-фундейшин-система* (базова основа особистості, усвідомлення біологічної та психічної єдності особистості):

- *Рефлексивний компонент* – рефлексія – (лат.–відображення), Дж. Локк називає рефлексією сприйняття «внутрішньої діяльності нашої душі». Гегель наступним чином роз'яснює цей термін: «Ми вживаємо вираз «рефлексія»,

насамперед, щодо світла, оскільки воно у своєму прямолінійному русі зустрічає дзеркальну поверхню і відкидається нею назад. Ми, таким чином, маємо тут щось подвоєне: по-перше, якесь безпосереднє, якесь суще і, по-друге, те саме як опосередковане або належне. Але те саме відбувається, коли ми рефлектуємо про предмет, або (як звичайно говорять) міркуємо про нього, оскільки саме тут предмет не визнається нами в його безпосередності, а ми хочемо пізнати його як опосередкований» (Розенталь&Юдін 1941, с.327).

– *рефлексія* – «процес дзеркального взаємного відображення суб'єктами один одного і самих себе в просторі комунікації та соціальної взаємодії (інтерактивні концепції)» (Грицанов, 2003, с.1010);

– *латентний компонент* – «який не виявляється зовнішньо; прихований» (Білодіда, 1980, Т. 4, с. 453). Дезадаптація проходить приховано до певного моменту, оточення може нічого не знати про суб'єктивно неблагополучний стан людини;

– *поведінковий компонент* – «поведінка, властива всім живим істотам, опосередкована зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю. Філософія вводить поведінку в предмет свого дослідження з метою виявлення загальних і специфічних закономірностей і механізмів взаємодії матеріальних систем з навколишнім середовищем, визначенням ролі біологічних форм відображення (дратівливості, чутливості, психіки, зародкового інтелекту) і свідомості людини в регуляції поведінки.... Поведінка людини тісно пов'язана з соціальними програмами і ціннісними установками, зафіксованими в матеріальній та духовній культурі будь-якого суспільства. Вона регулюється не тільки індивідуальною і суспільною свідомістю, але також і соціальними інститутами і правовими нормами, мораллю й політикою» (Грицанов, 2003, с.996).

– *емоційний компонент* – «стан особистості, її переживання, задоволеність або незадоволеність собою, власними вчинками і відносинами», (Сергеева О. А., 2008) відображає переживання ставлення людини до світу, що її оточує, до діяльності, до себе та інших. Він виражається посередництвом

прив'язаності, любові, симпатії, та протилежних почуттів – неприязні, ворожнечі, антипатії.

– *самосвідомість* – протилежне усвідомленню зовнішнього світу (об'єкту) переживання єдності й специфічності «Я» як автономної (окремої) сутності, наділеної думками, почуттями, бажаннями, здатністю до дії. Містить у собі процеси самопізнання, самоідентифікації, самовизначення. Усвідомлення свідомістю самого себе задана у філософії Нового часу Декартом у його «*cogito ergo sum*»: «Якщо я усвідомлюю, що будь-які мої дії, у тому числі сумніви й заперечення, є проявом мислення (і, отже, воно непереборне, незаперечне), то я, як суб'єкт мислення, усвідомлюю себе сущим (живим)». Кант описував самосвідомість як «свідомість мого власного наявного буття є одночасно безпосереднім усвідомленням буття інших речей, що знаходяться поза мною» (Грицанов, 2003, с.1108);

– *когнітивний компонент* – «сукупність процесів сприйняття та мовно-мисленнєвої діяльності, компонент свідомості людини, який забезпечує виконання всіх основних когнітивних функцій центральної нервової системи» (Хомякова, 2004, с. 184).

Реадаптація (ре + лат. *Adaptatio* – пристосовування) – комплекс державних, суспільних заходів, спрямованих на відновлення пристосованості людини до конкретних умов (передусім, соціальних), її праці та побуту (*Словарь Терминов МЧС*, 2010).

При цьому, необхідно враховувати те, що дії індивіда, зовні дуже схожі, за своєю суттю можуть бути зовсім різними, залежно від того, хто він, як він сприймає конкретну ситуацію, для кого і для чого він це робить. Тому, ми беремо за основу еталонну соціальну групу (Т. Шибутані) того соціального середовища, в якому живе індивід, і його адаптивність відповідно до ситуацій цього суспільства.

Соціальна дезадаптація є потенційним відображенням соціальної адаптації та взаємовпливовою системою соціальної адаптації суспільства й структурних систем особистості. Це дає змогу розглядати її як

складноорганізовану, інтегральну властивість особистості у трисистемному філософському вимірі – *трикветрі соціальної дезадаптації*.

Одне з фундаментальних понять в екзистенціалізмі – відчуження як результат протистояння «буття-в-собі» і «буття-для-себе», зіткнення свідомості й світу породжує відчуженість від світу взагалі – світ сприймається як щось чуже й вороже.

Виходячи з цього, С. В. Сидоренко пропонує розглядати адаптанта як глобальну людину, яка є «носієм рис нової сучасної епохи, нового коду, власної життєвої програми», яка «будує власний глобальний світ через схему соціальної адаптації» (Сидоренко, с. 164). Вона виокремлює три функціонально-логічні операції, які притаманні адаптантам, згідно зі станом їхньої адаптації, інтерпретації ситуації на основі власного світогляду з урахуванням прямих та зворотних зв'язків:

- причинно-цільова: фіксація інформації про стан середовища, адаптивна ситуація, адаптивні бар'єри, адаптивна установка;
- діяльнісно-виконавча: адаптивні стратегії, що спрямовані на реалізацію цілей та установки на адаптацію;
- корекційна: корекція підсумкових результатів адаптації відповідно до цілей та потреб особистості, яка адаптується (Сидоренко, с.164).

Якщо адаптант під час інтерпретації визнає результати адаптації позитивно, то цей цикл буде останнім у пристосуванні до нових умов, а якщо негативним – то це проміжний цикл, тобто особистість знаходиться у стані дезадаптації. Таким чином, соціальна дезадаптація є пріоритетною, полідисциплінарною сферою наукових досліджень, яка вимагає філософського переосмислення та набуває в сучасному світі все більшого значення.

Однак, під час філософського аналізу терміна ми вважаємо за необхідне розкрити більш широке значення самореалізації, урахуовуючи виявлення й розвиток індивідом особистісних здібностей у всіх сферах діяльності.

Зазначимо, що дослідження проблеми самореалізації особистості неможливе без розуміння сутності особистості, її спрямованості, системи ціннісних орієнтацій.

Соціальна адаптація особистості, розглянута з позицій діяльнісного підходу, почасти пов'язана з подоланням і попередженням різноманітних адаптивних бар'єрів, суперечностей і конфліктних ситуацій в життєдіяльності індивідів. Усе різноманіття актуальних, індивідуально значущих соціальних протиріч і конфліктів варіюється та інтерпретується в колі найважливіших особистісних проблем:

- 1) дефіциту індивідуальних життєвих ресурсів,
- 2) креативних проблем індивідуального розвитку,
- 3) порушення соціально-психологічного балансу ідентичності особистості.

В адаптивній діяльності особистості можна побачити діалектичну єдність двох планів:

- 2) зовнішній – матеріально-духовна діяльність, яка спрямована переважно на зміну умов зовнішнього середовища;
- 3) внутрішній – суб'єктивно-психічна діяльність зі створення ідеальних моделей, образів подальшої матеріальної й духовної діяльності, спрямованої, насамперед, на творче перетворення внутрішнього світу суб'єкта адаптації з подальшою зміною зовнішнього соціокультурного середовища (Ромм, 2002).

А тепер проаналізуємо, які види адаптації особистості розглядає Д. Журавльов (Журавльов, 2002, с. 105).

Перший вид – адаптація особистості шляхом перетворення або повного подолання проблемної ситуації, у тому числі різних конфліктів. Це активна, переважно незахисна адаптація. У цьому випадку ресурси й механізми адаптації особистості мобілізуються для реконструкції реальної соціальної ситуації, а в самій особистості відбуваються порівняно невеликі і в основному позитивні зміни (набуття нових знань і навичок, соціальної компетентності).

Другий вид – адаптація особистості шляхом відходу від проблемної ситуації. Це «пасивна» адаптація, пошук нових, більш сприятливих для безпеки й задоволення стратегій. У цьому випадку особистість зазнає більш глибоких змін, однак, деякі з них найчастіше не сприяють її самоактуалізації і самовдосконаленню.

Третій вид – адаптація зі збереженням проблемної ситуації й пристосуванням до неї. Така адаптивна стратегія може здійснюватися або шляхом перетворення сприйняття і роз'яснення ситуації, тобто створення її неproblemного суб'єктивного образу, або шляхом більш глибокої зміни самої особистості, насамперед Я-концепції (*Структура соціальної адаптації. Дата звернення 5.10.2018*).

Соціальна дезадаптація проявляється в порушенні норм моралі і права, в анти- або асоціальних формах поведінки й деформації системи внутрішньої регуляції, референтних і ціннісних орієнтацій, соціальних установок особистості. Залежно від ступеня й глибини деформації процесу соціалізації, можна виділити дві стадії соціальної дезадаптації: педагогічна й соціальна занедбаність.

У той же час, очевидно, що соціальна дезадаптація також має свою структуру. Так, М.М. Савіна (Савина, 2010, с. 118-121) виділила структуру шкільної дезадаптації, що охоплює такі компоненти, як когнітивний, мотиваційний, тривожний, характерологічний, соціально-психологічний. Її висновки ґрунтуються на даних лонгітюдного дослідження, яке охоплює учнів 1-9 класів, через що дослідниця простежила динаміку розвитку шкільної дезадаптації за допомогою аналізу змін структурних компонентів.

На наш погляд, основні компоненти соціальної дезадаптації безпосередньо пов'язані зі структурою особистості та її взаємодією з соціумом на основі особистісних якостей. Тому, розглядаючи структуру дезадаптації, для отримання більш достовірних відомостей про компоненти соціальної дезадаптації, ми маємо за основу структуру особистості. Філософія розглядає особистість крізь призму загальності (універсальності) в системі відносини

«універсум – людина», тоді як інші науки підходять до особистості вузько специфічно, виходячи з предмета власного дослідження. Особистість – міра людини, людини як суб'єкта соціальних і суспільних відносин, міра індивідуальності, прояв персональності. Сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивіду, у своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин (К. Маркс).

Особистість – поняття, багате за змістом, що охоплює не тільки загальні та особливі ознаки, а й одиничні, унікальні властивості людини. Те, що робить людину особистістю, – це її соціальна індивідуальність, тобто сукупність характерних для людини соціальних якостей (*Философская теория личности. Дата звернення 29.09.2018*), а також особистість є суб'єктом суспільних ідеалів, цінностей, суспільних відносин, діяльності та спілкування людей.

Особливо слід сказати про вплив діяльності на особистість. Діяльність людини є тією основою, на якій і завдяки якій відбувається розвиток особистості та виконання нею різних соціальних ролей у суспільстві.

Філософія розглядає структуру особистості як трикомпонентну. Виділяють насамперед так звану фізичну особу, або фізичне Я. Це тіло або тілесна організація людини, найбільш стійкий компонент особистості, заснований на тілесних властивостях і самовідчуттях. Тіло не тільки перший предмет для пізнання, але і обов'язковий компонент особистісного світу людини, який як допомагає, так і заважає в процесах спілкування. До фізичної особи можуть бути віднесені також одяг і домашнє вогнище. Як сказав Г. Гейне, кожна людина є цілий світ, що народжується і вмирає разом з нею.

Соціальна особистість формується у спілкуванні людей, починаючи з первинних форм спілкування матері з дитиною. Вона суттєво постає як система соціальних ролей людини в різних групах, думка яких є для неї значущою. Усі форми самоствердження в професії, громадській діяльності, дружбі, любові, суперництві тощо формують соціальну структуру особистості.

Духовна особистість становить той невидимий стрижень, ядро нашого Я, на якому тримається все. Це внутрішні душевні стани, що відображають спрямованість до певних духовних цінностей та ідеалів. Вони можуть і не усвідомлюватися всією повнотою, але так чи інакше турбота про душу є квінтесенцією особистісного розвитку.

Виділення фізичної, соціальної та духовної особистості має досить умовний характер. Усі ці сторони особистості утворюють систему, кожен з елементів якої може на різних етапах життя людини набувати домінуючого значення. Так чи інакше, але якась риса набуває системоутворюючого характеру й багато в чому визначає сутність особистості на цьому етапі її розвитку, але ж щораз більш важкі випробування, хвороби та інше можуть багато в чому змінити структуру особистості, призвести до своєрідного її «розщеплення» або деградації (*Структура личности и интеграция ее элементов. Дата звернення 27.09.2018*).

Соціальна філософія розглядає структуру особистості в тотожності її зі структурою реакцій і проявів особистості, які визначаються структурою її мотивацій, основою якої є структура потреб особистості. Структура мотивованості тими чи іншими подробицями носить суто індивідуальний характер. Сила мотивованості має дуже широкий діапазон в тому чи іншому змісті потреб, від повної байдужості до пристрасті. Саме ця індивідуальність структури мотивацій і визначає структуру особистості.

Особистість є не тільки наслідком, але і причиною соціально-етичних дій у певному соціальному середовищі. Економічні, політичні, ідеологічні й соціальні відносини історично певного типу суспільства переломлюються й виявляються по-різному, визначаючи соціальну якість кожної людини, зміст і характер її практичної діяльності. Саме в цьому процесі людина, з одного боку, інтегрує соціальні відносини навколишнього середовища, а з іншого – формує власне особливе ставлення до зовнішнього світу.

З позицій філософської теорії особистості, особистість є трьохскладовою структурою, яка вміщує у себе біогенетичні задатки,

соціальні чинники та психосоціальне ядро особистості, її «Я», яке і є основою формування соціальних почуттів людини.

Становлення особистості відбувається в процесі засвоєння людьми досвіду й ціннісних орієнтацій певного суспільства, що називають соціалізацією (Боринштейн, 2012, с. 18-24).

Становлення особистості – підсумок взаємодії людини й суспільства. Зв'язок особистості й суспільства опосередкований насамперед первинним колективом: сімейним, навчальним, трудовим.

На нашу думку, неможливим є розуміння сутності особистості без філософської концепції особистості. Проблему особистості не можна вирішувати без чіткої філософської постановки питання про взаємозв'язок особистості й суспільства. Особистість – це суб'єкт суспільства, соціальний генератор системи суспільних відносин, у яких вона формується й розвивається, не статична, а діалектична, тобто в цьому процесі працює система зворотного зв'язку, детермінована наявним буттям.

Відповідно до думки П. С. Кузнецова (1991), логіка вимірювання соціальної адаптації може бути виражена простим відношенням актуалізованих і задоволених потреб. Математично коректно представити це відношення як зворотне: актуалізація потреб первинна, а їх задоволення – вторинне:

- задоволена потреба
- адаптація
- актуалізована потреба (Кузнецов, 1991, 73 с.)

При аналізі соціальної адаптації важливо розуміти, що адаптація – цілісний процес, який не є простою сумою складових елементів. Було б неправильно говорити, наприклад, що соціально-психологічна адаптація є низькою, а побутова – високою, оскільки це дві сторони одного процесу, хоча ступінь їхнього впливу і рівень задоволення можуть бути різними.

Саме цілісності надає великого значення П. Сорокін, який розглядав особистість як інтегральне, і це дає підставу нам припустити, що й

структурний підхід не може повною мірою описати структуру соціальної адаптації. Учений досліджував суспільство, його явища як з позицій об'єктивності соціокультурних систем у складному русі у вигляді флуктуації, так і з урахуванням суб'єктивного фактора – складної, інтегральної суті самої людини, її ціннісного світу. Його інтегралізм є методологічною основою парадигми, що містить у собі як внутрішні компоненти інтуїтивний, емпіричний і раціоналістичний методи.

Основою нашого трикветра соціальної адаптації/дезадаптації є три системи – макросистема, мікросистема і селф-фундейшн-система.

Усі системи тісно пов'язані і взаємодіють між собою, однаково значущі. Це не рівні. Будь-яка зміна в одній із систем призводить до дисбалансу, до дезадаптації. Однак, треба зазначити, що існують різні рівні дезадаптації, такі, як фрустрація легкої форми, неглибока, поверхнева дезадаптація, які лише стимулюють особистість до таких дій, як стрес і дистрес. Якщо ж дезадаптація набуває глибокого патологічного рівня, то ситуація різко змінюється і це зміщення впливає на всю трикветральну структуру соціальної адаптації, формування якої починається з народження людини, з її дитинства.

Соціальна адаптація дитини як процес екологічного розвитку в соціальному середовищі, який класифікується Бронфенбреннером як концентричні кільця, що складаються з чотирьох вкладених одна в одну систем, має певну структуру та може характеризуватися як структура адаптації дитини в загальній соціальній екосистемі: мікросистема – сім'я дитини, мезосистема – дитсадок, школа, двір, квартал проживання, екзосистема – дорослі соціальні організації, макросистема – культурні звичаї країни, цінності, звичаї та ресурси.

Ця модель здається простою й очевидною, при цьому дуже багато речей реалістично описані через те, що Бронфенбреннер підкреслює гнучкість як прямих, так і зворотних зв'язків між цими чотирма системами. Бронфенбреннер зазначає, що екологічні системи рухливі (Bronfenbrenner, 1986, p. 723–742).

Бронфенбреннер (1986) вважав, що найбільш важливу роль у розвитку дитини відіграє саме макросистема, оскільки макросистема має здатність впливати на всі інші рівні.

На основі вищевикладеного, ми можемо описати нашу модель соціальної адаптації/дезадаптації особистості у сучасному соціокультурному просторі, основою якої, на нашу думку, є вплив внутрішніх і зовнішніх детермінант. Внутрішніми детермінантами соціальної адаптації/дезадаптації є психо- та нейрофізіологічні та особистісні особливості людини. Зовнішніми – соціокультурне оточення, економіко-правова ситуація, екологічна. На тлі зовнішніх і внутрішніх детермінант формується комплекс властивостей і якостей особистості, які обумовлюють процес адаптації особистості або її дезадаптації. Сформований при цьому адаптаційний потенціал особистості є, на нашу думку, лише проміжним результатом стратегії адаптації (або при її порушенні, відсутності – результатом дезадаптації) особистості, що впливає на особистісні фактори, емоційні, психосоматичні, поведінкові та інші.

Такими факторами на рівні макро- і мікросистеми, є когнітивний компонент, афективний компонент і поведінковий, що впливають на рівень життєстійкості особистості, моральної нормативності, поведінки і в цілому на рівень її соціальної адаптації. На рівні селф-фундейшн-системи – це не тільки когнітивний, афективний і поведінковий компонент особистісного рівня, це і рівень інтелекту, рівень особистісної тривожності, і рівень емоційної стійкості особистості під впливом на неї факторів середовища.

Соціальна цінність особистості, культура толерантності, інклюзії до прийняття різноманіття, інститути підтримки осіб, які опинилися в дезадаптаційному стані, безумовно, зможуть підвищити рівень соціальної адаптації особистості в складних для неї життєвих обставинах, будучи при цьому зовнішнім ресурсом на рівні макросистеми. Найчастіше цього недостатньо, як показує наше дослідження, і особистості в стані дезадаптації важливий і необхідний міжособистісний ресурс, що знаходиться в підтримці сім'ї, референтних, значущих груп, близькому соціальному оточенні на рівні

мікросистеми. Особистісний ресурс на рівні селф-фундейшин-системи передбачає здатність до самомотивації і досягнень, здатність до активності та ініціативи, емоційний контроль і саморегуляцію, гнучкість мислення і когнітивні установки, соціальну компетентність, адаптивні захисно-стримувальні стилі поведінки. Все це дозволяє особистості успішно пройти процес реадаптації і самореалізації до нових соціальних умов.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

Наше суспільство в новому для себе стані (стані біфуркації) перебуває вже тривалий час, тому можна зробити деякі висновки, які допоможуть підійти до вивчення проблем адаптації по-новому. Як свідчать події останніх років, біфуркація – це завжди непередбачуваність, поява несподіваних видів взаємодій і структур. Суспільство в стані невизначеності й непередбачуваності свого розвитку являє собою хаотичну систему, в якій часто неможливо вловити причинно-наслідкові зв'язки й відношення. Воно детермінує соціальне середовище, в якому живуть люди, їхнє буття, діяльність, взаємини, характерні для сучасного історичного періоду. І однією з детермінант розвитку суспільства є адаптаційні процеси: трансформація способів життєдіяльності людини, соціальні відносини, що постійно ускладнюються, і їхній протилежний бік – процеси дезадаптації, на які впливають щораз вищий темп соціального розвитку, науково-технічного прогресу, швидкість змін, що відбуваються в українському суспільстві та у світовому співтоваристві в цілому.

Розуміння процесу дезадаптації в змінених умовах життя має в собі індивідуальні особливості, сторонню підтримку та розкриття внутрішніх ресурсів. Ситуаційні можливості людини непостійні. Залежно від умов, її стану, вони можуть послаблюватися чи посилюватися, що впливає на зниження адаптаційних можливостей особистості.

Системне розуміння соціальної дезадаптації особистості, що вміщує в себе всі аспекти адаптаційних процесів, досліджуваних науками, що

розглядають її як соціальне явище, підштовхує нас до розуміння значущості міждисциплінарного підходу. Деадаптацію у залежності від конкретного аспекту дослідження можна поділити за своїм змістом на демографічну, соціокультурну, політичну, психологічну, релігійну, соціальну, технотронну, екологічну, економічну, етнічну, правову.

У роботі на основі теоретичного дослідження нам вдалося конкретизувати структурну модель соціальної адаптації та виявити взаємовплив систем соціальної адаптації суспільства й структурних систем особистості. Це дозволяє розглядати соціальну адаптацію як складноорганізовану, інтегральну властивість особистості у трьохсистемному філософському вимірі, який ми назвали трикветром соціальної адаптації. Трикветр (латиною – «triquetrum» – трикутник) – старовинний символ, що уособлює рівність, неподільність та вічність. Трикветр символізує тріаду та в межах кола підкреслює аспект єдності.

Процес соціальної адаптації вивчається на трьох структурних рівнях:

- суспільство (макросередовище);
- соціальні групи (мікросередовище);
- сам індивід (внутрішньоособистісна адаптація).

Для більш детального розуміння внутрішньоособистісної структури адаптації чи деадаптації було введено поняття –селф-фундейшн-система – як підструктурна одиниця соціальної адаптації/деадаптації, яка є специфічною системою кожної людини, кожної особистості, що характеризує сприйняття нею соціальних дій на визначений час в залежності від ситуацій, які виникають.

У макросистемі соціальна адаптація особистості вміщує в себе такі детермінанти, як соціалізація, соціокультурні традиції, соціальні норми, цінності.

У мікросистемі соціальна адаптація особистості проявляється в детермінантах, що пов'язані зі спрямованістю особистості: комунікативні

здібності, мотивація, самореалізація, самооцінка особистості, знання про свої адаптивні можливості.

У селф-фундейшн-системі адаптації індивід проявляє себе в детермінантах, які відображають особливості виникнення проявів адаптації, що вміщують у себе когнітивний, емоційний, поведінковий, латентний, рефлексивний компоненти, самосвідомість.

Усі системи тісно пов'язані та здатні до взаємовпливів, однаково значущі. Проте, це не рівні. Будь-яка зміна в одній із систем призводить до дезадаптації. Однак, треба зазначити, що існують різні рівні дезадаптації, і, як і фрустрація легкої форми, неглибока, поверхнева дезадаптація лише стимулює особистість до дії, таких як стрес та дистрес. Якщо ж дезадаптація набуває глибокого патологічного рівня, то ситуація різко змінюється і це зміщення впливає на весь адаптаційний трикветр, тобто формує структурну модель трикветра соціальної дезадаптації.

Основні положення 1-го розділу висвітлені у публікаціях:

1. Орленко И. Н. Социальная дезадаптация как объект социально-философского исследования. Наукове пізнання: методологія та технологія: науковий журнал. Одеса, 2015. №2 (35). С. 71–79.
2. Орленко И. Н. Социально-философское понимание социализации как фактора социальной дезадаптации. Наукове пізнання: методологія та технологія: науковий журнал. Одеса, 2016. №2 (37). С. 65–75.
3. Орленко И. Н. Коммуникативный и ценностный компоненты структуры социальной дезадаптации личности в современном обществе. Наукове пізнання: методологія та технологія: науковий журнал. Одеса, 2017. №1 (38). С. 79–87.
4. Орленко І. М. Трикветр соціальної дезадаптації та його структурна модель у сучасному суспільстві. Гілея. Науковий вісник. Філософські науки. Київ, 2019. Вип.142 (№3). Ч.2. С. 107–112.

5. Orlenko I. N. Philosophical underpinnings of the concept of social maladjustment in modern world. Philosophical and methodological challenges of the study of modern society: collective monograph. Lviv-Toruń, 2019. P. 149 – 167.

6. Orlenko I. N. Sociocultural problems of adaptation / re-adaptation of temporarily displaced youth in Ukraine. Scientific Journal VIRTUS. 2020.№40.C. 17–22.

Розділ II

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ І СУСПІЛЬСТВА

2.1. Теоретико-методологічні основи вивчення соціальної дезадаптації особистості

Реальне існування особистості співвідноситься з перспективою розвитку, створює умови для максимальної самоповаги свого часу. Кожне суспільство вирішує проблему адаптації людини по-своєму. Кожен соціальний тип особистості відрізняється своїм особливим, своєрідним способом розвитку та формування.

У кризових ситуаціях протиріччя особистості та суспільства, індивідуального й соціального ліквідуються лише в разі створення необхідних умов і передумов для їх подолання. Аналіз вищезазначеного дозволяє нам розглянути проблему соціальної дезадаптації особистості у сучасному українському суспільстві крізь призму соціальної філософії та знайти конкретні шляхи вирішення цієї проблеми на рівні міжособистісної взаємодії, і на рівні внутрішньоособистісному, і на рівні держави.

Методологічною і теоретичною основою кваліфікаційної роботи слугували наукові розвідки зарубіжних і українських учених у галузі філософії, соціології, психології, педагогіки, культурології, що засвідчує про широту охоплення теми. Міждисциплінарний аналіз соціально-філософських теорій, присвячених дослідженню сучасного суспільства, дозволив виявити детермінанти соціальної і, як наслідок, соціокультурної дезадаптації особистості, а також об'єднати локальні дослідження в одне глобальне.

Відтак, витoki більшості концепцій дезадаптації пов'язані з соціологічними дослідженнями, спрямованими на пошук її причин у соціальних структурах і культурних факторах: концепція впливу соціуму і культури на формування і розвиток особистості (Е. Фромм, Е. Еріксон,

К. Хорні, Г. Салліван, Д. Боулбі, А. Адлер, В. М. Мініяров), концепція впливу навколишнього середовища на поведінку людини (Б. Скіннер, Е. Торндайк, Д. Уотсон), концепція дефіцитарної деформації особистості (Е. В. Руденський), концепція впливу зовнішнього середовища на поведінку дитини засобом «заломлення» через внутрішні умови (С. А. Белічева, М. І. Буянов, В. В. Ковальов, М. Ю. Кондратьєв, В. Н. Мясичев, А. Герн, Г. Гроссман, Г. В. Акопов, В. П. Зінченко, З. Маейчек та ін.).

Особливості емоційної та комунікативної дезадаптації підлітків та молоді розглядали Є. М. Кривулін, М. В. Москова, О. Ю. Медведєва, Л. В. Андрєєва, А. А. Джук, В. О. Сулова. Питанням гендерних особливостей культурного конфлікту, що ведуть до соціальної дезадаптації, присвячена робота Tinghu Kang. Концепції соціальної дезадаптації Р. Delore, соціальної інадаптації А. Dussert і Е. Huant сприяли більш глибокому розкриттю ролі дезадаптації у функціонуванні та розвитку суспільства.

Проаналізовано погляди К. К. Платонова, О. М. Леонтьєва, О. П. Саннікової, концепції структури особистості яких стали основою структури трикветра соціальної дезадаптації/адаптації.

Дезадаптація, з огляду на це, відбувається через зменшення резерву адаптивних можливостей особистості або руйнування системи її життя внаслідок нездатності особистості адекватно коригувати цілі та способи поведінки. Процес дезадаптації посилюється, якщо навантаження на одиницю часу занадто велике для особистості, при цьому, вона не володіє необхідною швидкістю для внутрішньої трансформації, або зміни тривалі в часі, що також призводить до зменшення адаптивних ресурсів, і, відповідно, до дезадаптації. Проте, якщо цей стан особистості описувати лише в макро- і мікросистемі, не враховуючи особистісні особливості дезадаптації в селф-системі, то оцінка стану адаптації/дезадаптації особистості не може бути об'єктивною та цілісною, наслідком чого можуть бути: соціальний шок як втрата соціальної ідентичності та самоідентичності, фрустрація, соціальна травма як пошкодження окремих елементів структурних систем адаптації/дезадаптації,

соціальне ураження як стан глибокої системної травми зовні, ураження всієї системи особистості, її дезінтеграція.

Соціальна дезорганізація часто пов'язується філософами (Е. Фромм, Е. Тоффлер, Д. Белл, Т. Кан та ін.) з кризами у сучасному суспільстві, характерними для цивілізацій кінця ХХ – початку ХХІ століття. На думку таких учених, як А. І. Кавалеров, В. О. Довгополок, А. А. Кавалеров, «особливого значення проблема соціальної дезорганізації набуває у суспільствах «перехідного періоду», в якому знаходиться тривалий час Україна, для яких характерним є розбалансованість соціальних структур, порушення нормальної дії суспільних інститутів, що в підсумку викликає явища девіантності у стосунках між індивідом і соціальною групою,

Ще розроблені К. Марксом у «Капіталі» принципи об'єктивності та конкретності методології для аналізу особистості значно розширюють наші уявлення про багатогранність процесів включення індивіда в сферу об'єктивних зв'язків, дозволяють конкретно розглянути діалектику взаємодії особистості та суспільства, тим самим, виявити певну закономірність для самореалізації особистості в динаміці зміни життєвих стереотипів і встановлення її справжньої цілісності.

Залучення таких загальнонаукових та філософських методів, як аналіз понять і категорій, синтез характеристик і визначень, сприятимуть глибшому розумінню специфіки досліджуваної проблеми. Під час дослідження було використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також такі спеціальні методи: конструктивний метод, що полягає у з'ясуванні загальних принципів розгортання певного явища; метод узагальнення та описовий метод дозволили опрацювати фактичний матеріал дослідження.

Для вирішення поставлених завдань було застосовано комплекс взаємозумовлених методів дослідження: теоретичні – аналіз літератури з теми дослідження, історичний метод, порівняння, синтез, моделювання, узагальнення; емпіричні – спостереження, інтерв'ювання.

Як методологічну основу кваліфікаційної праці використано діалектичний метод, для осмислення соціального буття людини і суспільства.

Також ми застосували метод герменевтики, пов'язаний з вивченням системи понять у зв'язку з іншими всередині одного поля значень, а саме: адаптація, соціалізація, дезадаптація, девіація, деликвенція, аномія, стрес.

Ми послуговувалися й методами аналізу соціальної дезадаптації особистості, такими як: структурний, синергетичний, соціокультурний, контент-аналіз.

Основа дослідження становлять:

1) метод сходження від абстрактного до конкретного у пізнанні соціальних явищ і метод відповідності логічного;

2) метод інтерпретації. Цей фундаментальний метод використовується для осмислення сукупності знань про феномен соціальної дезадаптації з позицій міждисциплінарного підходу, тому що саме поняття дезадаптації розглядається представниками багатьох наук як базове;

3) конкретно-історичний метод, що полягає у розгляді процесів і явищ у їх єдності, послідовності, розвитку як атрибуту певного соціального часу.

Застосовано також соціально-філософське узагальнення новітніх досягнень окремих наук у комплексному вивченні людини та особистості;

- принцип взаємної доповнюваності при координації філософських і позафілософських методів дослідження (зокрема, доповнення філософського розгляду даними з інших наук – психології, соціології, біології тощо);

- аксіологічний (ціннісно-оціночний) аналіз досліджуваних концепцій, пропонованих різними авторами ціннісних пріоритетів, а також кризової ситуації у сучасному світі;

- системний аналіз і синтез теоретичних положень соціальної адаптації/дезадаптації особистості в соціумі, структурне моделювання;

- системно-цілісний підхід до вивчення особистості, що ґрунтується на уявленні про єдність її природного, соціального та духовного компонентів.

Завдяки цьому методу забезпечується комплексний аналіз проблеми соціальної дезадаптації особистості у сучасному українському суспільстві;

- структурно-функціональний підхід – дозволяє визначити смислові значення поняття гідності людської особистості, її системоутворювальну роль у соціально-філософській системі;

- міждисциплінарний підхід. Його застосування пов'язане з необхідністю використання в контексті обговорюваної проблематики робіт з філософії, історії, культурології, юриспруденції, етики, соціології, психології.

З позицій гносеологічного підходу ми розглядали дезадаптацію як нездатність людини пізнати зміни дійсності й досягнути істину за допомогою сприйняття, поняття, судження, умовиводів. Цей підхід дає нам можливість зрозуміти, як співвідносяться наші ідеї про навколишній світ із самим світом. Матеріалістична гносеологія виходить з того, що поза нами й незалежно від нас існують предмети, речі, тіла, що наші відчуття є образами зовнішнього світу.

Структурування рівнів соціальної дезадаптації здійснювалося з використанням структурного підходу О. П. Саннікової, діяльнісного підходу О. М. Леонтьєва.

За допомогою діяльнісного підходу було проаналізовано види взаємодії індивідів, соціальних груп у процесі соціальної дезадаптації особистості на певному етапі розвитку суспільства.

Відповідний до поданого розуміння філософський аналіз соціальної дезадаптації особистості здійснюється в цьому дослідженні в основному з використанням гіпотетико-дедуктивного, соціально-філософського нормативного моделювання. Слушними є висновки вчених Т. Г. Дічева і К. Є. Тарасова, які стверджують, що «адаптація як відношення є властивістю системи, але не елемента, а тому замість елементоцентричного необхідний цілісний системний підхід...» (Дічев& Тарасов, 1976, с. 23).

Системно-діяльнісний підхід заснований на переконанні, що головний спосіб адаптивної взаємодії людини зі світом – це діяльність, завдяки якій

з'являється можливість не тільки цілеспрямованого перетворення природи, а й включення її до сфери матеріальної й духовної культури людини. Саме матеріальна й духовна діяльність виступає як адаптаційний соціальний контекст, в якому виникає і реалізується вся багатоманітність адаптивних стратегій, що використовує людина. З позицій діяльнісного підходу зміст соціальної адаптації частково пов'язаний з подоланням і попередженням різноманітних дезадаптивних бар'єрів, суперечностей і конфліктних ситуацій в життєдіяльності індивідів.

На сучасному етапі розвитку суспільства зростає потреба в розробці та застосуванні цілісного системного підходу до вивчення соціальних феноменів. Одним із таких феноменів є *соціальна дезадаптація особистості*.

Будь-яка система, що розвивається, має певну структуру, без чого вона розпалася б, а також стійкі зв'язки з іншими системами. У процесі розвитку відносини між елементами всередині системи й зовнішні зв'язки змінюються, що призводить до появи нового якісного стану системи. Системний підхід передбачає цілісний історичний розгляд будь-якого фрагмента об'єктивної дійсності.

Таким чином, на основі міждисциплінарного аналізу соціально-філософських теорій було розроблено методологію комплексного дослідження соціальної дезадаптації особистості, яка полягає у розробці показників та індикаторів соціальної адаптації/дезадаптації, емпіричної інтерпретації основних теоретичних понять та конструюванні зовнішніх зв'язків суб'єкта за допомогою прийняття партнера у взаємодії та системному аналізі соціокультурної адаптації, що дозволило виявити соціокультурні підвалини теорій адаптації/дезадаптації. Розгляд феномена соціальної дезадаптації в руслі інтегрального підходу як синтезу соціальних відносин у такому соціальному інституті як університет, з його структурою, функціями, соціальними зв'язками, дозволив нам виявити специфіку соціокультурної адаптації особистості на прикладі іноземної студентської молоді. Таким чином, завдяки аксіологічному підходу ми виявили ціннісні основи

академічної освіти у період трансформації сучасного полікультурного суспільства.

Синтез соціальних відносин на сучасному етапі розвитку суспільства та культури стимулює соціальні дії на функціонування соціальних інститутів. Ще Е. Дюркгейм (Дюркгейм, 2001) писав, що суспільство – це колективна свідомість, тобто, «більш або менш організована сукупність вірувань і почуттів, спільних для усіх членів групи». Таким чином, синтез соціальних відносин і культури є соціокультурною характеристикою суспільства в період трансформаційних змін. Трансформаційні зміни, їх характер, залежать від того, яких умов вимагають ці зміни від особистості для адаптації. Реконфігурація системних якостей суспільства, пов'язаного з різкими соціальними змінами, і є трансформацією.

Отже, вплив процесу соціальної трансформації на адаптацію чи дезадаптацію особистості є результатом перетворення та інтерпретації об'єктивного соціального світу, себе в цьому світі, суб'єктивного образу світу в собі, а також формуванням на цій основі індивідуального адаптивного простору та особистісної ідентичності, що надає процесу дезадаптації соціокультурного акценту.

Соціокультурний акцент у процесі соціальної трансформації зміщується на зміни цінностей суспільства і, відтак, інститутів. Ціннісні орієнтації супроводжують усі сфери життєдіяльності людини. В процесі соціокультурної взаємодії яскраво простежуються відмінності в оцінці одних і тих же цінностей представниками різних культур. На думку Є. Р. Борінштейна (Борінштейн, 2006, с. 78), соціокультурною трансформацією є процес внутрішніх змін у суспільстві, в результаті якого, шляхом утвердження нової соціокультурної реальності, досягається більш високий рівень впорядкованості та організованості у всіх сферах діяльності, долаючи при цьому втрачену рівновагу та соціальну напругу суспільства.

Соціокультурна адаптація є основою трансформаційних процесів сучасного суспільства, адже прийняття нової соціокультурної реальності

тотожне стану високої адаптивності суспільства. Якщо ж суспільство перебуває в стані дезадаптації, процес вибору способів адаптації, копінг-стратегій, цінностей, пріоритетів, нових ролей ускладнюється, як на макро-, так і на мікрорівнях. Зміни в суспільній свідомості, переструктуризація суспільства та становлення нової соціокультурної реальності і є основою процесу соціокультурної трансформації, патерном якої, на нашу думку, є процес взаємної соціокультурної адаптації. Досліджуючи взаємну соціокультурну адаптацію, Є. Р. Борінштейн (Борінштейн, 2013) підкреслив, що одне з чільних місць займають питання стійкості, терпимості щодо інших людей і цінності, здатність жити в світі з новим для себе соціальним оточенням. Найбільш важливими факторами, на думку вченого, є не тільки економічне життя суспільства, мораль, а й соціокультурна реальність, культурні універсалиї (Борінштейн, 2013, с. 4-9). Поряд із освоєнням культури, формується й картина світу кожної особистості, яка створює універсальну картину світу, характерну для усіх людей, суспільств і культур, при цьому виокремлюючи унікальність кожної окремої культури. Складовими ж картини світу є ціннісні уявлення особистості як основа світосприйняття, визначаючи ставлення людини до світу. Картина світу відіграє важливу роль у гуманізації сучасних полікультурних відносин крізь призму соціального розуміння та впливає на створення кращого майбутнього для наступних поколінь.

Системна цілісність інтенцій, ціннісних установок, моделей розуміння, оцінок і переживань – світ особистості. Розглядаючи соціокультурну адаптацію крізь призму соціального розуміння, ми бачимо ряд особливостей соціального пізнання, які виражаються в тому, що об'єктом пізнання постає суспільство, світ людини. Ефективне та адекватне спілкування з представниками різних культур є показником високого рівня соціокультурної адаптації, а мова формує контекст його використання.

Дослідженню адаптації в руслі соціокультурних змін, особливостей категорії «соціокультурне», її впливу на особистість, присвятили свої розвідки Є. Р. Борінштейн (Борінштейн, 2006, 400 с.), А. А. Кавалеров

(Кавалеров А. А., 2001), С. Л. Катаєв (Катаєв, 2006) справедливо зауваживши, що це поняття є одним з ключових у сучасних умовах.

На базі кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Університету Ушинського було розроблено проєкт «Взаємна соціокультурна адаптація студентів», який вміщує в себе моніторинг взаємної соціальної адаптації студентів. Компонентами структури моніторингу є соціальні індикатори освітньої, культурної, соціальної, побутової сфер життя студентів університету та особливості їх взаємної адаптації.

Система передбачає наступні індикатори:

- освітнє середовище закладу вищої освіти;
- соціальна сфера життя університету;
- культурна сфера життя закладу вищої освіти;
- психологічний клімат у колективі;
- емоційний стан;
- побутові умови.

Кожна група індикаторів генерована в формі питань анкети. На нашу думку, до анкети для проведення моніторингу взаємної соціальної адаптації студентів необхідно додати питання, які входитимуть у такі блоки:

I. Основний блок. Цей блок анкети містить питання, які стосуються:

- 1) задоволеності студентом вибором університету;
- 2) задоволеності стосунками з іншими студентами;
- 3) задоволеності позанавчальною роботою у ЗВО;
- 4) оцінки свого емоційного стану.

II. Ситуативний блок. Цей блок містить питання, присвячені:

- 1) актуальним проблемам закладу вищої освіти;
- 2) конкретним ситуаціям у навчальній та суспільній сферах життя університету.

III. Соціокультурний блок. Цей блок містить питання, присвячені:

- 1) можливості дотримуватися своїх традицій, носити національний одяг та харчуватися стравами національної кухні;

2) актуальним проблемам сприймання цінностей та норм української культури.

IV. Демографічний блок. Цей блон містить питання, присвячені:

- 1) країні народження студента (країна, місто, село);
- 2) сімейному статусу;
- 3) вірі;
- 4) проблемам, які виникли у зв'язку зі зміною кліматичних умов.

Можна стверджувати про те, що основна складність моніторингу проблемних аспектів взаємної соціальної адаптації студентської молоді пов'язана зі швидко мінливими процесами, які відбуваються у студентському середовищі. Це диктує необхідність відповідно до потреб соціальної системи постійно оновлювати інформацію, а, звідси, оперативність і регулярність її отримання. Для цього потрібні відповідні умови – чітка і злагоджена організація усіх ланок збору, обробки й аналізу інформації, висококваліфіковані кадри, компетентний методичний контроль за реалізацією моніторингу. Цілісне бачення системи моніторингу взаємної соціальної адаптації студентів, координація усіх різноманітних видів діяльності – це одночасно фактор успіху та найбільш складне завдання побудови на його основі справді дієвого управлінського механізму. Постає очевидним, що моніторинг проблем взаємної соціальної адаптації студентської молоді – досить складний та трудомісткий напрям у сучасній соціальній філософії.

Специфіка соціокультурних відносин полягає в тому, що для них характерним є синтез соціальних відносин і культури. Питання соціокультурної адаптації іноземної молоді в антропосоціогенетичному контексті вивчали Є. Р. Борінштейн, А. І. Кіссе, І. М. Орленко (Борінштейн, Кіссе & Орленко, 2018). Вплив мультикультурної особистості, соціальної підтримки та академічної самодостатності на соціокультурну адаптацію іноземних студентів розглядали Ji-yeonLee, Ayse Ciftci (Lee&Ciftci, 2014).

На думку М. М. Кашапова, студентський вік є завершальним періодом інтенсивного формування системи цінностей в той час, коли система цінностей базується на культурних цінностях і є однією з основних складових особистості, що визначає ставлення людини до соціальної дійсності (Кашапов, 2009). Глибоке емоційне переживання людиною значущої ситуації, знецінення або втрата якої призводить до дезорганізації особистості, до порушення змістотворних функцій мислення й може призвести до стану соціокультурної дезадаптації. Це впливатиме на якість життя іноземних студентів не тільки під час перебування та навчання в нашій країні, але й в подальших взаєминах з іншими людьми. В процесі міжкультурних контактів виявляється величезна різниця між тим, як сприймаються одні й ті ж цінності людьми різних культур.

На основі досліджень Colleen Ward, Antony Kennedy (1999) (С. Ward, A. Kennedy, 1999, р. 659-677), які визначили структуру і патерни соціокультурної адаптації, зв'язок між соціокультурною та психологічною адаптацією, ми можемо виділити в структурі взаємної соціокультурної адаптації студентів наступні компоненти: культурна адаптація як пристосування, інтеграція до нового культурного середовища; соціальна адаптація передбачає зміну та прийняття соціальної ролі студента, засвоєння норм і традицій обраного ЗВО; дидактична адаптація – пристосування до навчального ритму, методів і форм роботи, засвоєння професійних знань і програмних результатів навчання.

Здійснивши аналіз закономірностей процесу взаємної соціокультурної адаптації, ми визначили його основні етапи:

- Підготовчий – аналіз інформації про культурні, соціальні та предметні умови майбутньої діяльності.
- Етап культурного шоку – пов'язаний зі входженням у нові соціальні та етнічні умови діяльності. Це період мобілізації всіх ресурсів молодої людини, які забезпечують необхідні передумови для адаптації до нових умов життєдіяльності.

- Наступний етап – фрустраційні реакції входу в нове соціокультурне середовище, в якому студент починає відчувати на собі вплив змінених факторів соціального, предметного та культурного оточення. Необхідність прийняття рішень в нових умовах часто характеризується конструктивними (переоцінка ситуації) й деструктивними (агресивність, втеча від ситуації) переживаннями.
- Завершальний етап – емоційні та поведінкові реакції, адекватні ситуації навчання та життєдіяльності в новому соціокультурному середовищі.

Важливо розуміти, що на успішність процесу соціокультурної взаємної адаптації студентів впливають об'єктивні та суб'єктивні чинники, такі як: соціальне, культурне середовище, в якому відбувається адаптація студента, умови навчання в обраному ЗВО (на кафедрі), побутові умови (гуртожиток, студентська їдальня), а також темперамент, мотивація, рівень комунікативних здібностей, соціокультурна позиція, соціальні взаємини.

Отже, можна говорити про те, що взаємодія з усіма членами мультикультурного суспільства, дієве та інформаційне оточення, соціально-поведінкове оточення, предметно-просторове середовище – є соціокультурним середовищем, що вимагає певного рівня взаємної адаптації особистості. Цей факт пробуджує в нас розуміння важливості підтримки іноземних студентів, що необхідна на різних етапах адаптації і до країни навчання, і до ЗВО. Для створення умов щодо керування процесом адаптації на базі кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності ПНПУ імені К. Д. Ушинського було розроблено проект «Взаємна соціокультурна адаптація студентів», який включає в себе моніторинг взаємної соціальної адаптації студентів. На підставі структури взаємної соціокультурної адаптації студентів ми виокремили наступні соціальні індикатори взаємної адаптації студентів при зміні країни навчання: освітній, культурний, соціальний, побутовий, психоемоційний. Кожна група індикаторів відображена у формі запитань анкети та дає можливість побачити

нам задоволеність студента собою; його задоволеність ситуацією; задоволеність спілкуванням; задоволеність здоров'ям та способом життя; задоволеність академічною та соціокультурною діяльністю. Цілісне бачення системи моніторингу взаємної соціальної адаптації студентів, координація всіх різноманітних видів діяльності – це одночасно фактор успіху й найбільш складне завдання побудови на його основі дієвого механізму управління процесом взаємної соціокультурної адаптації студентів, що й дозволяє нам скласти програму взаємної адаптації студентів, яка охоплює соціальні історії про країну перебування (культурні цінності, норми і традиції Південного регіону України) та програму тренінгових занять, що спрямовані на формування міжкультурної комунікації (Орленко, 2019).

Таким чином, за допомогою інформації щодо особливостей ціннісних орієнтацій партнера стає можливим виключення ситуацій нерозуміння та створення позитивних результатів у міжкультурних взаєминах. Ці знання допомагають передбачити поведінку, цілі, прагнення, бажання представників іншої культури та забезпечують успіх у спілкуванні. Взаємну соціокультурну адаптацію можна назвати одним зі способів залучення студентів, які змінили країну навчання, до активного соціального та культурного життя українського суспільства.

Однак, аналіз соціокультурної адаптації іноземних студентів неможливий без звернення до мотиваційних складових поведінкових актів, а також факторів, які впливають на процес. Методи соціокультурної адаптації іноземних студентів до навчання в умовах нашої країни вивчала Н. Моргунова. У своєму дослідженні, розглядаючи основні чинники соціокультурної адаптації студентів, ми спиралися на феноменологію соціальної адаптації. Феномен соціальної адаптації, її процеси в соціальному бутті описували А. І. Кавалеров та А. М. Бондаренко. На їхню думку, адаптаційні процеси є однією з детермінант розвитку суспільства, оскільки саме вони впливають на постійну динаміку розвитку засобів життєдіяльності людини, відіграють роль в ускладненні соціальних відносин. Це дозволяє нам

розглядати комунікативні дії учасників соціокультурного процесу як модус соціокультурної адаптації.

Аналізуючи феномен комунікативної дії для визначення спрямованості на соціокультурну адаптацію, ми звертаємося до досліджень сучасних зарубіжних вчених.

Так, AShafaei, NARazak (Shafaei & Razak, 2018) розглядали матричний аналіз важливості-ефективності (IPMA) попередників для психологічних і соціокультурних адаптацій у вигляді ендогенних змінних для забезпечення управлінського розуміння керівництва у вищій освіті, виявили, що серед факторів у цьому дослідженні прийнятий імідж стереотипу та відношення адаптації були значно пов'язані з психологічною та соціокультурною адаптацією іноземних студентів. На основі результатів зазначеного дослідження отримано рекомендації для осіб, які визначають політику в сфері освіти, та академічних адміністраторів, з метою забезпечення успішної міжкультурної адаптації іноземних аспірантів.

Дослідження Viren Swami, Adriane Arteche, Tomas Chamorro-Premuzic (2010) (Swami & Adriane, & Chamorro-Premuzic, 2010) сфокусовано на різноманітних аспектах соціокультурної адаптації іноземних студентів і соціально-демографічної ситуації. Вони акцентують увагу на тому, що соціокультурна адаптація іноземної молоді залежить від рівня матеріального забезпечення їх сімей. Більш високий рівень забезпечення позитивно впливає на оволодіння мовою, зниження культурних відмінностей, зменшує сприйнятливості до дискримінації. Результати дослідження підкреслюють роль доходів у захисті від негативних аспектів соціокультурної адаптації.

Робота Kinga Bierwiazzonek, Sven Waldzus (2016) (Kinga Bierwiazzonek, Sven Waldzus, 2016, p. 767–817) присвячена дослідженню соціокультурної адаптації в різних групах з різними культурами для виявлення соціальних і культурних контекстуальних передумов. До вибірки ввійшли експатріанти та їх дружини/чоловіки, іноземні студенти та мігранти першого покоління. Науковці підкреслюють той факт, що кожен з них концептуалізує адаптацію

по-своєму, розкриваючи відмінності між цими трьома групами досліджуваних, та пропонують низку рекомендацій ефективного функціонування представників різних культур у суспільстві, яке їх приймає.

Вплив мультикультурної особистості, соціальної підтримки та академічної самодостатності на соціокультурну адаптацію іноземних студентів розглядали Ji-yeonLee, Ayse Ciftci (2014) (Lee, JY & Ciftci, A., 2014, p. 97–105). Проаналізувавши Структурне Рівняння (SEM), вони показали взаємозв'язок мультикультурної особистості та соціокультурної адаптації, яка була опосередкована академічною самодостатністю, проте, вплив взаємозв'язку соціальної підтримки та соціокультурної адаптації не підтвердився.

Qian Meng, Chang Zhu, Chun Cao (2018) (Meng, Qian & Zhu Chang & Cao Chun., 2018, 131–147) досліджували глобальну компетенцію іноземних студентів у взаємозв'язку оволодіння іноземною мовою та соціальною адаптацією, а також соціальною спорідненістю в міжнародному суспільстві. Учені розглядали глобальну компетенцію студентів як посередника між оволодінням іноземною мовою – англійською чи однією з європейських, які не володіли жодною з них. Аналізуючи результати цього дослідження, ми бачимо, що глобальна компетенція частково продукувала взаємозв'язок між знанням англійської мови та соціальною спорідненістю, і повністю вплинула на взаємозв'язок між знанням іноземної мови та соціальною адаптацією.

Культурний стрес, або культурний шок, як результат навчання за кордоном, виявлення труднощів з адаптацією, з якими стикаються іноземні студенти, в межах американської програми вивчали OngB., ChongK.S. (2018) (OngB., ChongK.S, 2018). Результати їх дослідження показують, що на акультурацію в програмі впливають п'ять факторів: соціальні навички, культурна емпатія, міжособистісне спілкування, виживання та участь у кампусі. Більшість міжнародних учасників продемонструвала помірну або низьку входженість у соціальні та розважальні заходи в кампусі.

A Shafaei, M Nejadi, N Abd Razak (2018) (A Shafaei, M Nejadi, N Abd Razak, 2018, 17-37) описали взаємозв'язок між вимірами психологічної адаптації та психологічною злагодою та їх посередницьким ефектом, на основі рівня акультурації і задоволеності життям, депресією і самооцінкою. Це дозволило вченим створити модель психологічної злагоди серед іноземних студентів.

У розвідках, які присвячені питанням дезадаптації іноземних студентів, найчастіше розглядаються проблеми пристосування до зовнішніх умов, до системи вищої освіти іншої країни, етапів адаптації. Однак, комплексних досліджень, присвячених проблемі соціальної дезадаптації іноземних студентів і програмам формування адаптаційних компетентностей в державі, яка приймає, наразі небагато. Спираючись на методологічні основи дослідження соціальної дезадаптації іноземних студентів, яке ми проводимо в Україні, склали програму опанування практичних навичок адаптаційних компетентностей іноземних студентів.

Однією зі складових адаптаційних компетентностей як складових процесу адаптації іноземних студентів є міжкультурна комунікація. Чільне місце у вивченні міжкультурної комунікації займає теорія адаптації. Автором цієї теорії є американська дослідниця Я. Кім. У зазначеній теорії йдеться про те, як відбувається адаптація людини до іншої культури. При цьому, дослідника цікавлять і люди, які прибули за кордон на короткий термін, і ті, хто проживає там тривалий час. Я. Кім вважає, що адаптація – це складний процес, під час якого людина поступово звикає до нового становища та нового спілкування. Для успішної адаптації необхідно декілька умов: спілкування з новим оточенням, знання іноземної мови, позитивна мотивація, участь у різноманітних заходах, доступ до засобів масової інформації.

Поняття «міжкультурна комунікація» у науковій літературі має свій синонімічний ряд: кроскультурна комунікація, міжетнічна комунікація, міжкультурна інтеракція. Відтак, міжкультурна комунікація – сукупність

різноманітних форм відносин і спілкування між індивідами та групами, що належать до різних культур.

Коли в комунікації беруть участь представники різних культур, тоді стикаються різні культурні погляди на світ. Зустрівшись з іншою культурою, людина бачить у ній багато незвичайного та дивного. Тільки зрозумівши культурні відмінності, вона поступого може зрозуміти причини своєї неадекватної поведінки в ситуації комунікації. Взаємодія з незнайомими людьми, особливо, з представниками інших культур, супроводжується більшою психологічною напругою, переживаннями та страхом, ніж зі знайомими людьми – представниками рідної культури. Комунікація постає для студентської молоді одним із основних адаптаційних ресурсів, адже в ході інформаційної взаємодії молодь отримує можливість набувати знання, відпрацьовувати навички спілкування, встановлювати та розширяти мережу міжособистісних контактів і, загалом, вчиться соціальній взаємодії. Комунікація позитивно впливає на розвиток особистості, тому що в процесі спілкування відбувається суб'єкт-об'єктне співвідношення внутрішнього світу із зовнішніми соціальними умовами. Комунікація, до того ж, передбачає зацікавленість і активність самої особистості не як простого спостерігача, а як діяльної особистості, безпосередньо впливає на розширення світогляду, альтернатив конструювання адаптивного простору, в якому вона перебуває. Встановлюючи зв'язок із зовнішнім світом, молода людина так чи інакше постає суб'єктом спілкування, адже комунікація передбачає взаємну, а не односторонню взаємодію. Отже, чим краще задовольняється потреба у спілкуванні, тим нижчим є ризик виникнення адаптивної ситуації внаслідок того, що чим більше людина спілкується, тим більше вона дізнається. Тому, для молоді комунікація – це свого роду універсальний адаптаційний механізм, полігон, на якому молодь може відпрацьовувати адаптаційні стратегії на практиці, досягаючи цим самим мобільності та гнучкості, і, в той же час, страхуючи себе від виникнення нових, незнайомих ситуацій. Але, найголовніше, що молодь набуває безцінного досвіду соціальної взаємодії,

якого їй так не вистачає в адаптаційному процесі, і в такому контексті досвід можна трактувати як еволюційний процес, в якому постійно накопичується та з якого «відривається» щось значуще. З цієї точки зору, значення – це те, що набуваємо в процесі досвіду (комунікації), точніше – це зміни в досвіді, який стає значущим. Відтак, мета будь-якої комунікації, незалежно від конкретних завдань, умов, учасників тощо – зробити досвід (спільне) значущим.

Таким чином, процес міжкультурної комунікації починається з усвідомлення наявних культурних відмінностей між різними людьми. Відповідно, головною метою їхнього спілкування стає подолання міжкультурних відмінностей. Для того, щоб міжкультурна комунікація була успішною, необхідно скоротити рівень невпевненості співрозмовників.

За допомогою мови, знаків, символів, комунікація наповнюється предметним змістовим сенсом. «Комунікація розвивається і видозмінюється всередині суспільства. Комунікація є невід’ємним елементом соціального процесу взаємодії окремих людей, груп людей, етносів, націй з метою передачі та отримання інформації (характер якої може бути чуттєвим, оцінним, ціннісним)».

Протягом усієї своєї історії людством було створено величезну кількість знаків поведінки, без яких неможливий жоден вид його діяльності. Для людини володіння цими знаками та знаковими системами означає її включення у відносини з іншими людьми і в культуру.

Залежно від призначення були створені і застосовуються кілька типів знаків.

1. Знаки-копії, які відтворюють різні явища дійсності, але самі цією дійсністю не є (фотографії). • Знаки-копії (репродукції, аналоги, як неіснуючі в реальності – симулякри) • Знакова поведінка (епатаж, імітація і т.д.).

2. Знаки-ознаки, що несуть певну інформацію про предмет (температура хворого). • Знаки-ознаки (наприклад, симптоми, прикмети).

3. Знаки-сигнали, що містять у собі інформацію щодо домовленості про предмети, про які вони інформують (шкільний дзвінок).

4. Знаки-символи, що несуть інформацію про предмет на основі виділення з нього якихось властивостей або ознак (державний герб).

5. Мовні знаки.

Однак, самі по собі окремі знаки не мають сенсу і не є цінностями, якщо вони не пов'язані між собою з іншими знаками і не входять в певну знакову систему. Наприклад, існує знакова система привітань: різного роду поклони, рукостискання, поцілунки, поплескування по плечу тощо.

Всі численні знаки і знакові системи, які існують в людському суспільстві, складають культуру того чи іншого часу, того чи іншого соціуму. Між культурами існують значні відмінності в тому, як і які засоби комунікації використовуються у спілкуванні з представниками інших культур.

Будь-яка комунікація – це процес обміну інформацією між людьми. При цьому, кожна людина має свій життєвий досвід і по-своєму сприймає дійсність. При передачі та отриманні інформації неминучими є втрати й перешкоди. У зв'язку з цим, відбувається нерозуміння між учасниками комунікації, викликаючи почуття невпевненості, занепокоєння та невдоволення. При першому контакті з іншою культурою кожна людина дуже мало знає про неї. У цьому разі виникають три основних типи невизначеності: когнітивна невизначеність – пов'язана з тим, що людина не може точно знати уявлень і установок свого партнера; поведінкова невизначеність – виникає тоді, коли людина не може передбачити поведінку свого партнера; емоційна невизначеність – психологічний стан, при якому людина турбується про те, що її неправильно зрозуміють, негативно оцінять.

Для ефективної комунікації необхідний оптимальний рівень невизначеності. Якщо невпевненість буде занадто великою, то люди будуть або уникати спілкування, або піклуватися тільки про те, яке враження вони справляють. Але якщо занепокоєння і хвилювання не буде зовсім, то люди не будуть замислюватися про процес спілкування, не будуть звертати уваги на свого партнера. Будуть неправильно сприймати поведінку іншої людини.

Кінцевою метою комунікації є вплив на поведінку цільової аудиторії. Це і є головна відмінність комунікації від звичайної розмови або бесіди. Комунікація має стратегічне значення. Вона дуже схожа на справжній маркетинг.

Комунікація формує настрій (сприйняття, розуміння, відносини, очікування і реакції) з метою впливу на поведінку. Ще одне правило – говорити простою мовою. Альберт Ейнштейн якось сказав: «Все має бути зроблено якомога простіше, але не простіше того» (Orlenko, 2019, 212 р.).

Стаючи учасниками будь-якої форми міжкультурних контактів, люди взаємодіють із представниками інших культур, які часто істотно відрізняються один від одного. Відмінності в мовах, національній кухні, одязі, норми громадської поведінки, ставлення до виконуваної роботи часто роблять ці контакти важкими й навіть неможливими. Вони – у відмінностях світосприймання, тобто іншому ставленні до світу і до інших людей. Головна перешкода, яка заважає успішному вирішенню цієї проблеми, полягає в тому, що ми сприймаємо інші культури крізь призму своєї культури, тому наші спостереження й висновки обмежені її рамками. Наш етноцентризм не тільки заважає міжкультурній комунікації, але його ще й важко розпізнати, тому що це несвідомий процес. Звідси, можемо підсумувати, що ефективна міжкультурна комунікація не може виникнути сама по собі, їй необхідно цілеспрямовано вчитися. Тому, актуальними, на наш погляд, будуть програми взаємної соціокультурної адаптації студентів, розроблені на базі ЗВО, з урахуванням регіональних соціокультурних особливостей.

Історично так склалося, що люди, які належать до однієї культури, завжди подорожували до представників інших культур з метою торгівлі, навчання, викладання. Технологічні розробки, зміни в правових нормах, а також збільшення кількості природних і антропогенних лих призвели до неухильного зростання переміщень через національні та етнічні кордони (Bochner, 2006). Відтак, сьогодні міжкультурний контакт – це світовий досвід. У нашому сучасному суспільстві люди піддаються різним рівням

соціокультурного впливу. І сучасна молодь є однією з найбільш мобільних груп населення нашої планети.

Іноземні студенти складають важливу частину студентства і в Україні – 75605 іноземних студентів зі 154 країн світу, 443 ЗВО в Україні, в яких навчаються іноземні студенти (*Иностранные студенты в Украине — Обучение в Украине. Дата звернення 03.07.2018*).

Взагалі іноземне студентство має велике значення не тільки для взаємної культурної адаптації молоді, але й для економіки нашої держави загалом. Високо адаптовані студенти є однією з важливих цілей будь-якого ЗВО, адже, згідно з дослідженнями учених Rienties, Beausaert, Grohnert, Niemantsverdriet & Kommers (2011), успішний імідж ЗВО залежить від рівня успішності, який є набагато вищим у більш адаптованих студентів. Академічна успішність студента вважається одним із ключових модусів, який показує ефективність університету (Асмар, 2005; Барри, 2007). На основі даних цих досліджень, ми можемо виділити чотири основні модуси адаптації студентської молоді до їх освітнього життя: наукова, соціальна, культурна та особистісна адаптація, які є дуже важливими для студентів. Відтак, існує зв'язок між академічною, соціальною, культурною та особистісно-емоційною адаптацією студентів. Адаптація студентів була визнана фундаментальною складовою успішності студентів багатьма науковцями (Асмар 2005; Baker&Siruk, 1999; Барри 2007, Рассел 2010 та ін.). Успішність іноземних студентів закладів вищої освіти залежить від рівня їх адаптації до навчального життя в академічному, соціальному, особистісному, емоційному (Baker&Siruk, 1999) та культурному вимірі, що є компонентними модусами соціокультурної адаптації студентів до соціального стилю освітнього середовища. Деякі концепції можуть вплинути на академічну адаптацію, ідеальну соціальну акультурацію, успішну культурну, особистісну та емоційну адаптацію.

Важливо визначити фактори, які впливають на акультурацію цих студентів і процеси їх взаємної адаптації, для надання фахівцям ЗВО основних

принципів створення відповідних соціокультурних послуг і програм для інокультурних студентів.

Кожен процес подолання іноземними студентами протиріч, що виникають між ними та інокультурним середовищем, розглядався нами як процес соціальної адаптації, і як значуща складова її – соціокультурна адаптація. Соціокультурна адаптація актуальна як специфічна стратегія, як метод, який іноземний студент використовує для подолання «зони відчуження» між ним і новим культурним середовищем на вторинному етапі соціалізації особистості. Її місія у такому аспекті – втілитися в механізмі, який сприятиме успішній соціалізації студента (представника іншої культури), інакше кажучи, соціальна адаптація повинна допомогти представникам інокультурної студентської молоді у виборі такого варіанта життєдіяльності, при якому вона знайде місце у суспільстві та стане повноцінним його членом.

Розглянемо компонентні модули соціокультурної адаптації студентів. Академічна адаптація студентів закладів вищої освіти – це міра адаптації студентів до академічного стилю їх навчального життя, кількість їх досягнень. Іноземні студенти адаптуються добре, якщо у них є мотивація, віра у власні можливості, реалізація своїх здібностей, вони задоволені обраним ЗВО та навіть рівнем лояльності їх академічних цілей (Rientiesetal., 2011).

Соціальна адаптація студентів ЗВО визначається як міра адаптації до соціальної форми їх освітнього життя, міра їх здатності вирішувати міжособистісні вимоги їх освітнього життя, такі як участь у групових роботах, дослідженнях, тренінгах із групової взаємодії, формуючи взаємну соціокультурну адаптацію. На результати навчання здобувачів вищої освіти впливають соціальні та міжособистісні відносини. Незадовільні стосунки із соціальними групами в ЗВО – одна з причин, чому студенти стверджують, що вони залишають освітню програму.

Культурна адаптація студентів ЗВО передбачає активну взаємодію студентів з новим культурним середовищем, засвоєння культурних цінностей

країни навчання (за умови емоційного комфорту та адекватних поведінкових реакцій), що в подальшому веде до особистісного росту.

Особистісно-емоційна адаптація студентів закладів вищої освіти – це міра адаптації студентів до особистісно-емоційного образу їх навчального життя (Rientiesetal., 2011). Така адаптація охоплює фізичний та психологічний стан (тривога чи спокій), адаптацію до навколишнього середовища, фізичне здоров'я як один з найголовніших факторів особистісно-емоційної регуляції. Психологічні потрясіння, такі як тривога, депресія, низька самооцінка можуть бути викликані особистими та емоційними проблемами іноземних студентів, і є завадою для адаптації в особистісній та емоційній сферах (Орленков, 2019). Відтак, компонентними модусами соціокультурної адаптації студентів до соціального стилю освітнього середовища є академічна адаптація, соціальна адаптація, культурна адаптація, особистісно-емоційна адаптація. На основі цих даних ми можемо побудувати програму міжкультурної взаємодії та соціокультурної адаптації студентської молоді. Одним із головних факторів успішної соціокультурної адаптації, на думку багатьох дослідників, є правильно обрана стратегія. Так, О. Ю. Бардіна-Віж'є (Бардіна-Віж'є О. Ю., 2014, с. 108-112) вважає, що така стратегія адаптації набуває характеру комунікативної дії, тобто, стає ефективною міжкультурною взаємодією між представниками українського суспільства та іноземними студентами.

Розуміння соціокультурної адаптації є важливим кроком для дослідження сутнісних проблем соціальної дезадаптації особистості як системного явища.

2.2. Типологія соціально-дезадаптованих сімей: проблемне поле взаємодії людини і суспільства.

Чинники, які впливають на людину, – різноманітні, культурні системи зливаються з освітніми, особистісні з колективними, і, врешті, ми спостерігаємо певні перспективи, які можуть з часом змінюватися, але ми не

можемо на них впливати чи контролювати їх, адже сукупність взаємозв'язаних та взаємозумовлених соціальних відносин регулюється своїми законами та закономірностями. В процесі пристосування до природної чи іншої соціальної реальності виникають протиріччя зовнішнього та внутрішнього характеру. Усе це призводить до стану дисбалансу нашої трикветральної структури соціальної адаптації/дезадаптації особистості.

Сучасне суспільство, перебуваючи у стані соціально-економічної кризи, відбиває глибоку трансформацію базисних основ своєї життєдіяльності. Тому, важливо визначити той факт, що основними ознаками успішності процесу соціальної адаптації тимчасово переміщеної молоді, іноземних студентів, сімей, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, є: оволодіння новими типами поведінки, сформовані міжособистісні відносини; когнітивна активність у соціальному середовищі; оволодіння культурними патернами іншого суспільства (нормами, традиціями, культурним досвідом), і в той же час – збереження та збагачення власної культури; задоволеність своїм становищем у цьому соціальному середовищі, набуття соціального статусу; кількість і якість соціальних контактів, комунікативних практик; зв'язок майбутніх життєвих планів з отриманим культурним і соціальним досвідом. Саме це і призводить до рішення взяти за основу еталонну соціальну групу – сім'ю, яка дозволить нам розглянути те соціальне оточення особистості, яке впливає і на формування її селф-фундейшн-системи, і на формування рівня її адаптації до постійно мінливих умов життєдіяльності у сучасних обставинах розвитку українського суспільства.

Слід зауважити, що аналізуючи сім'ю як соціальну групу, соціальні науки не розглядають системно соціально-дезадаптовану сім'ю, підкреслюючи лише окремі аспекти. У цьому ж разі, саме соціальна філософія дозволяє сформувати загальну картину життєдіяльності соціально-дезадаптованої сім'ї та її вплив на розвиток особистості.

Особливої актуальності набуває проблема незлагоди та нестабільності у життєдіяльності сім'ї, її стану у суспільстві. Характеристика сімей, які

виховують дітей, набувають істотних змін внаслідок зниження рівня життя, росту бідності багатьох соціально вразливих верств суспільства, міграції населення України з зони АТО та ін. Сім'я знаходиться у стані непередбачуваності щодо подальших перспектив, які зумовлені і проблемами матеріального забезпечення, і житлового, і працевлаштування. Сімейна ідеологія змінюється під натиском реформ, змінюються й сімейні цінності, що викликає у сучасній сім'ї стан соціальної та психологічної дезадаптації. Все це обумовлено новими соціально-економічними формами життя.

Саме поняття «сім'я» є складним і, як будь-яке складне соціальне явище, не піддається однозначній дефінітивній характеристиці. На основі численних різногалузевих досліджень, які висвітлюють лише окремі аспекти сім'ї, ми бачимо, з позиції соціальної філософії, можливість сформулювати загальну, цілісну картину сім'ї.

Різні типи сімей, особливості їх функціонування, робота з сім'ями були предметом дослідження Є. Артамонової, Є. Єкжанової, Л. Зіборової, О. Кононко, Т. Лодкіної, С. Толстоухової, І. Трубавіної. Питання розпаду сімей, сімейної соціалізації розглядали українські вчені Ю. І. Муромцева, І. М. Прібиткова, А. П. Хоменко. Технологічний аспект соціально-педагогічної роботи з сім'ями обґрунтований Н. Заверико, А. Капською, С. Харченком, Є. Холостовою. Виокремила нову категорію сімей, які знаходяться у складних життєвих обставинах, та потребують соціальної допомоги Л.Н. Завацька. Вплив складних життєвих умов на розвиток дітей та академічні досягнення студентів вивчали такі сучасні зарубіжні вчені, як Paula Olshevskaya-Kubilius, Corwith Susan Doris. Проблеми соціального батьківства вивчали Chateauneuf, Geneviève Pagé & Béatrice Decaluwe. У роботах вітчизняних дослідників початку ХХ століття С. Бахрушіна, Б. Бентовіна, Д. Бородіна, В. Гальперіна, Д. Дріля увага акцентується на проблемах незлагоди сім'ї, важких підлітках, осмисленні феноменів десоціалізації, дезадаптації. В нашій країні проблему розвитку та адаптації дітей досліджували такі вчені, як В. Бондар, В. Засенко, Л. Вавіна, В. Тарасун, Т. Ілляшенко А. Обухівська, В. Синьов, О. Хохліна.

Різні аспекти підготовки, психологічної адаптації дітей проаналізовані й висвітлені в роботах М. Шеремет, Т. Лазаренко, С. Тарасюк. Саме соціально-дезадаптовану сім'ю розглядали російський соціолог В. В. Солодовніков та український вчений Є. Р. Борінштейн.

Сучасні вчені вважають, що соціальна адаптація – це багаторівневий процес, що вміщує в себе психологічну адаптацію (на рівні індивідуальної взаємодії людей), культурну адаптацію (на рівні засвоєння норм і цінностей культури) і власне соціальну, або інституціональну адаптацію (на рівні взаємодії особистості й соціальних інститутів). Саме таке визначення має соціально-філософський аналіз соціальної адаптації, що дозволяє визначити підходи до розуміння терміну «сімейна адаптація», яку слід розглядати як процес адаптації людини до своєї сімейної ролі, установлення культурно-ціннісних відносин з іншими членами сім'ї й усім суспільством у цілому, його соціальними інститутами зокрема, а також створення позитивних умов, що сприяють розвитку особистості. Наявність яких-небудь деформацій на цих трьох рівнях і формує умови для прояву сімейної дезадаптації.

Звичним стає існування в суспільстві так званих «соціально незахищених», «неблагополучних», «дисфункціональних», «соціально нетипових», «педагогічно занедбаних», «дезадаптованих» соціальних груп і сімей. Тому проблеми, викликані нестабільністю й незлагодою сімей, залишаються актуальними й насущними для нашого суспільства, як ніколи (Целуйко, 2006, с. 263). Особливо соціальні компоненти сімейної функції, тому що нашим основним інтересом є соціальна дезадаптація сім'ї.

Сім'я, на думку Л. Н. Завацької, є першим життєвим простором у житті кожної людини. Вона є фундаментальним фактором соціалізації та формування самосвідомості під час процесу становлення особистості дитини. Однак, слід враховувати той факт, що розглядаючи сім'ю як фактор соціалізації особистості, ми стикаємося не тільки з позитивним впливом сім'ї на своїх членів, а й з можливістю негативного впливу на них. А це можливо, якщо це сім'ї соціального ризику, тобто, в них спостерігаються конфлікти,

алкоголізм батьків, насильство, порушення міжособистісних відносин тощо. (Завацкая, 2018, с.87). Проаналізувавши специфіку сімей у межах соціальної філософії, умовно, усі сім'ї можна поділити на дві основні групи: благополучні сім'ї та сім'ї соціального ризику.

Благополучна сім'я. Члени родини за допомогою власних ресурсів вирішують складні життєві обставини.

Сім'ї соціального ризику. Сім'я потребує сторонньої допомоги щодо вирішення певних проблем, проте, наявний високий рівень мотивації щодо їхнього вирішення (Капська, 2015, с. 133).

З позицій соціально-філософського аналізу сутності другої групи – сімей соціального ризику – ми розглянемо соціально-дезадаптовані сім'ї.

Соціально дезадаптованою є сім'я, яка: а) не в змозі забезпечити прожитковий мінімум своїм членам; б) не забезпечує простого відтворення населення й/або в цілому кількісна структура якої в соціальному й правовому контексті є «такою, що відхиляється від норми»; в) має неоптимальні соціально-психологічні показники функціонування або члени якої страждають фізичними/психічними захворюваннями; г) мають мінімальні рівні освіти й професійної кваліфікації; д) веде незаконну життєдіяльність, порушує права особистості або члени якої вже вчинили злочин (правопорушення); е) у відношенні якої суспільна думка налаштована негативно (або неоднозначно). Чим більше виділених характеристик властиво сім'ї, тим сильніший ступінь її соціальної дезадаптованості. При цьому, «вага» різних показників, очевидно, неоднакова (Солодников, 2004, с. 76).

Сімейну дезадаптацію характеризує коло порушень, які можуть виникнути під впливом складних соціальних умов, обставин життя. До них слід віднести:

– нездорову сімейну обстановку, що пригнічує особистість дитини. Така обстановка може мати місце в сім'ях «групи ризику», сім'ях, у яких переважає авторитарний стиль виховання, проявляється фактор психологічного, фізичного, сексуального насильства над дитиною;

– відсутність або недолік уваги до фактора спілкування з дитиною з боку батьків;

– перевантаження, пов'язане з «турботою» про розвиток дитини, що не підходить її віку й індивідуальним особливостям (Кошонько 2014, с. 265).

Проте, на наш погляд, сімейна дезадаптація має місце у більш широкому колі сімей, які ще не враховані у наявних типологіях.

Під час вивчення дезадаптованої сім'ї не можливо не торкнутися типології таких сімей. Одним із варіантів типологізації сімей, які потребують соціальної підтримки, є характеристика їх рівня соціальної адаптації. Такий підхід є дуже показовим з точки зору оцінки спроможності сім'ї виконувати свої соціальні функції.

Є. Р. Борінштейн у своїй роботі «Соціально-дезадаптована сім'я як об'єкт соціально-філософського дослідження» визначив поняття соціально-дезадаптованої сім'ї як соціального об'єднання, яке формується у шлюбі або кровній спорідненості, пов'язане спільністю побуту, взаємною відповідальністю й характеризується процесом втрати соціально значущих якостей, що перешкоджають успішному пристосуванню до умов соціального середовища, що трансформується (Борінштейн, 2011, с. 22–28). На основі соціально-філософського аналізу проблем соціально-дезадаптованих сімей, учений виявив основні поняття цих сімей, що вживаються в науковій літературі із синонімічними значеннями:

– неповна сім'я – зазвичай, один з батьків, з одним або декількома дітьми, який не одружений;

– неблагополучна сім'я – в ній порушена структура, знецінюються або ігноруються основні сімейні функції, є явні або приховані дефекти виховання, в результаті чого з'являються «діти групи ризику», «важкі діти»;

– асоціальна сім'я – це сім'я, в якій батьки схильні до злочинних дій;

– дисфункціональна сім'я – є сім'єю, в якій не виконується ряд її функцій, що негативно впливає на саму сім'ю, її соціальне оточення, суспільство в цілому;

– негармонійна сім'я – являє собою сім'ю, де один з батьків займає надмірно домінантне становище, а інший – занадто залежне становище;

– деструктивна сім'я – характеризується ригідними та неадаптивними моделями поведінки, деструктивними рольовими установками, високою конфліктністю;

– дезінтегрована сім'я – окреслюється напруженістю внутрішньосімейних стосунків, відсутністю у подружжя загальних інтересів, взаєморозуміння, порушеністю ціннісних орієнтацій. Для дезорганізованої сім'ї характерними є фрустрований стан особистості, відсутність взаємодоповнення членами сім'ї один одного та солідарності у вирішенні життєво важливих проблем, надмірна автономія окремих членів, що завдають шкоди в цілому, нерівномірність або відсутність взаємності в емоційних уподобаннях (Боринштейн, 2011, с. 22–28).

Група зарубіжних учених (Шиняєва О. В., Гоношилина І. Г., Зосименко І. А., 2011) проаналізувала сучасну сім'ю та виділила наступні її типи:

1. Демократична або дружна, благополучна сім'я. Для сім'ї цього типу характерне: поступове злиття двох «Я» – чоловіка і дружини; розподіл ролей відбувається не відповідно до традицій, а на основі особових якостей і здібностей подружжя; рівноправ'я в ухваленні рішень; добровільний розподіл обов'язків.

2. Дезорганізована сім'я. Для сім'ї цього типу характерно: стійкий стан конфліктних ситуацій: повсякденне життя сім'ї складається з ряду конфліктів; відсутність співпраці чоловіка і дружини; втрата внутрішньої єдності; інерційне існування сім'ї (сім'я не розпадається, тому що так не прийнято, через дітей тощо).

3. Неблагополучна сім'я. Цей тип сім'ї називають сім'єю «підвищеного ризику», тому що поведінка одного або обох членів сім'ї відхиляється від норми. Для цього типу сім'ї характерно: конфліктний стан; формальні сімейні

стосунки; перманентна криза сімейних стосунків; проблемне існування – проблеми не вирішуються, а накопичуються.

4. Позашлюбна сім'я. Останнім часом позашлюбні союзи в нашій країні не лише стали реальністю, вони стали відкритішими, їх кількість збільшилася (Шиняєва, Гоношилина & Зосименко, 2011, с.152).

Соціальна дезадаптованість сім'ї, на думку В. В. Солодовнікова, є ключовим поняттям теоретичного аналізу, що дозволяє інтегрувати накопичений досвід вчених з означеного напрямку. Латентне розуміння сім'ї вченими, які вивчали динаміку її функціонування в умовах стресу, і як соціального інституту, і як малої групи, на яку впливають особистісні якості її членів, може бути доказом цього твердження вченого.

Досліджуючі соціологічні аспекти дезадаптованих сімей у сучасний період суспільного розвитку, В. В. Солодовніков визначив наступні типи дезадаптованих сімей:

1. Педагогічно занедбана сім'я. Сім'я є педагогічно «занедбаним об'єктом» (діти, батьки), характеристики якого повністю визначаються соціумом («педагогом»).

2. Неблагополучна сім'я. Враховує і неповні сім'ї, сім'ї з підлітками-правопорушниками, сім'ї алкоголіків, злочинців тощо.

3. Дезорганізована сім'я. Асоціюється з формами ділової активності, в яких емоційні стосунки виступають нейтральними, а частіше чинниками, що заважають.

4. Дисфункціональна сім'я. Сім'я, яка не виконує своєї функції, та має такий тип стосунків, коли наслідки якого-небудь явища, події, дії або процесу виявляються несприятливими для цієї сім'ї в цілому.

5. Дезінтегрована сім'я – не згуртована, роз'єднана сім'я.

6. Нетипова сім'я («сім'я нетипової дитини» за Ярською-Смірноюю, 1997) – відображає ненормативність, маргінальність, патологію, аномалію або чужість, роблячи акцент на нетипового індивіда, нетипову особистість.

Основою для інтерпретації моделей соціально-дезадаптованих сімей, для В. В. Солодовникова відводилися порушення функціонування сім'ї внаслідок деякої події (яка може бути пов'язана зі зміною кількісної структури сім'ї, матеріальних умов її існування або якісних параметрів взаємовідносин її членів). Сім'я стає соціально-дезадаптованою, за словами автора, за зростаючою кількістю параметрів. У будь-який з моментів цього процесу погіршення ситуації (необов'язково тільки після проходження точки кризи), він може бути зупинений. При цьому, стан кризи збільшується та стає загрозою щодо існування самої сім'ї (Солодовников, 2004, С.76–85). Але сьогодні, в час суспільних трансформаційних перетворень, кількість параметрів дезадаптації не тільки збільшується, вони ще й розширюються, з'являються нові. Це спрямувало наш інтерес до виявлення та розуміння не тільки кількісних параметрів, а й якісних, що впливають на якість життя людини, родини, суспільства.

У проведеному нами раніше дослідженні типів сім'ї в сучасному українському суспільстві, ми уточнили та розширили понятійний апарат типології сім'ї та дійшли наступних висновків: визначення «сім'я нетипової дитини» (за Ярською-Смірноюю, Солодовниковим), носить дещо не толерантний характер та розглядає лише сім'ї дітей з психофізичними вадами розвитку. У той же час, в цю категорію дітей з особливими освітніми потребами потрапляють і діти обдаровані, за суттю свого психологічного стану вони так само знаходяться у стані соціальної дезадаптації, відповідно і сім'ї, в яких вони виховуються, теж є соціально-дезадаптованими (Орленко І. М. 2017, с.76–82).

Згідно з соціологічними даними, обдаровані діти від загальної популяції складають 20 – 30%. До «благополучних» з них відносять усього лише 5%, інші знаходяться в стані великого ризику соціальної ізоляції і відкидання з боку своїх однолітків.

Так, питання освітніх, професійних, творчих досягнень обдарованої молоді привернули увагу зарубіжних вчених Matthew C. Mackel, Harrison J.

Kell, David Lubinsky (2016). На їх думку, в юному віці можна виявити рідкісний людський дар, потенціал, який необхідний для розвитку нашого мультикультурного суспільства. Вони зазначили той факт, що обдаровані люди, навіть генії, переважно хочуть займатися тим, що в них виходить найкраще. Відмінності в моделях здібностей спрямовують розвиток різними шляхами, і якість різноманітних освітніх, професійних, творчих результатів залежить, передусім, від середовища, в якому ці здібності будуть або не будуть розвиватися до рівня обдарованості. Таким чином, учені акцентували увагу на важливих індивідуальних, особистісних відмінностях у когнітивних здібностях, які пов'язані з мотивацією в сфері контрастних предметів в освітніх і професійних умовах (Matthew C. Mackel, Harrison J. Kell & David Lubinsky, 2016). У багатьох країнах велике значення надається вивченню сімейних ресурсів для супроводу обдарованих дітей. Н. Б. Фролова, проаналізувавши дослідження Brian J. Welsh, стверджує, що батьки обдарованих дітей відрізняються високою потребою особливих сімейних ресурсів, які сприяли б успішній реалізації дітей у житті. Автор виокремив серед ресурсів звички, що сформувалися, стратегії, систему цінностей, сімейний устрій життя. Н. Б. Фролова зазначила, що автору вдалося встановити той факт, що батьки мають найбільший вплив у забезпеченні успішного навчання, соціалізації, емоційної злагоди дітей. «У той же час, згідно з концепцією Гарднера, діти, які досягли успіху в музиці, ігноруються системою освіти, тому що не встигають з математики і/або мов. Теорія Гарднера про «системний інтелект» (Theory of Multiple Intelligences) ґрунтується на тому, що хоча й не всі учні можуть бути обдарованими вербально або математично, діти можуть проявити себе в інших сферах, таких як музика, просторові здібності, міжособистісна взаємодія» (Фролова 2015, С. 55—67).

Українська дослідниця М. М. Янковчук у своїй науковій розвідці ввела нове поняття, що є синонімом поняття обдарованості – «альтодональна особистість» (від. лат. *altus* – високий, *donus* – дар), розглядаючи

обдарованість з позиції дії та самореалізації. Авторкою «виявлено особливості функціонування сім'ї як цілісної системи у вихованні обдарованої (альтодональної) дитини; показано розвиток обдарованості дитини в умовах навчання в сім'ї. Підтверджується результатами досліджень впливу сімейного мікросередовища на розвиток здібностей дітей – емоційні стосунки та способи взаємодії членів сім'ї мають суттєвий вплив на розвиток інтелекту та креативності дитини» (Янковчук, 2011, с. 10). За результатами дослідження, М. М. Янковчук виділила 5 типів батьківського ставлення щодо обдарованості дитини: негативний, нехтувальний, гіперсоціальний, позитивний та конструктивно-позитивний. За словами дослідниці, найважливішою умовою успішного розвитку обдарованої дитини є сім'я, яка створює умови щодо своєрідних потреб і можливостей обдарованої дитини (Янковчук, 2011, с. 22).

Вивчаючи психолого-педагогічні чинники адаптації обдарованих дітей, Ю. В. Паненкова визначила, що обдарована дитина, виходячи за межі нормотипового розвитку, потрапляє на групові санкції і від того, чи переважатиме дезадаптивна поведінка чи поведінка, орієнтована на власні цінності, залежить подальший розвиток обдарованості і особистості. Тому конфлікт із соціальним оточенням є важливим фактором розвитку обдарованої особистості. «Креативна поведінка може вважатися, за К. Платоновим, особливим типом девіантної поведінки, що вказує на неадаптивну спрямованість індивіда» (Паненкова, 2014, с. 25).

Отже, обдарованість може органічно вписуватися в життєдіяльність дитини, а може породити безліч складних соціально-психологічних протиріч. У своїй поведінці, навчанні, внутрішньому психологічному стані, обдарована дитина наближається до дитини дезадаптованої. Обдаровані діти важко сприймаються суспільством і процес їх розвитку розглядається як аномальна непристосованість до життя в суспільстві. Соціальна дезадаптація обдарованої дитини частіше проявляється в її поведінці, що відхиляється, на основі гіперздібностей. Одне з чільних місць серед негативних чинників при цьому відводять впливу макросередовища. Випадки, коли обдарована дитина

потрапляла в категорію «важкі діти», пов'язані, передусім, з неправильним відношенням до неї однолітків, вчителів, іноді батьків. Соціальної адаптації обдарованих дітей у суспільстві заважають також соціально-психологічні та особистісні труднощі. Найбільш частими особливостями дезадаптації обдарованих дітей є: труднощі в знаходженні близьких за духом друзів; проблеми участі в іграх і розвагах однолітків; проблеми конформності, тобто старання підлаштуватися під інших, здаватися такими, як всі, відмова від своєї індивідуальності; дуже ранній інтерес до проблем всесвіту і долі; диссинхронія розвитку як причина втрати мотивації до навчання.

Сучасні дослідження показують, що диссинхронія розвитку властива багатьом обдарованим дітям. Під «диссинхронією» розуміється ефект прискореного розвитку одного з психічних процесів в поєднанні зі звичайним (відповідним віку) або навіть уповільненим розвитком іншого. За визначенням Ж. Ш. Тераса, диссинхронія – це стан інтелектуально обдарованої дитини, яка зазнає труднощів при контактах зі своїм оточенням. Так, І. Ф. Сібгатуліна зазначає, що в обдарованої дитини зникає інтерес до навчання, вона стає розсіяною, занурюється у власні сценарії розвитку, проявляє агресію (Сібгатуліна, 2002, с. 428). І це призводить до прояву девіантних форм поведінки у колі однолітків та в подальшому до стану дезадаптації дитини та її родини загалом.

На користь наведених вище міркувань щодо дезадаптації сімей, які виховують дітей з особливими потребами, свідчать сучасні дослідження вітчизняних та іноземних учених. Сім'ї, в яких виховуються діти з відхиленнями у розвитку, живуть в ситуації пролонгованого стресу, що негативно позначається на внутрішньосімейній атмосфері, адже не кожен батько виявляється здатним прийняти відхилення дитини та адекватно реагувати на її проблеми, які постійно виникають в процесі соціалізації (Душка, 2016, с.170).

Складно бути батьками неповносправної дитини. Незважаючи на всі радісні моменти, батьки стикаються з безліччю труднощів, які не можуть на

них не відображатися. Вони шаленіють від занепокоєння, ведуть бій за освітні послуги, жертвують своєю кар'єрою, батьки сумують. Цей постійний стан тривожності та напруги, стресу, призводить їх до стану депресії, соціальної дезадаптації в кожній з систем трьохсистемного трикветра соціальної дезадаптації (макросистема, мікросистема, селф-фундейшн-система) (Орленко, 2019, с.110).

Прийняття проблем, пов'язаних з вихованням в сім'ї особливої дитини, досягається не всіма батьками, це довгий та складний шлях, на якому травматична ситуація психогенно, фрустраційно впливає на психіку батьків і опосередковано негативно впливає на їхнє ставлення до дитини. Батьки по-різному переживають вплив стресу: одні – дуже важко, і це негативно впливає на їх психосоматичний стан та презентацію себе в соціумі. Інші знаходять в собі ресурс протистояти труднощам та здатні до самореалізації, й досягають максимальних успіхів у соціалізації дитини. Дослідження А. Душки показують, що під час фрустраційного навантаження реактивні здатності та адаптаційні можливості у різних батьків проявляються по-різному (Душка 2016, с.170). Так, за даними дослідження В. В. Солодовникова, інтенсивність подружніх конфліктів (що були раніше) з приводу виховання дитини, може різко зрости після того, як у дитини буде діагностовано хронічне захворювання. Аналогічно, щодо стану дезадаптованої сім'ї, вітчизняною дослідницею Л. А. Черних були розглянуті питання соціальної адаптації старших дошкільників з особливими потребами в умовах сучасного суспільства, що трансформується (Черних, 2019). Вчена визначила вплив стресогенних чинників, адаптаційних резервів, сценаріїв стресової поведінки, захисних психологічних механізмів на формування соціальної адаптованості дітей з особливими потребами. Зокрема, вона дійшла висновку, що адаптаційний потенціал дитини з особливими потребами залежить як від особистісних характеристик дитини, так і від соціального оточення, заходів, які використовують для формування соціальної адаптованості дитини, підтримки важливих дорослих, передусім, сім'ї. Але, постає нагальне питання

– чи зможе надати якісну допомогу дитині з особливими потребами сім'я, яка теж знаходиться у стані дезадаптації.

Питання щодо дезадаптації сімей, які виховують дітей з особливими потребами, є актуальним сьогодні і для вчених інших держав. Так, Nisha E Mathew, Karen LO Burton, Anne Schierbeek, Rudi Črnčec, Amelia Walter, Valsamma Eapen (2019) вивчали питання взаємозв'язку між впливом соціально-економічного статусу (SES) на добробут і почуттям батьківської компетентності батьків дітей дошкільного віку з аутизмом (РАС) і тим, як це пов'язано з тяжкістю симптомів у дитини. За даними їх дослідження, батьки дітей з РАС відчують більш високий рівень стресу, ніж батьки нормотипових дітей і батьки дітей з іншими порушеннями розвитку. Як у матерів, так і у батьків, рівень депресії був вищим, ніж у нормотипових групах, причому, матері також повідомляли про більш високі рівні стресу та тривоги. За даними дослідження, підвищення адаптивного функціонування було пов'язане з поліпшенням материнської злагоди, особливо, серед матерів, які жили в районах з великою перевагою сусідства. І, навпаки, на компетенцію батьків зазвичай не впливало адаптивне функціонування дитини й дезадаптивні симптоми були негативно пов'язані з батьківським почуттям ефективності виховання. Ті, хто працює з батьками дошкільнят, які страждають аутизмом, повинні враховувати різний вплив таких чинників, як соціально-економічний статус і тяжкість симптомів, на сприяння материнській і батьківській згоді та їх досвід виховання дітей.

Метааналіз дослідження виявив більш високий рівень психологічного стресу серед батьків дітей з аутизмом у порівнянні з батьками дітей з іншими порушеннями психофізичного розвитку. Було виявлено, що високий рівень батьківського стресу знижує ефективність ряду ранніх втручань та збільшує використання неефективних стратегій виховання, які сприяють зниженню виконавчої функції дитини й збільшенню проблем регуляції поведінки (Nisha E Mathew, Karen L O Burton, Anne Schierbeek, Rudi Črnčec, Amelia Walter & Valsamma Eapen, 2019). У своєму дослідженні Moody, EJ, Kaiser K., Sharp, D.

et al. *J Child Fam Stud* (2019) теж розглядали вплив дитини з розладом аутистичного спектру на функціонування сім'ї та зниження якості життя сім'ї в цілому. На жаль, багатьом батькам дітей з РАС доводиться координувати догляд за своєю дитиною з мінімальною постійною підтримкою або освітою. Вчені наголошують на зростанні інтересу до батьківських програм щодо забезпечення підтримки сім'ї з метою поліпшення якості життя та сімейних стосунків. Батьківські програми поєднують в собі планування дій, орієнтованих на сім'ю, навчання складним системам догляду й постійне наставництво протягом шести місяців. Дослідники вивчали вплив такої програми на якість життя сім'ї, функціонування сім'ї (Moody, Kaiser, Sharp & Child Fam Stud, 2019). Особливості стресу батьків дітей з РАС до 6 років, які стикаються з серйозними фінансовими труднощами та економічним навантаженням досліджували Trentacosta CJ, Irwin JL, Crespo LM. & Beeghly M. (2018). Вченими було виявлено, що стрес батьків і фінансові труднощі особливо помітні для сімей з маленькими дітьми з розладами аутистичного спектру (РАС).

За даними дослідження, фінансові труднощі і батьківський стрес посилюють проблеми поведінки у маленьких дітей з групи ризику. Описано можливі модифікації підходу до профілактичного втручання для задоволення психосоціальних потреб економічно незахищених сімей з маленькими дітьми з РАС (Trentacosta, Irwin, Crespo & Beeghly, 2018). Y Lavee, S Sharlin, R Katz розглядали гіпотезу про те, що вплив дітей на шлюб їх батьків обумовлений стресом батьківської ролі. Результати оцінки батьківського стресу показали, що як для батьків, так і для матерів впливала кількість дітей та економічні труднощі, але не інші ролі (зайнятість дружини і розподіл праці в сім'ї). Батьківський стрес негативно позначається на психологічній злагоді та якості шлюбу. Був виявлений значний зв'язок між батьківським стресом чоловіка та жінки, а також взаємним впливом на якість їх взаємин (Lavee Y., Sharlin S., & Katz R., 1996).

LL McIntyre, M Brown (2018) вивчали соціальну підтримку, що була описана як життєво важливий ресурс для сімей з дітьми з обмеженими можливостями. Істотні дані свідчать про те, що батьки дітей з розладами аутистичного спектру (РАС) відчують більший тягар і стрес, ніж батьки дітей з іншими порушеннями інтелекту або розвитку. Дослідники виявили, що проблеми з поведінкою були пов'язані з більш високим рівнем батьківського стресу; проте, позитивні почуття у ставленні до своєї дитини пом'якшували вплив батьківського стресу. Встановлено, що позитивне сприйняття батьками своїх дітей з обмеженими можливостями було пов'язано з більшою соціальною підтримкою. За даними дослідження, соціальна підтримка відіграє життєво важливу роль у батьківській стресостійкості та самокеруванні в ширшому сенсі (наприклад, у людей з обмеженими можливостями). Виявлено позитивний зв'язок між пристосуванням сім'ї і соціальною підтримкою. Сім'ї, які повідомили про соціальну підтримку – сповістили й про кращу адаптацію до розуміння того, що дитина народилась з РАС. Але не всі програми соціальної підтримки мають однаковий рівень, оскільки матері, які повідомили про високий рівень негативної підтримки (підтримка, яка доступна, але не корисна), з більшою ймовірністю відчували збільшення депресії і негативного афекту, а також зменшення позитивного афекту (Smith, Greenberg, & Зельцер, 2012). Уайт і Гастінгс (2004) виявили, що батьки, які повідомляють про більш високий рівень корисної підтримки, також повідомляли про більш високий рівень добробуту.

Працюючи в рамках системи екологічних систем (Bronfenbrenner, 1986), складові дитини і сім'ї узгоджуються з мікросистемою в тому сенсі, що соціальна підтримка може надавати максимальний вплив на результати розвитку дітей. Складові обслуговування відповідають як мікросистемі (наприклад, шкільні години роботи), так і мезосистемі (наприклад, задоволеність батьків і участь в процесі спеціального навчання). Вчені припускають, що «міра, в якій сім'я знаходиться в біді, може залежати від того, як вона концептуалізує або переосмислює свої життєві обставини, як члени

сім'ї підтримують один одного, і наскільки соціальна підтримка надається поза сім'єю» (LL. McIntyre, M. Brown, 2018, с. 9). Фахівцям, що працюють з маленькими дітьми з РАС та їх сім'ями, можливо, потрібно буде розглянути всі ці сфери, щоб підготувати дитину і сім'ю до позитивної адаптації (McIntyre & Brown, 2018).

Для вивчення такого процесу, як соціальна дезадаптація сімей, які виховують дітей з особливими потребами, значущими критеріями є поняття «соціальної якості» та «якості життя». Народження й виховання дитини з особливими потребами знижує якість життя сім'ї, її соціальну якість і викликає у батьків комплекс негативних реакцій та переживань, які стресують батьків, що призводить до стану соціальної дезадаптації. Народження у сім'ї дитини з особливими потребами є непередбаченістю, й батьки опиняються у стані дезадаптації, глибоко переживаючи втрату свого «образу здорової дитини». Батьки стикаються з інформацією, яка суперечить їх установкам (когнітивний дисонанс), при цьому, переживаючи стан дискомфорту (загроза), який стимулює особистість до пошуку можливостей зняття або зменшення когнітивного дисонансу. Робляться: спроба спростувати інформацію, що надійшла; зміна власних установок, зміна картини світу; пошук додаткової інформації з метою встановлення узгодженості між колишніми уявленнями та інформації, що їм суперечить. Змінюється образ життя, моральні норми, духовні цінності – все це виступає дисбалансом у системі гармонійного існування людини. І ця життєзначуща проблема прямо пов'язана з процесом дезадаптації сімей, в яких народилася дитина з особливими потребами, до змінених умов життя. Л. В. Корель передбачає, що суб'єкт, який адаптується в системах з біфуркаційним ходом розвитку, змушений під впливом обставин екстремним чином змінювати, перш за все, свої стандарти поведінки, зберігаючи на відносно тривалий час незмінною структуру свідомості (цінності, установки та ін.) (Корель, 2005).

Філософський аналіз проблеми дезадаптації сімей, які виховують дітей з психофізичними особливостями розвитку, шляхом вивчення сучасних

публікацій та дисертаційних досліджень у різних галузях науки, дав підстави констатувати, що народження і виховання такої дитини викликає у батьків комплекс негативних реакцій і переживань, таких емоційних станів, які узагальнено можна охарактеризувати, як кризові, з притаманними їм емоційною пригніченістю, депресивними тенденціями, ситуативною та особистісною тривожністю, що є ознаками соціальної дезадаптації. Наслідками цих станів є: екзистенціальна криза, когнітивна дезорієнтація батьків, прихована аутодеструкція батьків, криза їх самоідентифікації, втрата життєвих перспектив, дисгармонійні відносини в родині, «втеча» батьків у роботу або самозречення, як наслідок надцінного ставлення до дитини, соціальна ізоляція. Визначено, що інтеграційний характер психоемоційних станів відіграє важливу роль в плані спрямованості, активності і послідовності в діях з надання допомоги своїй дитині; їх власної батьківської позиції, а також здатності повноцінно реалізовувати себе в сім'ї та суспільстві. Це дає змогу нам підсумувати, що оскільки соціальна дезадаптація протікає в умовах соціальної взаємодії людей, то ступінь дезадаптованості сім'ї до групи або соціуму буде визначатися, з одного боку, властивостями соціального середовища, а з іншого – власними властивостями і якостями батьків дитини з особливими потребами.

На наш погляд, до категорії сімей, які виховують особливу дитину, необхідно віднести й сім'ю прийомної дитини, в яку входять усиновлені діти, діти, яких приймають під опіку в прийомну сім'ю, які залишилися без батьківського піклування. Як показують соціологічні та медичні дані, вони мають значні відхилення у фізичному або психічному здоров'ї та мають особливі освітні потреби, що в подальшому потребує психолого-педагогічної корекції. Слід зазначити, що чим старшою є дитина, яку приймають у сім'ю, тим складніше прийомним батькам, опікунам повернути її до нормального життя в суспільстві. Ситуація, в якій батьки, які не пов'язані з дитиною біологічними узами, але реалізують щодо неї функцію батьківства в повній мірі є феноменом соціального батьківства (Панкратова, Солодовников). На

сучасному етапі розвитку нашого суспільства соціальне батьківство стало об'єктом уваги законодавчої влади. Міністерство соціальної політики проводить реформу сімейних форм облаштування сиріт, патронатних сімей, завдяки чому велика частина дітей-сиріт зможе зростати в сім'ї.

Питання соціального батьківства актуальне і для сучасних зарубіжних досліджень. Вчені Doris Chateauf, Geneviève Pagé & Béatrice Decaluwe (2017) у своїй роботі досліджували проблеми, які виникають у взаємовідносинах прийомних батьків та дітей після усиновлення. Результати їх дослідження показують, що існують певні проблеми усиновлення в ситуаціях, коли усиновлена дитина родом з сім'ї, де з нею жорстоко поводитися, з сім'ї, яка перебуває під контролем соціальних служб щодо захисту дітей (Chateauf, Pagé & Decaluwe, 2017). Laura E., Agnich, April M., Shouts, Tiffany D. James and Jeffrey Clibert (2016) вивчали вплив відкритого усиновлення, демографічних та інших факторів на психічне здоров'я прийомних дітей, делінквентну поведінку та внутрішньосімейні відносини. На думку вчених, молодь в усиновлених прийомних сім'ях з більшою ймовірністю отримає діагноз розладу прихильності. Так само, вченими був виявлений той факт, що діти, усиновлені в більш старшому віці, з більшою ймовірністю мають посттравматичний діагноз стресового розладу (Laura E. Agnich, April M. Shouts & Tiffany D, 2016).

Метааналітичний огляд життя дітей та молоді в патронажних сім'ях, в прийомних сім'ях, зробила група вчених: Carolien Konijn, Sabina Admiral, Josephine Baart, Floor Van Roy, Geert-Jan Stams, Christina Colonnese, Ramon Lindauer, Mark Assink. Вони вважають, що попри наявну думку щодо перебування дитини у тимчасовій сім'ї як переважно турботливого, є суттєвий ряд проблем, пов'язаних з поведінковим благополуччям, тобто з дезадаптивною поведінкою дитини у прийомній сім'ї. Вченими було проведено десять багаторівневих метааналізів для вивчення факторів, які можуть вплинути на дезадаптивну поведінку дитини в прийомній сім'ї. Середні значущі дані кореляції були виявлені для поведінкових проблем

дитини ($r = 0,35$), (не) родинних відносин ($r = 0,31$) і якісного виховання дітей ($r = 0,29$). Меншого значення набуває вік дитини ($r = 0,25$), розміщення з (поза) братами і сестрами ($r = 0,16$), а також історія жорстокого поводження з дитиною до розміщення її у прийомній сім'ї (Carolien Konijn, Sabina Admiral, Josephine Baart, Floor Van Roy, Geert-Jan Stams, Christina Colonnese, Ramon Lindauer & Mark, 2019, с. 483–499). Такий стан, притаманий дезадаптованій дитині, призводить до соціальної дезадаптації всієї родини.

Матеріали здійсненого аналізу дозволяють нам ввести поняття сім'я особливої дитини, що охоплює категорію сімей, які виховують і дітей з особливими освітніми потребами, і дітей обдарованих, і усиновлених дітей та дітей, які перебувають під опікою.

У сучасних умовах трансформаційних перетворень особливу увагу привертають також і сім'ї СЖО (сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах). І хоча вони, за своєю суттю, можуть відповідати неблагополучним сім'ям, та за своїми специфічними критеріями, ці сім'ї вимагають виокремлення їх в окрему категорію. Згідно зі ст.1 Закону України «Про соціальні послуги», складні життєві обставини визначаються як обставини, спричинені інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті (*Закон України Про Соціальні Послуги*).

Визначення складної життєвої ситуації С. І. Нартова-Бочавер пропонує як обставини, що є особливими вимогами до індивіда в особистісно значущих сферах (Нартова–Бочавер, 1997, с. 21). У той же час, Д. А. Кузнецова, підкреслюючи суб'єктивну сторону, під складною життєвою ситуацією розуміє таку ситуацію, в якій під впливом зовнішніх факторів або внутрішніх змін відбувається порушення адаптації людини до життя, в результаті чого вона не в стані задовольнити свої основні життєві потреби посередництвом моделей і способів діяльності (поведінки), що вироблені в попередні періоди

життя. Дослідниця зауважує, що для всіх життєвих ситуацій характерне порушення стійкості звичного образу життя та виникнення необхідних змін (Кузнецова Д. А. 2011, с. 36).

Соціально-філософська сутність складної життєвої ситуації полягає в тому, що ця ситуація порушує звичний для людини спосіб життя, ставить її перед необхідністю оцінити зовнішні та внутрішні аспекти ситуації з урахуванням змістовних ознак і визначити можливість перетворення ситуації. А потім – вибрати або принципово нові стратегії поведінки і діяльності, або нові підстави життя та способи узгодження своїх внутрішньоособистісних відносин, міжособистісних та на рівні макросистеми.

Складні життєві обставини впливають на функціонування сім'ї як цілісної соціальної системи: деформують як внутрішньосімейні стосунки, так і взаємодію сім'ї із зовнішнім соціальним середовищем. Тобто, провокують проблему адаптації сім'ї у суспільстві як соціального інституту. Показниками визначення того чи іншого типу сімей, які опинилися в складній життєвій ситуації, є рівень самостійності сім'ї у визначенні необхідної соціальної послуги або допомоги, а також характер спрямованості соціальної роботи на певний результат.

Сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах, потребують додаткової соціальної підтримки, оскільки порушується їх нормальна життєдіяльність, виникають проблеми, наслідки яких члени родини не можуть подолати самостійно. Класифікація проблем та потреб сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, здійснюється з метою визначення основних напрямів та видів соціальної допомоги, яких потребує сім'я (Капська 2015, с. 123).

Сучасні українські дослідниці Т. Мельничук та Ю. Удовенко (2018) вивчали особливості організації роботи з сім'єю в процесі соціально-психологічної реабілітації дитини, яка опинилася в складних життєвих обставинах. На основі практичного та наукового досвіду, вони запропонували компоненти індивідуального плану роботи з дитиною для сімей, які опинилися

в складних життєвих обставинах (батьками або особами, які їх замінюють), що ґрунтуються на оцінці потреб дитини та її найближчого соціального оточення (мікросистеми). Вони дійшли висновку, що під складними життєвими обставинами більшість учених розуміє будь-яку складну ситуацію, яка призводить до порушення працездатності або погіршення сформованих відносин, породжує негативні емоції та переживання, дискомфорт, що може мати несприятливі наслідки для розвитку особистості. На думку дослідниць, складними життєвими обставинами можна назвати такі несприятливі для людини події, коли особливо важко, і коли вона об'єктивно потребує сторонньої допомоги, в тому числі, і з боку найближчого оточення, держави, суспільства, громади тощо (Melnychuk & Udovenko, 2018).

Дослідженням умов, що призводять до складних життєвих обставин, у нашій державі займалася І. Зверєва. Вона виявила такі умови, як: соціально-демографічні (неповні й багатодітні сім'ї; сім'ї, які перебувають у процесі розлучення); матеріально-побутові (малозабезпечені; сім'ї, в яких батьки є безробітними); медико-соціальні (сім'ї з дітьми з інвалідністю; алкогольно, наркозалежні, з психічними розладами); психологічні і соціально-педагогічні (сім'ї з неблагополучною психологічною атмосферою; емоційно-конфліктними стосунками; педагогічно некомпетентні сім'ї); соціально-правові (сім'ї з криміногенними проявами стилю життя; члени яких були раніше засудженими) (Зверєва, 2006).

Суголосно до І. Д. Зверєвої, у нашій країні питання розвитку дітей у складних життєвих обставинах вивчала Ж. Петрочко. Вона визначила, що діти, які опинилися у складних життєвих обставинах, – це особи від народження до 18 років, котрі перебувають у ситуаціях, що не сприяють їхньому розвитку, й потребують допомоги з боку держави, громади, фахівців, найближчого оточення, аби подолати життєві негаразди і відновити повноцінну життєдіяльність згідно з власними інтересами й потребами (Петрочко, 2011, с.17). Ознакою для класифікації дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах (Н. Ф. Дівіцина, Т. М. Піддубна, Г. Н. Штинова, М. А. Галагузова)

прийнято було вважати «забезпеченість права дитини зростати в сімейному оточенні». Відповідно до цього, дітей СЖО об'єднали у дві основні групи: ті, хто зростає у сім'ї (діти, які проживають у сім'ях, що опинилися у складних життєвих обставинах, і стосовно яких є загроза вилучення із сімейного оточення; діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які влаштовані в сім'ї громадян – прийомні діти/вихованці дитячих будинків сімейного типу) і ті, хто зростає поза сімейним оточенням (діти – вихованці закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; бездоглядні та безпритульні діти, вихованці притулків для дітей, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей). За словами автора, комплексною складною життєвою обставиною в дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, є відсутність сприятливого сімейного середовища; як правило, порушуються їхні права на: здоровий розвиток (стаття 6 Конвенції ООН про права дитини); збереження індивідуальності (статті 7, 8); захист від зловживань та недбалого поводження (стаття 19); гідний рівень життя (стаття 27); захист від найгірших форм дитячої праці, різних форм експлуатації (стаття 32); недискримінацію (статті 2, 30); всебічну участь у культурному й творчому житті (стаття 30) тощо. Дітям, які опинилися у складних життєвих обставинах, притаманно порушення прив'язаності. Її значний вплив на все життя людини досліджував ще Джон Боулбі. Порушення прив'язаності до батьків, а в подальшому й до важливих людей, безпосередньо впливає на розвиток емоційної сфери дитини на глибинному рівні, на рівні підсвідомості.

Тож, дітям притаманні: низький рівень самоконтролю, неврівноваженість, низька самооцінка, девіації поведінки, соціальна дезадаптація, відмежування від соціальних зв'язків з навколишнім світом, низький рівень правової культури. «Бездоглядних та безпритульних дітей, а також вихованців закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визнано найуразливішою групою щодо забезпечення прав, оскільки через відсутність сімейного оточення їхні права порушуються найчастіше» (Петрочко, 2011, с.17).

Так, дослідженням забезпечення соціальної опіки та допомоги сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, займалася Л. М. Завацька (2018). Її дослідження спрямоване на визначення статусу та алгоритму соціального патронажу різних типів сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, а також на визначення ефективних методів соціального патронажу для подолання життєвих труднощів, збереження сімей та підвищення їх соціального статусу. У своїй розвідці, учена визначає сім'ю як фундаментальний суспільний інститут, від благополуччя якого залежить соціальна, моральна та економічна злагода держави. Зокрема, Л. М. Завацька описала нову категорію неповних сімей, поширену нині в нашій країні, яка з'являється як результат певної соціальної катастрофи. Це – неповні розширені сім'ї. Смерть батьків, перебування батьків у пенітенціарній системі, позбавлення їх батьківських прав, робота за наймом за кордоном – змушує прабатьків доглядати та виховувати свої онуків. Такі сім'ї мають низький рівень доходів, труднощі, пов'язані з поганим здоров'ям людей літнього віку, їх слабкими адаптаційними можливостями, невмінням підлаштовуватися до реалій сучасності. Часто, у дітей в таких сім'ях спостерігаються девіантні форми поведінки (Завацька, 2018, с. 82).

До категорії сімей зі СЖО можна віднести й сім'ї, створені випускниками інтернатних закладів. Аналіз дослідження системи захисту дитини в Україні, що проводився протягом 2015-2016 років організацією *Норе and homes for Children* (кількісні дані було зібрано з 24 областей України та м. Києва), окреслив ряд проблем, з якими стикаються випускники інтернатних закладів (Орленко, 2017, с. 24–26). Ми розглядаємо, зокрема, соціально-середовищну адаптацію, побутову адаптацію та сімейну соціалізацію, тобто, основні фактори благополучної сім'ї. Соціально-середовищна адаптація – це процес пристосування до навколишнього середовища за посередництвом допоміжних засобів. Одним із найважливіших об'єктів соціально-середовищної адаптації є сім'я, яка створює (або не створює) умови, що дозволяють людині почувати себе захищено від негативного впливу

зовнішнього середовища, чого позбавлені діти в інституційній системі. Характер міжособистісних відносин, які формуються у сім'ї, створює передумови для соціальної адаптації або дезадаптації людини. Як показали результати дослідження, у випускників інтернатних закладів відсутнє вміння адаптуватися і в навколишньому середовищі, і в побутових умовах – все це є негативною стороною життя дитини в інтернатній системі, де дитина не має можливості пройти первинну соціалізацію в природних умовах. Механізм соціалізації, який притаманний лише сім'ї – не спостерігається в дії усіх інших агентів соціалізації. Побут – одна з найважливіших умов сімейного життя. І від уміння людини пристосовуватися до побутових і житлових умов залежить якість життя сім'ї в цілому та її існування як соціальної групи.

Проблемою у сімейних стосунках випускників інтернатних закладів є й несформованість емоційної прив'язаності, що впливає на здатність людини будувати стосунки протягом усього життя, привертання уваги за допомогою агресивної поведінки або нанесення собі травми, асоціальна поведінка, проблеми соціальної компетентності, що є основою соціальної дезадаптації випускників інтернатних закладів, і ми можемо вважати це складними життєвими обставинами, які можуть призвести до розпаду сім'ї такого типу.

Враховуючи те, що сім'я є первинним та найкращим середовищем соціалізації дитини, від успішності якої залежить не тільки майбутнє цієї сім'ї, дитини, що підрастає, а в цілому майбутнє усього нашого суспільства, проблема сімей, що опинилися у складних життєвих обставинах, постає однією з найбільш актуальних для українського суспільства та потребує вирішення уже сьогодні.

Так, Paula Olshevskaya–Kubilius, Corwith Susan (2017) вивчали вплив складних життєвих обставин (бідності сім'ї) на обдарованість та академічні досягнення дітей та молоді. Їх дослідження присвячене вивченню ефективності програм, розроблених спеціально для виявлення студентів з потенціалом і підтримки їх через служби розвитку талантів. За словами авторів, соціальне та економічне неблагополуччя сім'ї впливає на багато

аспектів життя дітей, на розвиток дітей та освітні досягнення. На найбільш простому рівні бідність може впливати на здоров'я дітей і їх здатність вчитися через менше поживну їжу, підвищений рівень стресу. Вплив бідності також опосередковується через сімейні взаємодії і може призвести до створення менш стимулювального середовища, на вибір школи і якості закладу середньої освіти, який відвідують діти (наприклад, менше забезпечених класів, менше досвідчених учителів). Добробут сім'ї впливає на те, де сім'ї можуть жити, і, відтак, на безпеку своїх сусідів і їх доступ до громадських і освітніх ресурсів, які підтримують оптимальний розвиток дитини. Схоже, що прибуток впливає більш значуще, але важливо підкреслити, що расові відмінності в освітніх досягненнях зберігаються за межами ролі SES, а расизм негативно й незалежно впливає на можливості і результати ідентифікації та освіти для дітей з числа меншин, у тому числі, для обдарованих дітей (Olshevskaya–Kubilius & Corwith Susan, 2018).

Ще одним із сучасних типів соціально-дезадаптованої сім'ї, які з'явилися на території нашої країни, стає сім'я ТПО (тимчасово переміщені особи). Це не тільки сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах, це насамперед, сім'я, яка вимушено змінила місце проживання, вимушено розірвала родинні стосунки, яка підпадає під стереотипізацію, в якій змінилася (погіршилася) якість життя, відсутнє, втрачене житло, не має реальних відносин, вимушено відсутні професійні зв'язки, брак дружньої підтримки та інше.

За даними наших попередніх досліджень переживання, тимчасово переміщені особи (ТПО) мають стан ПТСР, що викривається в таких станах, як безпосереднє переживання травматичної події: людина особисто була свідком події, які відбувалися з іншими; травматична подія відбулася з близькими членами сім'ї чи близьким другом, що може бути наслідком сучасної ситуації на Сході України в зоні АТО, стресує всю сім'ю: і дорослих, і дітей, про що може свідчити стан членів сім'ї. За результатами моніторингу, у Донецькій області, майже 40% дітей віком 7–12 років та більше половини

дітей віком 13–18 років стали безпосередніми свідками подій, що пов'язані з війною. 13% та 22% з них бачили бої та сутички. Понад 33 тисячі дітей нашої держави мають статус дитини, яка постраждала внаслідок військових дій і збройних конфліктів (*Дослідницький Звіт «Діти, Яких Торкнувся Збройний Конфлікт в Україні»*).

За даними моніторингу, близько 33% від загального обсягу роботи працівників психологічної служби з надання допомоги постраждалим займає робота з дітьми і сім'ями ТПО. Психічне травмування у людей, які пережили надзвичайні події, має різну глибину та складність. Важливо помічати ознаки ПТСР у повсякденному житті кожного члена родини, особливо дітей. Особливості стану ПТСР мають наступні ознаки: періодичні, мимовільні, болючі спогади про травматичну подію у дітей, яким більше 6 років, може виникати повторювана гра, в якій відображається основна тема або аспекти травматичної ситуації. Періодичні тривожні сни, зміст яких і емоційна реакція на які пов'язані з травматичною подією. У дітей можуть бути моторошні сни без розпізнаваного змісту. Дисоціативні реакції (флеш-беки), в яких людина відчувається або діє так, ніби травматична подія відбувається знову (такі реакції можуть доходити аж до повної втрати усвідомлення того, що діється навколо в даний момент). У дітей під час гри може виникати специфічна реконструкція травми. Негативні зміни у думках і настрої, пов'язані з травматичною подією, які починаються або погіршуються після події, постійні і перебільшені негативні переконання та очікування щодо себе, інших і щодо світу (наприклад, «я поганий», «нікому не можна довіряти», «світ повністю небезпечний», «моя нервова система назавжди зруйнована»). Помітне зменшення інтересу до важливих заходів або до участі в них. Та, що найважливіше – почуття відокремленості або відчуженості щодо інших (*Ne-vsi-rani-viyni-vidimi-prote-usi-potrebuyut-zcilennya*).

При переживанні травматичної події нервова система переповнюється подразниками, які вона не в змозі прийняти та обробити. Ці подразники залишаються в непереробленому вигляді, і періодично виникають у

свідомості. Таким чином, постраждалі повторно переживають травматичну подію фізично або морально так, ніби вона відбувається з ними знову й знову. Образи, спогади, звуки й запахи повертаються, і потерпілий знову занурюється в атмосферу події. У сім'ях ТПО посттравматичні зміни не є самоціллю, і часто є несподіваним результатом навіть для них самих. Наявність посттравматичних змін дозволяє прогнозувати в довгостроковій перспективі кращу емоційну адаптацію при наступних негараздах та життєвих кризах.

Трансформаційні процеси перетворення політичних, економічних та соціокультурних умов сучасного розвитку держави знаходяться у дуже складному періоді становлення. На етапі змін, що відбуваються в нашій країні та пов'язані зі зміною територіальної цілісності України, з'явився певний контингент людей, які опинилися без даху над головою, без роботи, без звичного способу життя, статусу, без міжособистісних зв'язків і взаємин, та зазнають труднощів адаптації в новому територіально вимушеному середовищі. Найбільш уразливими, в категорії тимчасово переміщених осіб, є молоді люди: юнаки та дівчата. Було б помилково акцентувати увагу тільки на соціальних причинах труднощів адаптації. Психологічні причини, безумовно, також є її основою. Існування значних індивідуальних відмінностей в переживанні ситуації вимушеного переселення, у засобах адаптації до неї, особливостей системи цінностей довів аналіз психологічних особливостей поведінки людини (Бартенева З. С 2004, Коростылева Е. Ю. 2005, Мандрикова Л. А. 2005). Порушення адаптивних здібностей людини приводить її до дисфункціонування в різних видах життєдіяльності. Соціальна та психологічна дезадаптація виступають як джерело дисфункціональності особистості й відображають соціокультурні проблеми суспільства. Отже, для соціальної філософії актуальним є з'ясування питання про сучасні соціальні відносини тимчасово переміщених осіб в контексті соціокультурного підходу. Злагода українського суспільства в цілому залежить від того, яким буде включення тимчасово переміщених осіб в систему соціальних зв'язків і відносин. Лише за умови рівномірної репрезентованості загальнолюдських,

соціальних та етнічних цінностей можливий гармонійний розвиток сучасного українського суспільства.

Почуття туги за батьківщиною, за словами німецького філософа К. Ясперса, знайомі людям з глибокої давнини. Війни, стихійні лиха, пошуки сенсу життя та кращої долі підштовхують людей до переміщення по Землі. Тому, нагальна потреба у створенні ефективної системи адаптації людей, залучених у процес вимушеної міграції, є актуальною і в наші часи.

Відомі українські та російські соціологи багато уваги приділяють дослідженню життєвих стратегій, що є часткою системи адаптації особистості. Три типи трансформаційної активності виділяє Т. І. Заславська: цільова реформаторська діяльність, масова соціально-інноваційна діяльність та реактивно-адаптаційна поведінка (досягнення, адаптаційні, регресивні та руйнівні стратегії) (Заславська 1999, с.152). Стратегію виживання та стратегію життєвого творення виділяють О. Злобіна та В. Тихонович (Злобіна & Тихонович, 2001, с. 72). Дослідники констатували той факт, що більша частина населення сучасної України перебувала у стані примусової адаптації.

Руйнівні впливи збройних конфліктів на психічне здоров'я дорослих і дітей, що призводять до дезадаптації особистості, вивчали й зарубіжні науковці. Так, Katani С (2018) розглядає посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) і депресію як найбільш поширені післявоєнні психічні розлади як у дорослих, так і в дітей, які визначають приблизно у третини людей, що безпосередньо зазнали травматичного військового досвіду. Вплив травмувальних подій охоплює широкий і багатогранний спектр соціальної та особистісної дезадаптації, що ставить під загрозу стосунки між сім'єю та однолітками, а також успішність у школі та загальну задоволеність життям. Аналіз даних дослідження свідчить про те, що вплив воєнного насилля в сім'ї та пов'язаного з ним досвіду може слугувати каталізатором насилля в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми. Зокрема, за даними розвідки Katani С. (2018), симптоми ПТСР, такі, як дратівливість і спалахи гніву, а також підвищений рівень споживання алкоголю батьками, можуть сприяти

підвищенню рівня жорстокого поводження з дітьми, особливо в країнах з низьким рівнем життя. Діти, які ростуть в розпал війни, піддаються більшому ризику появи важких поведінкових проблем, пов'язаних з їх травматизацією, таких як дратівливість, спалахи гніву, симптоми, що інтерналізуються та екстерналізуються. Ці проблеми носять дезадаптаційний характер і часто можуть супроводжуватися функціональними порушеннями, що ставлять під загрозу їх здатність добре вчитися в школі, виконувати домашні обов'язки і вступати в соціальні відносини. Все це формує девіантний тип поведінки: зовнішні поведінкові прояви дезадаптації дітей однозначно пророкують подальше насильство в суспільстві. Результати цього дослідження мають важливе значення для подальших розвідок щодо соціально-дезадаптованих дітей під час збройних конфліктів, їх сімей. Важливо, за словами автора, сфокусуватися не на простому результаті травми у дітей, а на потенційному факторі ризику виникнення подальшої дезадаптації на іншому екологічному рівні, тобто в сім'ї (Katani, 2018).

Miriam Denov and Migan S. Shevell (2019) акцентує увагу на адаптивності як характеристиці особистості, на соціальній адаптації як сімейному досвіді та досвіді поколінь. Miriam Denov і міждисциплінарна група канадських дослідників створили цю інституційну групу у 2012 році. Наукова спільнота, яку фінансував Фонд досліджень Квебека та суспільства (FRQSC), поставила за мету дослідити складні реалії війни, дітей і сімей, які постраждали, на національному та міжнародному рівнях.

За даними дослідження цієї групи вчених, війна та збройні конфлікти істотно впливають не лише на окремих дітей, але й на всю сімейну систему, причому, наслідки війни ще більше погіршуються складностями переміщення, втечі, міграції, переселення в нові умови. Сім'я відіграє життєво важливу роль у формуванні психічного здоров'я та благополуччя дітей в умовах конфлікту та в постконфліктний період, і тому, сім'ї необхідно приділяти велику увагу при розробці програм психосоціальної підтримки населення, яке постраждало від війни. Враховуючи розмаїття та різноманітність потреб і життєвого досвіду

дітей, молоді, сімей біженців, які постраждали від війни, актуальною і потрібною сьогодні є не лише соціальна, але й соціокультурна адаптація. Переміщення в результаті війни і пов'язані з ними наслідки мають велике значення. Верховний комісар ООН у справах біженців (УВКБ ООН, 2017а) зазначив, що, за оцінками ООН, 65,6 мільйона людей були вимушено переміщені по всьому світові через переслідування, конфлікти або порушення прав людини, що є рекордно високим за останні десятиліття. Хоча діти складають 31% населення світу, 51% всіх насильно переміщених осіб – це діти (УВКБ ООН, 2017а; 2017b). Більш того, вважається, що діти, яких розлучили зі своїми сім'ями до або після міграції, піддаються підвищеному ризику психологічних і соціальних проблем. На думку вчених, досвід примусової міграції часто характеризується зривом, втратою і відновленням ключових соціальних мереж і, отже, ризику відсутності достатньої соціальної підтримки. Що стосується дітей-біженців, то пов'язані з війною психічні розлади можуть виникати поряд з бідністю, дискримінацією, ізоляцією і шкільними труднощами. Miriam Denov and Migan S. Shevell (2019) підкреслюють, що війна і міграція охоплюють не тільки окремих дітей, але й усю сімейну систему. Сім'ї часто переїжджають зі своїх будинків, розлучаючись один з одним, розриваючи сімейні узи, і пов'язаний з цим емоційний стрес впливає на здатність дорослих забезпечувати догляд і турботу про маленьких дітей, знижуючи рівень цієї здатності.

Війна торкається дітей та їх сімей різними способами, включаючи порушення різних традиційних систем сімейної підтримки, погіршення психосоціального благополуччя і здатності зціляти й адаптуватися. Порушення сімейного укладу життя внаслідок вимушеного переселення, вимушеної міграції, є важливими факторами, що впливають на результати психічного здоров'я, на соціальну дезадаптацію дітей, молоді та сім'ї в цілому (Miriam Denov & Migan S. Shevell, 2019).

На сучасному етапі розвитку нашої країни, однією з найбільш уразливих категорій молоді, соціально-дезадаптованою, є тимчасово переміщені молоді

люди із зони військового конфлікту. Ступінь дезадаптації тимчасово переміщеної молоді визначається невідповідністю соціопсихологічного та психофізіологічного статусу об'єкта вимогам нової соціальної ситуації, тобто, відбувається деформація соціального статусу.

І. Кон писав, що існування Людського Я можливо лише завдяки постійному діалогу з іншими людьми, порівнянню себе з іншими та визначенню свого місця в соціумі. Саме ця взаємодія зі «значущими іншими» і дає нам уявлення про самого себе (Кон 1989, с. 256). С. К'єркегор у своїх філософських поглядах визнавав свідомість вирішальним фактором, що веде людину до подолання відчаю, пізнання самого себе (К'єркегор, 1994).

Складний взаємозв'язок між когнітивними, емоційними і поведінковими змінними, який існує при зіткненні людини зі стресогенними обставинами соціального життя, обумовлює необхідність відмови від спрощених схем розгляду психодинаміки стресу. Більш досконалим підходом, без сумніву, є ситуаційний підхід, який розглядає людину як суб'єкта активної взаємодії з ситуацією за допомогою емоційних переживань, інтерпретацій та когнітивного переосмислення, копінг-стратегій та адаптації.

Існує два типи відповідей на дію середовища, за думкою Філіпса, що і виражає адаптивність. Першою стає прийняття соціальних норм та відповідна соціальна очікуваність, з якою кожен з нас стикається відповідно віку та статі. Другою відповіддю адаптації стає гнучкість та ефективність під час зіткнення з новими та небезпечними умовами, а також вміння спрямовувати події бажаним для себе напрямом.

У цьому сенсі адаптивній поведінці притаманне успішне прийняття рішень, ініціатива, визначення власного майбутнього, тобто людина успішно користується умовами, які склалися для втілення її мети та очікувань.

На думку У. Томаса, індивідуальні сприйняття та когнітивні роздуми про навколишню соціальну реальність важливіші, ніж об'єктивно змінювані соціальні факти, які описують цю реальність (Водопьянова, 2009, с. 16). На думку вченого, визначення ситуації не просто детермінує наступні з цього

визначення дії індивіда, а й «весь спосіб життя і саме особистість впливає з ланцюга таких визначень». При цьому, мається на увазі соціальна ситуація, або, в термінах У. Томаса, «ситуація соціальних відносин (Водопьянова, 2009, с. 11-12).

Соціальна адаптація є процесом пристосування людини до умов соціального середовища, формування адекватної системи взаємовідносин із соціальними об'єктами, інтеграція особистості у соціальні групи, діяльність її щодо засвоєння сталих соціальних умов, прийняття норм та цінностей нового соціального середовища. Енциклопедія Кирила і Мефодія дає таке розуміння соціальної адаптації: це процес взаємодії особи або соціальної групи з соціальним середовищем; включає засвоєння норм і цінностей середовища в процесі соціалізації, а також зміна, перетворення середовища відповідно до нових умов і цілей діяльності (*Енциклопедія Кирила та Мефодія, Дата звернення 20.02.2018*).

Ми дійшли висновку, що така вікова категорія, як молодь, має певні психосоціальні проблеми на цьому віковому етапі, соціально-економічні чинники яких можуть підвищити ризик виникнення соціальної дезадаптації та девіантної поведінки у молодіжному середовищі. Багато визначень молоді існує у сучасній літературі. Найбільш поширеним є визначення молоді як соціально-диференційованої соціально-демографічної групи, котрій притаманні специфічні психологічні, фізіологічні та культурні властивості. Слід зазначити, що такі властивості перебувають на стадії становлення та визначаються формуванням соціально-політичного, соціально-економічного становища молоді, її духовним світом, системою ціннісних орієнтацій.

Зокрема, для студентів закладів вищої освіти перед складанням екзаменів характерний високий рівень емоційної дезадаптації, яка проявляється у симптомах депресії, тривоги та інтенсивного щоденного стресу. Причому, показники емоційної дезадаптації у студентів вище, ніж у загальній популяції. Такі особистісні риси, як перфекціонізм і ворожість, а також інтерперсональні та сімейні дисфункції, відіграють важливу роль у

виникненні емоційної дезадаптації. Так, наприклад, перфекціонізм – надлишкове прагнення до досконалості – породжує конкурентні відносини, що призводить до соціальної ізоляції, дефіциту підтримки, постійної напруги, депресії, суїцидальних намірів студентів і дезадаптивної поведінки у формі академічної прокрастинації – схильності відкладати виконання навчальних завдань.

Окрім вищезазначених негативних наслідків дезадаптації людини, можливі й позитивні її прояви, наприклад, внаслідок якісної зміни середовища життєдіяльності людини, дитини, підлітка девіантної поведінки.

Таким чином, соціальна адаптація – це багаторівневий процес, що вміщує в себе психологічну адаптацію (на рівні індивідуальної взаємодії людей), культурну адаптацію (на рівні засвоєння норм і цінностей культури) і власне соціальну, або інституціональну адаптацію (на рівні взаємодії особистості й соціальних інститутів).

Безумовно, вивчення міжкультурної адаптації, в широкому сенсі розуміється як складний процес та набуває великого значення: завдяки цьому процесу людина пристосовується, інтегрується до нового культурного середовища. Адаптацію, зазвичай, поділяють на внутрішню та зовнішню, прояв чого ми можемо бачити, відповідно, у почутті задоволеності й повноти життя та в участі індивіда в соціальному і культурному житті нової групи.

На початку ХХ століття у світовій науці виникає інтерес до проблем міжкультурної адаптації. Але довгий час серйозні дослідження проводилися тільки етнологами при вивченні акультурації, яку Р. Редфілд, Р. Лінтон і М – Херсковиц визначили як «результат безпосереднього, тривалого контакту груп з різними культурами, що виражається в зміні патернів культури однієї або обох груп» (Цит. по: Berry, 2011, р.7).

Аналіз досліджень щодо питання міжкультурної комунікації дає змогу нам зробити висновки, що зміст та результати різноманітних міжкультурних контактів багато в чому залежать від здатності їх учасників розуміти один одного і досягати згоди, яке головним чином визначається етнічною

культурою кожної зі сторін, що взаємодіють, психологією народів, цінностями, які панують у тій чи іншій культурі.

У соціокультурній адаптації тимчасово переміщених осіб переломлюються загальні риси соціального процесу, адже це пристосування спрямоване на набуття статусу певної соціальної групи в новому середовищі, культурну сумісність, на основі взаємоперетворення сторін.

Об'єктивною підставою адаптації тимчасово переміщених осіб є соціокультурне середовище. При статичному розгляді соціокультурне середовище в класичному варіанті складається з чотирьох сфер діяльності: виробничої, життєзабезпечувальної, соціонормативної та пізнавальної. Для кожної з цих сфер характерний ряд значень, цінностей, норм і способів реалізації, однак, виходячи з принципу взаємозамикання, всі вони мають загальну основу, яка відобразить неповторну специфіку кожного соціокультурного середовища (*Подпоринова, Дата звернення 17.02.2018*).

Психологічна наука має відомості про значні відмінності перебігу процесу міжкультурної адаптації та його тривалості – від декількох місяців до 4–5 років. Це залежить від характеристик переміщених осіб та особливостей своєї й чужої для них культур.

Протяжність процесу міжкультурної адаптації визначають індивідуальні та групові фактори. До факторів першого типу належать:

1. Демографічні та особистісні індивідуальні відмінності.

Значущим фактором є вік індивіда. Найбільш адаптивними виявляються маленькі діти. Зокрема, школярі переживають процес вимушеного переміщення болісно, тому що, перш за все, вони повинні бути схожими на своїх однолітків: зовнішнім виглядом, манерами, мовою та навіть думками. Більш вразливою віковою категорією стають літні люди: для них зміна культурного оточення стає важким випробуванням і їм, на думку психотерапевтів, «немає необхідності обов'язково освоювати чужу культуру і мову, якщо до цього у них немає внутрішньої потреби» (Фрейнкман-Хрусталева & Новиков, 1995, с. 137).

2. Обставини життєвого досвіду індивіда.

Важливе значення має готовність мігрантів до змін. У той же час, через недостатню мотивацію процес адаптації біженців та вимушених емігрантів, як правило, виявляється менш успішним.

Серед групових факторів, що впливають на адаптацію, перш за все необхідно виділити характеристики культур, які взаємодіють:

1. Ступінь подібності або відмінності між культурами.

Результати численних досліджень свідчать, що ступінь вираженості культурного шоку позитивно корелює з культурною дистанцією. Іншими словами, чим більше нова культура схожа на рідну, тим менше травмувальним виявляється процес адаптації. Для оцінки ступеня схожості культур використовується запропонований І. Бабікером зі співавторами індекс культурної дистанції, який охоплює мову, релігію, структуру сім'ї, рівень освіти, матеріальний комфорт, клімат, їжу, одяг тощо (Лебедева, 1997).

2. Особливості культури, до якої належать переміщені особи.

Меншою мірою схильні до культурного шоку ті індивіди, які опинилися в мультикультурному суспільстві та готові до змін (Стефаненко, 1993).

Отже, адаптація вимагає цілеспрямованих зусиль, як з боку самої особистості, так і з боку її соціокультурного оточення.

Соціологічні дослідження свідчать про те, що останнім часом відбувається деяке поглиблення міжрегіональних диспропорцій фактично за всіма показниками: це і валовий регіональний продукт, рівень заробітної плати, обсяги іноземних інвестицій у структурі економіки регіону тощо, тому подальше збереження такої ситуації негативно відбивається на територіальній цілісності держави.

Однією із ключових проблем сьогодні є проблема формування регіональних ідентичностей, проблема ідентифікаційних криз, пов'язаних з різноспрямованістю регіональних самоідентифікацій, мовних уподобань тощо (Снетков, 2003, с. 52; Емельянова & Магуна, 1999, с. 405).

Велика частина робіт З. Фрейда сфокусована на способах, за допомогою яких людина долає неприємні відчуття емоції, або пригнічуючи їх, або використовуючи інші захисні механізми.

На відміну від депресивних людей, схильна до тривоги людина ще намагається мобілізувати копінг-реакції. Але, різниця полягає у спотвореній думці, що стреси повсюдні й нескінченні, і що єдина надія зберегти безпеку – постійно тримати напоготові копінг-реакції. Все життя складається з конкретних проблем, що хвилюють і потребують термінового вирішення, про які інші люди навіть не підозрюють.

Деадаптація визначається не лише об'єктивним характером травмувальної ситуації, а й суб'єктивним ставленням до неї особистості, тому процес деадаптації більшою мірою залежить від мотиваційної структури, емоційних та інтелектуальних особливостей індивіда. Відтак, такими індикаторами для фахівців є наявність певних видів акцентуації. Акцентуація сама по собі може не бути причиною деадаптації, адже, по суті, є крайнім варіантом нормального характеру. Однак, у психотравмувальних ситуаціях вона сприяє порушенню адаптації і призводить до девіантного характеру поведінки.

Залежно від акцентуації, виділяють декілька видів характеру, схильних до різних видів адаптаційних порушень. Зокрема, при циклоїдному типі акцентуації характеру деадаптація має тимчасовий характер, при гіпертимному – деадаптація ситуаційна і розвивається в соціальному середовищі; при сенситивному – переважає достатньо стійка психологічна деадаптація, психоастеничному – стійкий характер та довготривалий латентний період деадаптації. При шизоїдному типі порушення часто приховані, але стійкі, при істероїдному та епілептоїдному – найчастіше спостерігається поведінкова деадаптація з її високою інтенсивністю, також при епілептоїдному типі вона має стійкий характер. При нестійкому типі акцентуації характеру проявляється стійка деадаптація переважно у соціальній сфері.

Деадаптована сім'я не виконує своїх виховних функцій, насамперед, успішної соціалізації дітей, тому що не забезпечує психологічного комфорту й емоційного благополуччя дитини. У цей час, як ніколи суспільство зацікавлене в максимально повному використанні виховного потенціалу сім'ї, що повинно стати основою суспільної злагоди в цілому.

Найважливішою соціальною функцією сім'ї є виховання й розвиток дітей, соціалізація покоління, яке підростає. Виховний потенціал сім'ї містить у собі не тільки її можливості в сфері духовно-практичної діяльності батьків, спрямованої на формування в дітей певних якостей, але й ті, які закладає сімейне мікросередовище, спосіб життя сім'ї, її традиції та стиль взаємин між усіма членами.

В умовах економічної й побутової неупорядкованості, відсутності стабільності на всіх рівнях, психологічних стресів, розгубленості, все частіше виникає тривога з приводу виконання виховної функції. Особливо складний і проблематичний процес виховання особистості в тих сім'ях, де батьки ведуть асоціальний спосіб життя, адже сім'я є для дитини групою співвіднесення, вона ідентифікується з нею, створює й зберігає прийняті в ній погляди, установки, звичаї, зразки поведінки й спілкування. Випадки виходу дітей з-під впливу сім'ї викликані, як правило, слабкими міжособистісними зв'язками між батьками й дитиною, сильною протидією зовнішнього оточення батька й матері, що входить у протиріччя з особистістю дитини.

Самоусунення сім'ї від виховної ролі сьогодні здійснюється з двох основних причин. З одного боку, це виявлена тенденція передоручення функцій виховання елітним дорогим навчальним установам або гувернерам, що характерно для забезпечених сімей, а з іншої сторони – невиконання сім'єю своїх обов'язків стосовно дітей через хворобу, депресію, «відхід» батьків у різні асоціальні форми поведінки, причини цього можуть бути досить різноманітні.

Процес соціалізації в сучасних умовах складний і суперечливий. Зростає число конфліктних ситуацій, породжених розбіжностями в уявленнях,

поглядах, думках членів сім'ї. Батьки з низьким освітнім рівнем більшою мірою схильні до деструктивних способів розв'язання конфліктів, у тому числі, з використанням фізичних покарань.

У сучасний період фахівцями виявлено наступні проблеми сім'ї, викликані реаліями життя:

- сім'я як соціальний інститут втрачає головні функції відтворення населення й соціалізації;
- спостерігається ріст соціального сирітства й неповних сімей;
- держава не здатна ефективно підтримувати демографічні процеси в сім'ї;
- зростає жорстокість і насильство в сім'ях;
- стереотипи чоловічої й жіночої ролі не відповідають сучасним реаліям.

Руйнування патріархальних внутрішньосімейних зв'язків призвело до ускладнення міжособистісних відносин між подружжям, батьками й дітьми, а сама потреба в дітях стала займати невисоке положення в структурі потреб особистості.

Крім того, можна виділити наступні сучасні реалії, що впливають на сімейну дезадаптацію:

- недостатня психолого-педагогічна підготовка батьків;
- зміна сімейних цінностей;
- відсутність статевого й сексуального виховання й освіти;
- ускладнення процесу взаємодії освітніх установ з батьками й ін.

(Кошонько, 2014. С.263 – 267).

Найбільш складною проблемою сучасної сім'ї є неможливість батьків достатньо забезпечити життя своїх дітей, внаслідок чого відбуваються конфлікти дітей і батьків. Існує прямий зв'язок між погіршенням життєвих умов і напругою сімейної атмосфери, що часто призводить до внутрішньосімейної жорстокості, насильства над дітьми в сім'ї. Така ситуація детермінована як мінливими поглядами й установками членів сім'ї, так і нагромадженням втоми й негативних психологічних реакцій, що

проявляються часто в агресії проти слабких, незахищених членів сім'ї та лише посилює стан дезадаптації сім'ї.

Отже, на нашу думку, сучасна типологія соціально-дезадаптованих сімей України містить у собі наступні категорії сімей: неповна сім'я, неблагополучна сім'я, асоціальна сім'я, дисфункціональна сім'я, негармонійна сім'я, деструктивна сім'я, дезінтегрована сім'я, дезорганізована сім'я, позашлюбна сім'я, сім'я ТПО (тимчасово переміщені особи), сім'я особливої дитини, сім'я СЖО. Стан соціальної та психологічної дезадаптації сучасних сімей, які виховують дітей, обумовлений зміною сімейної ідеології та сімейних цінностей на фоні впливу соціально-економічних реформ. Безумовно, соціальна профілактика здатна створити те необхідне тло, на якому більш успішно здійснюється і психологічна, і педагогічна, і медична, й соціально-педагогічна. А це можливо лише на рівні держави через систему заходів підвищення якості життя, мінімізацію факторів соціального ризику, створення умов для реалізації принципу соціальної справедливості.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

Методологією дослідження постає категоріальний апарат соціальної філософії. Залучення таких загальнонаукових та філософських методів, як аналіз понять і категорій, що стосуються дослідження детермінант соціально-дезадаптованої особистості в сучасному українському суспільстві, синтез характеристик і визначень, сприятимуть глибшому розумінню специфіки соціальної дезадаптації. Були використані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також такі спеціальні методи: конструктивний метод, що полягає у з'ясуванні загальних принципів розгортання феномена дезадаптації як соціального процесу; метод узагальнення та описовий метод дозволили опрацювати фактичний матеріал дослідження. Феномен соціальної адаптації, її процеси в соціальному бутті описували А. Кавалеров і А. Бондаренко, В. Солодовников, М. Ромм, Л. Корель, Л. Черних. Методи соціокультурної адаптації вивчали Є. Борінштейн, Н. Моргунова.

Як загальну методологічну основу кваліфікаційної праці використано діалектичний метод, для осмислення соціального буття людини і суспільства.

Ми використовували й методи аналізу соціальної дезадаптації особистості, такі як: психоаналітичний, філософський (індукція – допомагає прослідкувати ті чи інші зв'язки), контент-аналіз (допомагає прослідкувати факти дезадаптації особистості в мікросистемі, а в подальшому й в селф-фундейшн-системі), синергетичний (надав змогу виявити особливості соціальної дезадаптації на даному етапу розвитку українського суспільства), соціокультурний (в ракурсі трансформаційних полікультурних процесів, притаманних сучасному суспільству), структурний (розгляд структури соціальних систем та її елементів), особистісний (надав змогу узагальнити філософське розуміння особистості в сукупності внутрішніх умов, заломлюючих всі зовнішні впливи та створити структуру соціальної дезадаптації), гуманістичний (надав змогу вивчити свідомий досвід людини, її вищих потреб, разом с тим проаналізувати вплив несприятливих зовнішніх умов на адаптацію особистості).

Застосовано також соціально-філософське узагальнення новітніх досягнень окремих наук у комплексному вивченні людини та особистості; моделювання (допомагає дослідити суттєві особливості процесу дезадаптації батьків, які виховують особливу дитину, іноземних студентів та тимчасово переміщеної молоді); принцип взаємної доповнюваності при координації філософських і позафілософських методів дослідження (зокрема, доповнення філософського розгляду даними з інших наук – психології, соціології, біології тощо).

Матеріали здійсненого аналізу дозволяють нам ввести поняття сім'я особливої дитини, що охоплює категорію сімей, які виховують і дітей з особливими освітніми потребами, і дітей обдарованих, і усиновлених дітей та дітей, які перебувають під опікою.

Дезадаптація визначається не лише об'єктивним характером травмуючої ситуації, а й суб'єктивним ставленням до неї особистості, тому процес

дезадаптації більшою мірою залежить від мотиваційної структури, емоційних та інтелектуальних особливостей індивіда.

На сучасному етапі розвитку нашої країни, однієї з найбільш уразливих категорій молоді, соціально-дезадаптованої, є тимчасово переміщені молоді люди із зони військового конфлікту. Ступінь дезадаптації тимчасово переміщеної молоді визначається невідповідністю соціопсихологічного та психофізіологічного статусу об'єкта вимогам нової соціальної ситуації, тобто відбувається деформація соціального статусу.

У сучасних умовах трансформаційних перетворень особливу увагу привертають також і сім'ї СЖО (сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах). Складні життєві обставини впливають на функціонування сім'ї як цілісної соціальної системи: деформують як внутрішньосімейні стосунки, так і взаємодію сім'ї із зовнішнім соціальним середовищем. Тобто, провокують проблему адаптації сім'ї у суспільстві як соціального інституту. Показниками визначення того чи іншого типу сімей, які опинилися в складній життєвій ситуації, є рівень самостійності сім'ї у визначенні необхідної соціальної послуги або допомоги, а також характер спрямованості соціальної роботи на певний результат.

На підставі структури взаємної соціокультурної адаптації студентів ми виокремили наступні соціальні індикатори взаємної адаптації студентів при зміні країни навчання: освітній, культурний, соціальний, побутовий, психо-емоційний.

Таким чином, ми виділили чотири основних модули адаптації студентської молоді до їх освітнього життя: наукова, соціальна, культурна та особистісна адаптація, які є дуже важливими для студентів. Зміни в суспільній свідомості, переструктуризація суспільства та становлення нової соціокультурної реальності і є основою процесу соціокультурної трансформації, патерном якої, на нашу думку, є процес взаємної соціокультурної адаптації.

Враховуючи той факт, що дезадаптована сім'я не виконує своїх виховних функцій, насамперед, успішної соціалізації дітей, тому що не забезпечує психологічного комфорту й емоційного благополуччя дитини, сучасна типологія соціально-дезадаптованих сімей України, на нашу думку, містить у собі наступні категорії сімей: неповна сім'я, неблагополучна сім'я, асоціальна сім'я, дисфункціональна сім'я, негармонійна сім'я, деструктивна сім'я, дезінтегрована сім'я, дезорганізована сім'я, позашлюбна сім'я, сім'я ТПО (тимчасово переміщені особи), сім'я особливої дитини, сім'я СЖО. Стан соціальної та психологічної дезадаптації сучасних сімей, які виховують дітей, обумовлений зміною сімейної ідеології та сімейних цінностей на фоні впливу соціально-економічних реформ.

Основні положення 2-го розділу висвітлені у публікаціях:

1. Орленко І. М. Сучасна типізація соціально-дезаптованої сім'ї у філософському вимірі. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2017. №2 (39). С. 76–83.

2. Борінштейн Є. Р., Кіссе А. І., Орленко І. М. Социокультурная адаптация иностранной молодежи к украинской студенческой среде: антропосоциогенетический контекст. Грані. Науково-теоретичний альманах. Дніпро, 2018. Т. 21, № 12. С. 42–52.

3. Orlenko I. N. Compendium of methodology for the research of sociocultural adaptation: problem fields of social philosophy. Modern philosophy in the context of intercultural communication: collective monograph. Lviv-Toruń, 2019. P. 123–138.

4. Орленко І. М. Взаимная социокультурная адаптация студентов в контексте современных трансформационных процессов. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2019. №1 (69). С. 88–94.

Розділ III

СОЦІАЛЬНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1. Онтологічна сутність оцінки компонентів дезадаптації особистості в Україні *(на прикладі тимчасово переміщеної молоді та їх сімей, іноземних студентів та сімей, що виховують дітей з особливими потребами)*

Війни, стихійні лиха, пошуки сенсу життя та кращої долі підштовхують людей до переміщення по Землі. Тому й наявна нагальна потреба у створенні ефективної системи адаптації людей, залучених до процесу вимушеної міграції, є актуальною і в наші часи. Однією із ключових проблем сьогодні є проблема формування регіональних ідентичностей, проблема ідентифікаційних криз, пов'язаних з різноспрямованістю регіональних самоідентифікацій, мовних уподобань тощо.

Тому велика частина робіт науковців сфокусована на способах, за допомогою яких людина долає неприємні відчуття та емоції, або пригнічуючи їх, або використовуючи інші захисні механізми.

На відміну від депресивних людей, схильна до тривоги людина ще намагається мобілізувати копінг-реакції. Але, різниця полягає у спотвореній думці, що стреси повсюдні й нескінченні, і що єдина надія зберегти безпеку – постійно тримати напоготові копінг-реакції. Все життя складається з конкретних, проблем, що потребують термінового вирішення, про які інші люди навіть не підозрюють.

Теоретичні концепції культурних змін М. Вебера, його розумна соціологія, концепції практик Л. Вітгельштейна та М. Хайдеггера формують поняття соціального виключення. Соціальне виключення стає ризиком примусового переміщення молоді та на думку Х. Силвера виявляється в невідповідності, маргінальності та відсутності зв'язків.

Американський соціолог Роберт Парк першим почав використовувати термін маргіналізація. У своїй концепції маргінальної ідентичності він розглядав міграцію як колективну поведінку, яка впливає на зміну соціально-економічного статусу (Park, 1928, с. 881–893). Маргіналізація проявляється у певного роду ментальному конфлікті, що заважає входженню до нової громади (соціальної групи, суспільства).

Тобто, тлумачення поняття маргіналізації дозволяє нам бачити його в соціокультурній ізоляції та неможливості прийняття нових цінностей й норм, притаманних цьому суспільству.

Розглядаючи у нашому філософському дослідженні такі категорії людей, як іноземні студенти, тимчасово переміщена молодь, сім'ї, які виховують особливу дитину, ми ґрунтувались на онтологічному розумінні буття як основної умови виокремлення компонентів соціальної дезадаптації особистості. Вибір наш не є випадковим, він пов'язаний з тими подіями, які захлиснули нашу країну та багато в чому визначають її майбутнє. Ми обрали найменш захищені та вразливі категорії людей, які потребують не тільки соціальної та державної підтримки, а й нової соціально-комунікативної моделі суспільних відносин, адже вони є значущими фокус-групами сучасного українського суспільства. І тимчасово переміщена молодь, їх сім'ї, і іноземні студенти, і сім'ї, які виховують дітей з особливими освітніми потребами сьогодні опинилися поза суспільством, вступивши в конфронтацію з нестійкістю або повною зміною соціальних і моральних імперативів. Це призводить до неминучої соціальної дезадаптації сьогодення: неможливість пристосування до складних життєвих обставин, неминучість розриву родинних і соціальних зв'язків тимчасово переміщених осіб та іноземних студентів, які змінили країну навчання, неприйняття факту народження дитини з особливими потребами.

Так, на етапі змін, що відбуваються в нашій країні, та пов'язані зі зміною територіальної цілісності України, з'явився певний контингент людей, які опинилися без даху над головою, без роботи, без звичного способу життя,

статусу, без міжособистісних зв'язків і взаємин, та зазнають труднощів адаптації в новому територіально вимушеному середовищі. Збройний конфлікт на Сході України – бойові дії на території Донецької та Луганської областей України, що розпочалися у квітні 2014 року. Крім збройних сил України, в боях проти прихильників ДНР та ЛНР брали участь і добровольчі воєнізовані формування. Про справжні масштаби негативних наслідків воєнного конфлікту сьогодні можна лише приблизно здогадуватися. В усьому світі кількість біженців сягає майже 26 мільйонів людей, 3,5 мільйона шукають притулку, ще 41,3 мільйона – внутрішньо переміщені особи, повідомляє ООН. Загальний показник – найвищий за майже 70 років (*Беженці и переселенці 10 фактов в Украине и мире, дата обращения 25.01.2020*).

Кожної хвилини 20 людей у світі змушені кидати все, що мають, та тікати від насилля – за останні 20 років ця цифра зросла вдвічі. Такі дані оприлюднили в Агентстві ООН зі справ біженців. Станом на кінець минулого року, вони нарахували близько 70,8 мільйона переміщених осіб, значну частину яких становлять діти. В Україні продовжує зростати кількість переселенців з територій окупованих Донбасу та Криму. Станом на 22 квітня 2019 року, їх зареєстровано 1 млн 376 тис. 517 осіб. Про це повідомляє пресцентр Міністерства соціальної політики України (*Статистика, бойові дії на сході України, вимушені переселенці. Дата звернення 25.01.2020*). Бойові дії й сьогодні продовжують впливати на життя кожної сім'ї, кожної людини, яка проживає в зоні воєнного конфлікту. Регулярна стрілянина через лінію розмежування загрожує життю та здоров'ю мешканців цієї території, руйнує будинки, заклади, продовжуючи негативно впливати на їх життя. І жоден природний катаклізм, жодна техногенна катастрофа не може бути порівняною з діями воєнного конфлікту за ступенем екстремальності, за своїми соціальними та психологічними наслідками. Екстремальна ситуація (з лат. *extremus* – крайній, критичний) – це ситуація, що виникла раптово, та загрожує або суб'єктивно сприймається людиною як така, що загрожує життю, здоров'ю (Стрельникова& Бобрищев, с. 180). Молодь, яка вимушена залишати

свою родину, своїх друзів, своє майбутнє потрапляє у стан соціальної дезадаптації.

Ступінь дезадаптації тимчасово переміщеної молоді визначається невідповідністю соціопсихологічного та психофізіологічного статусу об'єкта вимогам нової соціальної ситуації, тобто, відбувається деформація соціального статусу. Окрім вищезазначених негативних наслідків дезадаптації людини, можливі й позитивні її прояви, наприклад, внаслідок якісної зміни середовища життєдіяльності людини, дитини, підлітка девіантної поведінки.

Ми дійшли висновку, що така вікова категорія, як молодь, має певні психосоціальні проблеми, соціально-економічні чинники яких можуть підвищити ризик виникнення соціальної дезадаптації та девіантної поведінки у молодіжному середовищі. Багато дефініцій молоді існує у сучасній літературі. Найбільш поширеним є визначення молоді як соціально-диференційованої соціально-демографічної групи, котрій притаманні специфічні психологічні, фізіологічні та культурні властивості. Слід зазначити, що ці властивості перебувають на стадії становлення та визначаються формуванням соціально-політичного, соціально-економічного становища молоді, її духовним світом, системою ціннісних орієнтацій.

Важливе значення мають такі фактори дезадаптації переміщених осіб, як системно-економічна криза в регіоні, в який вони прибули; відсутність чіткої державної міграційної та соціальної політики; складна ситуація з житлом; проблема маргіналізації та концентрування поселення вимушених мігрантів (в одному селі, пансіонаті, гуртожитку тощо), з чого витікає слабка інтегрованість у суспільство, яке їх приймає. Аналіз досліджень щодо питання міжкультурної комунікації дає змогу нам зробити висновки, що зміст та результати різноманітних міжкультурних контактів багато в чому залежать від здатності їх учасників розуміти один одного і досягати згоди, яке головним чином визначається етнічною культурою кожної зі сторін, що взаємодіють, психологією народів, цінностями, які панують у тій чи іншій культурі. У соціокультурній адаптації тимчасово переміщених осіб змінюються загальні

риси соціального процесу, адже це пристосування направлене на набуття статусу цієї соціальної групи в новому середовищі, культурну сумісність, на основі взаємоперетворення сторін.

Адаптацію, зазвичай, поділяють на внутрішню та зовнішню, прояв чого ми можемо бачити, відповідно, у почутті задоволеності й повноти життя та в участі індивіда в соціальному і культурному житті нової групи. При цьому, обов'язковими якостями соціальної адаптації є цілісність, динамічність, відносна стійкість, кінечність, напруженість. Вивчаючи процес соціальної адаптації, слід враховувати те, що адаптаційний процес не зводиться до простої суми його компонентів і складників. Структурні елементи соціальної адаптації взаємопов'язані та взаємозумовлені. «Об'єктивною підставою адаптації тимчасово переміщених осіб є соціокультурне середовище. При статичному розгляді, соціокультурне середовище в класичному варіанті складається з чотирьох сфер діяльності: виробничої, життєзабезпечувальної, соціонормативної та пізнавальної. Для кожної з цих сфер характерний ряд значень, цінностей, норм і способів реалізації, однак, виходячи з принципу взаємозамикання, всі вони мають загальну основу, яка відобразатиме неповторну специфіку кожного соціокультурного середовища» (Орленко, 2017, с.93).

Соціологічні дослідження свідчать про те, що останнім часом відбувається деяке поглиблення міжрегіональних диспропорцій фактично за всіма показниками: це і валовий регіональний продукт, рівень заробітної плати, обсяги іноземних інвестицій у структурі економіки регіону тощо, тому, подальше збереження такої ситуації негативно відбивається на територіальній цілісності держави.

Деадаптація визначається не лише об'єктивним характером травмувальної ситуації, а й суб'єктивним ставленням до неї особистості, тому процес деадаптації значною мірою залежить від мотиваційної структури, емоційних та інтелектуальних особливостей індивіда. Тому, такими індикаторами для фахівців є наявність певних видів акцентуації. Акцентуація

сама по собі може не є причиною дезадаптації, адже, по суті, є крайнім варіантом нормального характеру. Однак, у психотравмувальних ситуаціях вона сприяє порушенню адаптації і призводить до девіантного характеру поведінки.

Залежно від акцентуації виділяють декілька видів характеру, схильних до різних видів адаптаційних порушень. Зокрема, при циклоїдному типі акцентуації характеру дезадаптація має тимчасовий характер, при гіпертимному – дезадаптація ситуаційна і розвивається в соціальному середовищі; при сенситивному – переважає достатньо стійка психологічна дезадаптація, психоастеничному – стійкий характер та довготривалий латентний період дезадаптації. При шизоїдному типі порушення часто приховані, але стійкі, при істероїдному і епілептоїдному – найчастіше спостерігається поведінкова дезадаптація з її високою інтенсивністю, також при епілептоїдному типі вона має стійкий характер. При нестійкому типі акцентуації характеру проявляється стійка дезадаптація переважно у соціальній сфері.

Про проблему особистісно-характерологічних змін соціально-дезадаптованої особистості в полікультурному середовищі писав В. Константинов. Досліджуючи проблему адаптації мігрантів у полікультурному середовищі, він дійшов висновку, що «негативні зміни структури та змісту ідентичності можуть призводити до того, що мігранти почнуть переживати відчуття неповноцінності та непотрібності для суспільства, яке їх приймає, їх самосвідомість генерує комплекс знецінювального ставлення до себе – суміш відчуття непотрібності, жалю, образи. В умовах міграції можуть загострюватися такі характеристики особистості, як агресивність до оточення, емоційна нестабільність, зниження психологічної готовності до впливу стрес-факторів звичайних життєвих ситуацій» (Константинов В., 2018, с122).

Таким чином, ми бачимо, що соціальні, політичні, економічні, соціокультурні зміни призводять не лише до зовнішньої дезадаптації індивіда

в макросистемі й мікросистемі, але й істотно впливають на селф-фундейшн-систему, змінюючи тим самим персоналізовану програму адаптації цієї особистості, впливаючи на дисбаланс структури соціальної дезадаптації.

З метою уточнення структури соціальної дезадаптації нами було проведено дослідження з використанням тесту соціальної адаптації К. Роджерса, експрес-діагностики рівня соціальної ізольованості особистості Д. Рассела та М. Фергюссона, методу контент-аналізу твору за темою «Можливості самореалізації в новому соціокультурному просторі», з молодими людьми, які тимчасово перебувають на базі санаторію «Куяльник» м. Одеси у жовтні-листопаді 2019 року. Проведений аналіз даних нашого дослідження соціальної адаптації/дезадаптації вимушено переміщеної молоді віком від 17 до 28 років дозволяє зробити висновок не тільки про можливості, потреби та виклики суспільству, а й сприяв виокремленню у структурі дезадаптації *соціокультурного* компонента та *самореалізаційного*. Найбільш значущими викликами, що підвищують стан соціальної дезадаптації молоді, за результатами дослідження, є стереотипи, розірвані стосунки із родинами, із друзями, відсутність професійних зв'язків та пасивність самої молоді. За даними дослідження, лише наступні можливості сприяють успішній адаптації тимчасово переміщеної молоді: інтеграція, новий погляд на звичні речі, працевлаштування, набуття статусу, можливості обміну досвідом та власними напрацюваннями, участь у фестивалях, семінарах, комунікативних тренінгах, програмах національних обмінів, що надає можливості для знайомств, пізнання традицій, культури регіону. Для більшості переселенців найбільш успішною стратегією адаптації є стратегія інтеграції, в процесі якої відбувається як збереження колишніх етнокультурних особливостей, так і освоєння нових норм, цінностей, зразків поведінки нової культури.

В процесі міжкультурних контактів виявляється величезна різниця між тим, як сприймаються одні й ті ж цінності людьми різних культур. Усвідомлення цінностей своєї культури настає лише при зустрічі з представниками інших культур, коли відбувається взаємодія різних культур і

виявляються відмінності в їх ціннісних орієнтаціях. Саме в цих випадках виникають ситуації нерозуміння, розгубленості, безсилля та роздратування, що викликають почуття образи, злості, відчуження.

Вибір інтеграції як найбільш успішного варіанту адаптації на особистісному рівні буде визначатися актуалізацією потреб вищого рівня – потреб у самоповазі та самоактуалізації. Потреба в самоактуалізації – це прагнення до максимально повної реалізації особистістю своєї соціальної сутності, своєї корисності суспільству, максимально повного розкриття і опрідметнення своїх здібностей в різній соціальній діяльності. Одним з найважливіших шляхів прояву потреби в самоактуалізації для переселенців виступає професійна діяльність. Втративши в результаті вимушеного переїзду житла, значної частини нажитого протягом життя майна, переселенці зберігають єдиний капітал – професійні знання, вміння і навички. Для багатьох із них професія, робота за фахом – це безцінний капітал, за допомогою якого переселенці сподіваються повернути собі (і своїм дітям) позитивну соціальну (етнічну та громадянську) ідентичність, реалізувати найважливіші для них потреби у самоповазі й самореалізації. Сейфге и Кренке (Seiffge&KrenkeI., 1995) з'ясувала, що юнаки та дівчата по-різному оцінюють одні й ті ж стресові ситуації. Так, дівчата оцінюють ці ситуації як в чотири рази більш загрозливі, ніж юнаки того ж віку. Вони описують одну й ту ж проблему як більш складну, і навіть після того, як ситуація завершилася, продовжують думати про неї. Автор стверджує, що незалежно від типу проблеми, дівчата звертаються до неї негайно, частіше говорять про неї зважливими іншими і, зазвичай, намагаються вирішити конфлікт з тією людиною, з якою він пов'язаний. Юнаки такої активності не демонструють, в ситуацію втягуються не так сильно, намагаються впоратися зі стресом самостійно, більш легко забувають про проблему (Taylor, Shelley E. 1995, p.181).

Усе це призводить до ригідності механізмів психологічного захисту внаслідок їх гіперстимуляції. Повернути таку «психологічно оголену» людину в мирне життя без попередньої спеціальної підготовки – означає створити

додаткові умови для її соціальної дезадаптації. Важливо пам'ятати про те, що *латентний* (прихований) компонент соціальної дезадаптації на рівні селф-фундейшн-системи може існувати протягом тривалого часу, відображаючи такі почуття та емоційні стани людини, як самотність, відчуття не обґрунтованої тривоги, дратівливість, прихована й яскраво виражена агресія, фрустрація, підозрілість, недовіра тощо. Прояви його не менш негативні як для самого індивіда, його соціального оточення, так і для суспільства загалом, і можуть втілюватися у вигляді екстремізму, расизму, соціального фольклору, творчості (жарти та анекдоти асоціального характеру). Це, мабуть, один із найбільш складних компонентів соціальної дезадаптації, що потребує ретельної уваги соціономічних наук. Індивідуальні адаптивні можливості людини – багатоаспектні та різноманітні, і для розуміння глибинної суті процесу адаптації/дезадаптації важливим постає філософський аналіз досягнення людиною своєї взаємодії зі світом, усвідомлення власної ролі в цій взаємодії.

У соціономічних науках сьогодні активно розробляється парадигма соціально-психологічної реадаптації – спеціального організованого тривалого періоду психологічних заходів, які б забезпечували перехід учасників воєнного конфлікту з воєнного у мирний режим функціонування; поступовий, «бережливий» режим включення їх в систему соціальних відносин мирного часу з урахуванням соціокультурних особливостей регіону їх проживання після переселення із зони воєнного конфлікту (Караяни А.Г., Караяни Ю.М., 2014, с.61).

Соціально-психологічну реадаптацію розглядають як «процес (реакцію), що з'являється після змін соціальних умов, ситуацій, і спрямований на максимальну відповідність соціально-психологічних характеристик тимчасово переміщеної молоді до цих змін» (Смирнов, 2012, с.72).

Під соціокультурною реадаптацією ми розуміємо процес активного пристосування до умов нового соціального середовища завдяки комплексу заходів з формування системоутворювальних характеристик, які дозволять

людині будувати своє життя, надаючи йому цінностей та смислів. Соціокультурна реадаптація, на нашу думку, охоплює: створення реадаптаційного середовища для тимчасово переміщеної молоді у ЗВО, на робочих місцях та в місцях проживання; соціально-психологічна допомога молоді із симптомами стресу, ПТСР (посттравматичного стресу), особистісної кризи; проведення соціокультурних тренінгів та участь у міських соціальних проєктах. Усі ці детермінанти реадаптації дозволять тимчасово переміщеній молоді адаптуватися до нових умов життя.

Адаптація є послідовністю психологічних реакцій на об'єктивну ситуацію, що відображають поведінку, необхідну для подолання специфічних завдань. Реакція адаптації починається із суб'єктивного сприйняття (або суб'єктивної оцінки) ситуаційних характеристик і триває як реакція на сприйняття, що зазвичай проявляється у вигляді спроби подолання (копінга) ситуації, коли звична або автоматична відповідь на неї неможлива (Смирнов, 2012).

Коли навколишній світ перестає бути зрозумілим, починається пошук того, що допомогло б відновити його цілісність і впорядкованість, захистило б від труднощів. За цих обставин все більше людей (навіть молодих) починають шукати підтримку в перевірених часом цінностях свого етносу, які в таких обставинах виявляються найнадійнішими і зрозумілими. Результатом стає посилення почуття внутрішньогрупової єдності та солідарності. Через усвідомлення своєї приналежності до етносів люди прагнуть знайти вихід зі стану соціальної безпорадності.

Молодь, як соціальна група, в широкому розумінні – субкультура, яка має свої особливості стану та освоєння культури (Борінштейн, 2004, с.166). І ця субкультура на кожному етапі розвитку суспільства об'єднує та розвиває досвід попередніх поколінь, інтегруючи його, що позитивно впливає на соціальний прогрес. Слід зазначити, що основною функцією молоді є трансформація соціокультурної спадщини з минулого в майбутнє на тлі метаморфоз розвитку суспільства. Таким чином, тимчасово переміщена

молодь є ресурсом для всіх регіонів країни, який об'єднує всі компоненти соціальної системи для її подальшого формування та успішного подальшого розвитку.

Отже, ми можемо зробити висновок, що успішна адаптація – це процес входження в нову культуру, а не асиміляція з нею. Процес входження в нову культуру передбачає поступове засвоєння зразків поведінки, норм та її цінностей. Проблеми соціокультурної адаптації тимчасово переміщеної молоді постають перед нами у вигляді ключових питань регулювання розвитку регіонів. Економічна та інтелектуальна віддача людських ресурсів тим вища, чим вищий рівень соціальної адаптації до нових умов життя. Успішна соціокультурна реадаптація молоді можлива лише за умови підтримки безпосереднього оточення, переосмислення травмувальної інформації, реакції досвіду в умовах емоційної підтримки (Orlenko, 2020 р. 17–22).

Це дозволяє зробити висновок, ґрунтуючись на структурних компонентах нашого трикветра соціальної дезадаптації, про безумовний вплив комунікативного, соціокультурного, латентного, рефлексивного, самореалізаційного компонентів на соціальну дезадаптацію внутрішньо переміщеної молоді у сучасних умовах розвитку політичної та економічної ситуації в країні.

Більш того, спираючись на емпіричні дані, зібрані в результаті різних наукових досліджень, що вивчають світоглядну проблематику з позицій філософії, можна з упевненістю сказати, що не лише тимчасово переміщена молодь є групою, яка піддається ризику соціокультурної дезадаптації. Філософія, як така, виконує світоглядну функцію, формулює світоглядно-ціннісні основи, і, тим самим, відповідає на глобальний запит особистості щодо сенсу її буття. Водночас, філософія не надає готових рецептів або відповідей, які би надходили до пасивної особистості зовні. Філософія інтегрується в саму структуру особистості, ототожнюючись з нею, сприяючи мисленню та осмисленій діяльності, створює та структуризує філософські питання, тим самим, вміщує проблеми та життєво важливі питання

особистості в контекст дійсності, думок, ідей, запитань. Одним з таких важливих світоглядно-ціннісних питань і є проблема соціокультурної адаптації іноземних студентів. Так, вплив онлайн-підтримки на соціокультурну адаптацію та пом'якшувальний вплив гендерних факторів на відносини між онлайн-соціальною підтримкою та соціокультурною адаптацією, що є процесом змін, які виникають під час постійної взаємодії представників різних культур в інтерактивних аспектах навколишнього середовища, вивчали Jian Wang, Jian-Zhong Hong, Zhong-Ling Pi (Wang, J., Hong, J.-Z. & Pi, Z.-L., 2015).

Wentao Li, Lin Zhang, Binbin Liu, Huaying Cao (Li, W., Zhang, L., Liu, B. & Cao H., 2013) досліджували джерело та вплив міжособистісних ситуацій, з якими стикалися китайські студенти, та звернули увагу на значення ролі посередника-медіатора. Учені розглядають соціальну адаптацію як процес, що охоплює афектний компонент і компонент поведінки. Перший передбачає депресію та самотність, а другий – соціальне уникнення, що є об'єктивною оцінкою поведінки. Автори підкреслюють у своєму дослідженні вирішальну роль періоду студентства для розвитку їх особистісних і професійних навичок.

У дослідженні Frosso Motti-Stefanidita Katariina Salmela-Aro (Motti-Stefanidi & Salmela-Aro, 2018) увагу сфокусовано на інтеграції та успішній адаптації іноземної молоді. Вони роблять акцент на тому, що успішна адаптація іноземної молоді має першочергове значення для успіху та злагоди в майбутньому як молоді, так і суспільства. Групові та індивідуальні відмінності соціальної адаптації іноземної молоді науковці розглядають у багаторівневому контексті: соціальному, рівні взаємодії, індивідуальному, беручи до уваги різноманітні аспекти релігійної ідентичності.

Venelin Terziev (Terziev, 2017) досліджує соціальну адаптацію у контексті соціального, психологічного, морального та правового аспектів, акцентуючи увагу на індивідуальній та груповій поведінці. Автор аналізує міждисциплінарне розуміння соціальної адаптації як процесу.

Робота S. Ting-Toomey (Ting-Toomey, 2017) присвячена теорії узгодження ідентичності соціокультурного суспільства та особистісної ідентичності у міжкультурній взаємодії. Вона виокремлює діалектичну напругу, при перетині культурних кордонів від знайомих до незнайомих людей, що виникає в іноземній молоді, встановивши позитивні та негативні елементи соціальної адаптації здобувачів освіти. Адаптацію вбачає як стан пристосування у середовищі, що трансформується, тим самим підкреслюючи, що базис для дослідження процесів адаптації/дезаптації, як пристосування, закладений у філософських ідеях про взаємовідносини людини та навколишнього середовища.

Останнім часом учені вважають, що стала актуальною адаптація щодо ставлення до агресії, свободи, семантичної невизначеності, протиріч, алогічності багатьох явищ, які ми спостережімо, а, можливо, і до абсурдності взаємовідносин людини та світу. Неможливо залишити без уваги і необхідність для людини адаптуватися до змін, які відбуваються в ній, тобто, до нового образу свого Я, до своєї нової ролі (Константинов, 2018, с.535). З перших днів перебування в українських закладах вищої освіти студентам доводиться адаптуватися в найкоротші терміни до нового для них соціокультурного, часто мовного та етнонаціонального середовища. Найчастіше, в цей період можна спостерігати погіршення соціального, культурного та психологічного стану студентів, але схожа реакція завжди має латентну форму. Студентам, особливо іноземним, доводиться швидко адаптуватися до нових для себе умов життя: до необхідності рано прокидатися, приходити вчасно на заняття, витримувати навчальний день, займатися самостійною підготовкою до занять, відвідувати бібліотеки, самостійно вивчати першоджерела. Від настільки різкої зміни соціокультурного середовища, норм і вимог суспільства, занурення у професійне мовне середовище, володіючи при цьому лише мінімальним мовним багажем, іноземні студенти перебувають у стані шоку, соціальної дезаптації.

Однак, не всі студенти мають уже сформовані навички самостійного планування робочого та вільного часу, дотримання навчальної дисципліни, що призводить до пропусків занять, недостатньої самопідготовки, і, як наслідок, до виникнення та стрімкого зростання мовного бар'єру. Відсутність досвіду самостійного життя, взаємовідносин з представниками інших культур, призводить до змін соціальних, особистісних, поведінкових орієнтирів, конфліктів.

На наш погляд, культурний бар'єр є неявним, часто він проявляється лише у процесі самої комунікації, і навчання студентів аналізу етнічних, культурних, соціальних та інших контекстів в умовах реальної міжкультурної комунікації, а потім – контролю своєї комунікативної поведінки у професійних та побутових контактах з «іншими» – може бути достатньо успішним в межах проєкту соціокультурної адаптації студентів ЗВО. Тому, виникає потреба розробити стратегії ефективної адаптації іноземних студентів до нових для них соціокультурних умов життя.

Соціальна адаптація або інтеграція в суспільство – процес активного пристосування людини до нового середовища завдяки різноманітним соціальним засобам. Показником успішної соціальної адаптації є високий рівень соціального статусу індивіда в цьому середовищі, а також його задоволеність середовищем загалом. Адаптація формується не лише на пасивно-пристосувальних, але й на активно-перетворювальних зв'язках особистості з навколишнім середовищем, і уособлює нерозривну єдність таких форм зв'язку, як комунікативне та соціокультурне спілкування.

Комунікативне, соціокультурне спілкування ми розглядаємо крізь призму не лише когнітивного, але й аксіологічного аспекту.

Когнітивний аспект соціокультурної комунікації виражається в тому, що у взаємодії людина пізнає іншу культуру і одночасно користується цими знаннями. Для успішного ведення діалогу необхідно володіти не тільки мовною, а й раніше згаданою концептуальною системою, що охоплює

уявлення, навички, цінності та норми як повсякденної, так і соціокультурної сфери, в тому числі, знання норм і правил спілкування.

Аксіологічний аспект соціокультурної комунікації полягає в тому, що вона повинна сприяти консолідації народів і світу без етнічних конфліктів, що є загальнолюдською цінністю. Уміння зрозуміти іншого, поставити себе на його місце, незважаючи на міжкультурні відмінності, прийняти його точку зору, обумовлену культурними особливостями, навіть у разі незгоди з нею, а також сприймати інші культури без стереотипізації та етноцентризму – показник міжкультурної чутливості, якості, яка формується, коли людина досягає високого рівня міжкультурної компетенції.

Компетенції передбачають не тільки знання, вміння й навички, а й певні особистісні якості, при цьому комунікативна і соціокультурна компетенції повинні бути відображені в усіх освітніх стандартах. Когнітивні та ціннісні аспекти соціокультурної комунікації тісно переплетені і неможливі без розуміння студентами соціокультурної та філософської значущості міжетнічного спілкування.

Вперше в українській соціально-філософській думці розроблено й проведено комплексне дослідження особливостей соціокультурної адаптації іноземної молоді, що є частиною українського студентства, до мінливого соціокультурного середовища; розроблено системне бачення соціокультурної адаптації як процесу на макро- і мікрорівнях, яке ґрунтується на прагненні до соціального пізнання, успішної соціалізації, самореалізації та самоактуалізації; застосований антропосоціогенетичний метод у дослідженні проблем соціокультурної адаптації студентів, який надав можливість показати, що гуманістична спрямованість особистості в сучасному суспільстві є значущою для процесів успішної соціокультурної адаптації.

На базі кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського було проведено дослідження пріоритетних напрямів у практиці соціальної адаптації та реалізовано проєкт «Соціокультурна

адаптація молоді». Було розроблено програму дослідження, що складається з тесту соціальної адаптації К. Роджерса, експрес-діагностики рівня соціальної ізольованості особистості Д. Рассела і М. Фергюсона, експрес-діагностики соціальної фрустрації Вассермана. Аналіз результатів дослідження дозволив виділити нам якості особистості, які можуть сприяти успішній соціальній адаптації (емоційний комфорт, товариськість, відсутність психічної напруги, позитивне самоствалення, задоволеність процесом навчання, задоволеність спілкуванням, безконфліктність, прагнення до самозміни, високий самоконтроль, прийняття себе та інших, працьовитість, доброта, самостійність, підприємливість, довіра та взаємодопомога). Також визначено якості, що перешкоджають успішній соціалізації особистості: високий рівень тривожності, депресія, напруженість, замкнутість, соціальна фрустрація. І такі риси, як загострене почуття власної гідності, відчуженість, зниження потреби в соціальному схваленні, некомунікативність, – знижують рівень адаптаційних процесів.

У процесі соціальної адаптації багато іноземних студентів переживають труднощі психологічного, соціально-психологічного, культурного і побутового характеру. Подолання труднощів соціалізації відбувається успішніше в процесі соціальної адаптації, якщо організувати спеціальну програму комплексного соціокультурного супроводу. Основний принцип комплексного супроводу соціальної адаптації іноземних студентів передбачає взаємопов'язану та взаємозумовлену діяльність суб'єктів і об'єктів «системи супроводу». Аналіз отриманих даних дозволяє зробити висновок про те, що успішність соціальної адаптації переживається іноземними студентами як емоційний комфорт, яскраво проявляються зовнішній і внутрішній контроль, прийняття себе та інших.

Безумовно, розроблена нами програма соціокультурної адаптації іноземних студентів до українських традицій, цінностей, норм мультикультурного спілкування, прийнятого в конкретній соціальній групі (студенти, аспіранти), що включає в себе і подолання такого важливого

чинника як «мовний бар'єр», заснована на засадах розвитку креативних, творчих здібностей особистості, не універсальна (Орленко 2018, с.71). Диференціація соціокультурної системи, ускладнення її функцій і структурних компонентів, дозволяє адаптантам перейти на новий організаційний рівень. У той час, як дезінтеграція, дезорганізація можуть виявитися адаптивно доцільними для системи, але аж ніяк не ведуть до її еволюції. Але головне, що нам вдалося втілити – це наявність комплексу заходів людського фактора, на підставі якого можна та потрібно будувати будь-який проєкт, що підтверджують отримані контрольні результати.

Слід зазначити, що запорукою успішної соціальної адаптації стала творча діяльність, наше безперервне спілкування і взаємообмін українських студентів зі студентами-іноземцями, представниками інших культур. Проведений аналіз даних дослідження соціальної адаптації іноземної студентської молоді дозволяє виділити нам у структурі соціальної дезадаптації *соціалізаційний, соціокультурний і латентний компоненти*.

Необхідно підкреслити, що в ході дослідження було виявлено антропосоціогенетичний контекст соціокультурної адаптації молоді, що полягає в наступних моментах:

- на основі спільної діяльності студенти-іноземці та українські студенти значно зблизилися, стали краще розуміти один одного, їх ціннісні компоненти за рядом показників виявилися близькими, на відміну від етнонаціональних домінант початку дослідження;

- студенти виділили креативність, прагнення до творчості як одну з найважливіших якостей особистості;

- в результаті тісного взаємного спілкування протягом одного місяця індивідуальні, соціальні та культурні показники респондентів стали більш схожими, значна частина з них стала визначати духовність як загальнозначущий показник. Щоправда, під духовністю вони розуміють дещо різні сутнісні підстави. У будь-якому разі, саме гуманістична спрямованість

суспільства була виділена як визначальна (Борінштейн, Кіссе & Орленко, 2018).

Соціокультурна адаптація молоді може бути ефективною тільки в разі комплексного (соціального, культурного, економічного, психологічного і політичного) вирішення проблем. Заходи, засновані на методах соціокультурної діяльності, допоможуть українській студентській спільноті не тільки сформувати практичні навички роботи в групі, соціумі, а й трансформувати власний світогляд, спрямований на цінності самореалізації, творчості й духовності. Таким чином, філософське осмислення способів індивідуального конструювання, інтерпретації символічних і соціальних світів призведе до розуміння соціокультурної адаптації.

Розглядаючи соціокультурну адаптацію крізь призму соціального пізнання, ми помічаємо ряд особливостей соціального пізнання, які виражаються в тому, що об'єктом пізнання постає суспільство, світ людини, її усвідомлена діяльність, її створення цінностей. Потрапляючи в нові соціокультурні умови життя, молодь, намагаючись адаптуватися до них, регулює свою соціальну поведінку. Однак, важливим фактором у цьому є наявність правдивої інформації про ментальні особливості країни, в яку вони приїхали навчатися. Розглядаючи регуляцію соціальної поведінки як установку, можна виділити кілька типів установок, що впливають на успішність/неуспішність адаптації іноземної молоді в студентському середовищі: перцептивна установка, стереотип, забобони.

Перцептивна установка є основою в упередженості особистості до певного пояснення дійсності, яку вона сприймає. Стереотип є соціальною установкою з примітивним змістом когнітивного компонента. Забобони, в свою чергу, це фальсифікована соціальна установка, що впливає на сприймання особистістю певних соціальних конструктів в невідповідному вигляді. Досить часто помічаємо сприйняття на основі стереотипів і забобонів – це поділ людей на «своїх» і «чужих», при цьому, «своїм» приписуються позитивні якості, а «чужі» наділяються негативними оцінками.

Таким чином, весь соціальний простір особистості з забобонами буде завжди розділеним на два полюси, що згодом впливатиме на соціокультурну взаємодію людей. Соціальна взаємодія виникає в результаті взаємин індивідів та їх груп, тим самим підкреслюючи, що соціальний простір не може існувати без індивідів. П. Сорокін писав: «Соціальний простір є певним всесвітом, що складається з населення Землі ... Визначити становище людини або якогонебудь соціального явища в соціальному просторі означає визначити його (їх) ставлення до інших людей та інших соціальних явищ, взятих за такі «точки відліку» (Сорокін, 1992, с. 298).

У процесі соціокультурної взаємодії яскраво проявляються відмінності в оцінці одних і тих же цінностей представниками різних культур. Ціннісні орієнтації супроводжують усі сфери діяльності людини. Соціальна філософія розглядає цінності для визначення місця людини в світі, відображаючи сутність особистості у всіх її проявах. Це і є базисом особистості в її відносинах із соціумом, зі своєю і чужою культурою, зі світом, на основі знань про своє Я. Ці знання особистість отримує на мікро- і макрорівнях: в період ранньої соціалізації, в оцінках інших людей (концепція «дзеркального Я» Ч. Кулі, в якій людина сприймає себе на основі сприйняття її іншими та їх реакцій), за допомогою самоспостереження, в соціальному порівнянні (самоспостереження і спостереження за іншими), а також членством у різних соціальних групах (соціальна ідентичність). У цій соціокультурній взаємодії людина не тільки сприймає цінності своєї культури, а й пізнає себе в соціальному, трансформуючи своє суб'єктивне пізнання.

Хоча зміна соціокультурних парадигм супроводжується (може супроводжуватися) конфліктом цінностей, особистісних і групових ідентифікацій, різною ментальністю, однак, при тісній співпраці, правильно поставленій цілі, знаходженні загальних пріоритетів, спостерігається тенденція зближення на основі загальної гуманістичної спрямованості. Однак, конкретизуючи проблему міжкультурної студентської системи в цілому, необхідно зазначити і той факт, що дезадаптанти виконують функцію

негативного зразка, утворюючи частину системи, що вимагає до себе особливого ставлення, і розглядаються соціумом як такі, що не соціалізовані. Такий стан негативно впливає не тільки на успішність студентів, а й на їх взаємини з соціумом, і може стати початковою точкою девіантної поведінки. Результати дезадаптації в світі жахливі. Теракти протиприродно перетворюються в рутину, і суспільство, відчуваючи своє безсилля, неможливість впоратися з проблемою, перебуває в стану шоку, відчуття катастрофи.

Саме тому проблема соціокультурної адаптації молоді сьогодні, на нашу думку, особливо важлива, у зв'язку з необхідністю розвитку і виховання толерантності та мультикультуралізму в сучасному суспільстві.

Основними положеннями соціокультурної адаптації студентської молоді, на нашу думку, є: шляхи формування міжкультурної компетентності, спрямованість студентів на лімітований період часу перебування в країні навчання, фактори, що впливають на вибір місця проживання, а також облік планів іноземних студентів на майбутнє, що багато в чому впливає на перебіг процесу адаптації, певна орієнтація на активну не тільки навчальну, а й соціальну, міжкультурну взаємодію, а також потреба у знаннях. Для молодих людей знання є визначальним засобом соціальної адаптації, адже, наприклад, досвід часто виявляється для них малодоступним і слабоефективним. Так, знання опосередковують розуміння і світовідчуття молодих людей в контексті суб'єктивної інтерпретації значущих параметрів адаптивних ситуацій, знижуючи ризик їх спотворення. Адаптивні властивості знань виражаються в тому, що а) дають можливість уникати, мінімізувати проблемні ситуації на основі інформації про те, як їх можна передбачити; б) формують адекватні адаптивні стратегії, виходячи з суб'єктивних потреб (самопізнання); в) визначають цілі і характер соціальної взаємодії. Стан адаптованості, на основі отриманих даних, ми можемо схарактеризувати рядом суб'єктивних ознак: задоволеність; вільне володіння вербальними та невербальними засобами взаємодії; культурна самоідентифікація; прагнення та готовність збагатити

зміст соціокультурної взаємодії; позитивна оцінка можливостей самореалізації; інтерес до культури суспільства, що приймає; а також, до ряду смислових ознак: адаптація як життєдіяльність молодих людей в нових (змінених) умовах існування; як пристосування до змінених умов середовища; як досягнення стабільності у середовищі, що трансформується; у трансформованому середовищі; і, безумовно, як самосвідомість особистості, її саморелізація.

Отже, можна говорити про те, що взаємодія з усіма членами мультикультурного суспільства, дієве та інформаційне оточення, соціально-поведінкове оточення, предметно-просторове середовище – є соціокультурним середовищем, що вимагає певного рівня взаємної адаптації особистості. Цей факт пробуджує в нас розуміння важливості підтримки іноземних студентів, що необхідна на різних етапах адаптації і до країни навчання і до ЗВО.

Таким чином, як і в описаному вище дослідженні тимчасово переміщеної молоді, основними компонентами дезадаптації іноземної молоді при зміні країни навчання, є *комунікативний, самореалізаційний, соціокультурний, латентний і рефлексивний* компоненти трикветра соціальної дезадаптації/адаптації особистості.

Важливе місце в оцінці компонентів соціальної дезадаптації посідають і сім'ї, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, обдарованих дітей, а також сім'ї, що опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО), сім'ї, що виховують прийомних дітей. Усі ці сім'ї можна віднести до однієї категорії, враховуючи фактори функціонування сім'ї, зовнішнього та внутрішнього впливу на особливості її пристосування до умов мегасуспільства, соціальних змін, що відбуваються в ньому, часто призводять до порушення стану соціальної рівноваги і в подальшому – до соціальної дезадаптації цих сімей.

Вивчаючи фактори соціальної дезадаптації перерахованих сімей, компоненти трикветральної структури дезадаптації, можна сформулювати

методи ефективного впливу на процес їх адаптації, а, відповідно, і процеси первинної та вторинної соціалізації дітей в таких сім'ях.

В. Константинов вважає, що «ефективна соціалізація може бути сфокусована на відкритті дитині складності світу та передбачає зародження в неї навички самостійного вибору (у тому числі, вибору, пов'язаного з трансформацією ідентичності), розвитку поведінкової варіативності у різноманітних культурних середовищах, підвищення толерантності до «інших». Просвітницькі інститути, здійснюючи свої соціалізаційні функції, повинні прагнути поставити знак рівності між збереженням свободи особистісного вибору та задачами освоєння колективної ідентичності» (Константинов, 2018, с. 68).

При цьому, активно вводячи особистість у нову соціальну ситуацію як етап пристосування індивіда до умов соціального середовища, що є процесом соціальної адаптації в цілому. Безумовно, поведінкові реакції особистості відображають її цілі, ціннісні орієнтації, залежать від можливостей їх досягнення у соціальному середовищі. І в такому контексті, ефективність соціальної адаптації залежить від того, наскільки адекватно особистість сприймає себе та свої соціальні зв'язки.

Часто в сім'ях, що виховують особливу дитину, члени сім'ї перебувають у зміненому стані, інакше кажучи, сприйняття себе та своїх соціальних зв'язків порушене. Сім'ї, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, сім'ї СЖО, прийомні сім'ї, майже завжди опиняються у групі ризику, а частіше – у стані соціальної дезадаптації, що втілюється в деформації процесів вторинної (а для членів цих сімей, зокрема, дітей – первинної) соціалізації, тобто, члени цих сімей проявляють нездатність адекватно реагувати на очікування, що висувуються, відповідні соціальному статусу та ролі в міжособистісних відносинах. Можна говорити про дисонанс світорозуміння та соціальних явищ дійсності, яка їх оточує, про втрату соціальних зв'язків не лише з соціальними інститутами, але й із групами людей, друзів, знайомих. Ситуація, яка призвела до дезадаптації сім'ї особливої дитини, витісняє її членів з життя суспільства,

призводить до виключення їх з осмисленої участі в житті суспільства, сама ж сім'я особливої дитини перебуває в соціальній ізоляції, втрачає почуття приналежності до загальної культури, сприймаючи лише цінності своєї мікросистеми. Цінності, які є їхніми переконаннями, в які вони вкладають емоційні засоби, і які вважають для себе прийнятними. Такий психоемоційний стан батьків безпосередньо впливає на розвиток дитини з особливими освітніми потребами, на процес її первинної соціалізації. Причому, М. Бітянова описує здатність до розвитку дитини як процес адаптації. За її словами «... адаптована людина – це суб'єкт життєдіяльності та свого подальшого розвитку, вона здатна використовувати дану їй соціальну ситуацію для вирішення завдань сьогодення і формування передумов руху вперед» (Бітянова, 1997, с. 114). Але в сім'ях, які виховують дитину з особливими освітніми потребами, найчастіше саме ця регуляція і порушена, і сім'я опиняється в стані дезадаптації.

Сучасні зарубіжні вчені розглядають питання дезадаптації сімей, які виховують дитину з особливими освітніми потребами у міждисциплінарних аспектах світової науки, що вказує на актуальність цієї теми для всього світового простору. Суб'єктивне благополуччя (SWB) батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, вивчав ізраїльський науковець V. Shenaar–Golan (2017). На основі попередніх розвідок, що підкреслюють підвищений ризик депресії, дослідник вивчав рівень надії батьків, значимість участі в партнерських відносинах і сприйняття батьками інвалідності їхньої дитини – фактори, кожен з яких може вплинути на суб'єктивне благополуччя (SWB) батьків. За результатами дослідження автора, інвалідність дитини підвищує рівень ризику батьківського благополуччя, знижуючи рівень надії на поліпшення якості життя батьків дітей з особливими потребами. Однак, V. Shenaar-Golan стверджує, що при сприйнятті того факту, що в дитини є особливості психофізичного розвитку, вони можуть поліпшити своє суб'єктивне благополуччя (SWB), використовуючи певні аспекти свого

способу життя задля власних інтересів (особистих і партнерських) (Shenaar–Golan, 2017).

Багато вчених акцентують увагу на зростанні інтересу до питань функціонального включення людей з інвалідністю в сучасні соціальні відносини світової спільноти, на яке впливають такі чинники, як: розширення простору соціальної нерівності; множинні практики соціальної депривації; демонстрована мала ефективність наявних технологій соціалізації щодо людей з інвалідністю. Так, роль і значення соціокультурних стереотипів у процесі формування ідентичності людини з інвалідністю розглядали П. Бергер, Е. Фромм, Е. Гоффман. Цікавий погляд М. Вебера, який розглядає соціальну нерівність та проблеми нерівності життєвих можливостей людей, а також С. Гоарда, який визначив фактори соціальної сегрегації, (Шевченко, 2014).

У своєму дослідженні Katie M. Perlowski та Lindsay E. Wright (2018) розглядали вплив високого рівня стресу у батьків, які виховують особливу дитину, на розірвання шлюбу. На думку вчених, рівень розлучень у батьків, які виховують дітей з особливостями психофізичного розвитку вищий, ніж в інших сім'ях в цілому, що створює необхідність вивчення потенційних чинників, які впливають на якість шлюбу, для зміцнення здорових відносин у цих сім'ях. За словами авторів, коли увага одного з батьків, частіше матері, зосереджена лише на дитині як на головному факторі впливу на кількість часу і якість догляду, який вона може надати, тоді задоволеність шлюбом у цих батьків низька. А зайнятість іншого з батьків та відсутність передбачуваної подружньої підтримки у вихованні дітей були визначені як потенційні фактори впливу на задоволеність або незадоволеність шлюбом (Perlowski & Lindsay E., 2019).

Вплив народження дитини з особливостями психофізичного розвитку на психосоціальне благополуччя батьків: проблемні сімейні відносини, вина і занепокоєння, економічний стрес, неіснуюче соціальне життя і неприйняття їх друзями та родичами – ось лише деякі з проблем, з якими стикаються батьки, згідно з дослідженням Jambekar AS, Padhyegurjar MS, Padhyegurjar SB, Joshi

SP, Shahri P (2018). Вчені проаналізували та оцінили загальний вплив дитини з особливими потребами на психологічне, фізичне, емоційне і соціальне життя батьків і їх передбачувану потребу в консультуванні. З огляду на той факт, що кількість дітей з особливими потребами в усьому світі неухильно зростає, консультування батьків, на думку вчених, буде відігравати важливу роль для прийняття цієї ситуації батьками. Це допоможе батькам краще зрозуміти свої емоційні реакції, більш позитивно сприймати вимоги й проблеми, краще зрозуміти сильні та слабкі сторони своєї дитини і, нарешті, прийняти, насамперед, свою дитину.

У зазначеному дослідженні брали участь діти з дитячим церебральним паралічем, синдромом дефіциту уваги і гіперактивності, розладом аутистичного спектру, зі специфічним розладом шкільних навичок, затримкою психічного розвитку та розумовою відсталістю. Результати дослідження показали той факт, що фінанси були причиною занепокоєння для більшості сімей. Виховання дитини з розумовою відсталістю або іншими складними порушеннями розвитку дитини, може бути більш дорогим і торкатися економічної стабільності сім'ї набагато більше, ніж виховання нормотипової дитини. Також, члени сім'ї воліли уникати виходів на прогулянки в громадські місця, спілкування з родичами обмежувалося їх власними будинками, оскільки вони не могли відвідувати будинки родичів, у тому числі, повідомлення про порушення сімейної взаємодії. У дослідженні, проведеному в Мангалорі, зазначають вчені, батьки вважали, що наявність у сім'ї особливої дитини – соромно. Багато батьків побоювалися, що сусіди, родичі та інші відомі люди можуть зробити жорстокі зауваження про дитину або можуть змусити їх відчувати себе більш нещасними, оскільки їх симпатії спрямовані на стан дитини. Вчені зробили акцент на тому, що оплачувана робота і дозвілля були тими факторами, які найбільше сприяли зниженню батьківського стресу у сім'ях, які виховують дітей з особливими освітніми потребами (Jambekar AS, Padhyegurjar MS, Padhyegurjar SB, Joshi SP&Shahri, 2018).

Miranda Thornton (2018) у своєму дослідженні описала концепцію стану пролонгованого бідкання батьків через розбіжність образу їх фактичної дитини та їх уявним «образом ідеальної дитини». Стан дезадаптації, описаної концепцією неоднозначної втрати, пояснює, за словами вченої, тривалу, нездійсненну втрату, яку відчують батьки дітей з особливими потребами та з хронічними захворюваннями. Теорія систем, на думку Miranda Thornton, говорить про те, що кожна людина в родині взаємопов'язана з кожним членом сімейної системи (фон Берталанфі, 1968), а екологічна теорія (Бронфенбреннер, 1977) стверджує взаємозв'язок і взаємодію цієї сім'ї як системи з іншими соціальними системами. Автор розглядає в своєму дослідженні теорію сімейного стресу для розуміння пролонгованого бідкання та обґрунтування визначення стресорів і ресурсів сім'ї особливої дитини (Miranda Thornton, 2018).

Найчастіше, сенс життя батька фіксується на очікуванні результатів розвитку дитини, її успішного становлення в соціумі. У сім'ях з особливою дитиною цей сенс втрачений, внаслідок непропорційності «ціни» психічних і особистісних витрат батьків і тими результатами, які досягаються в результаті (Галасюк, 2015, с.629).

Таким чином, проаналізувавши зазначені дослідження, можна зазначити, що дезадаптація свідчить про соціальне неблагополуччя особистості. Основною ж умовою інтеграції особистості в соціальні відносини є соціальна адаптація. Кардинальні реформи, що відбуваються практично в усіх сферах суспільного життя, призводять до ліквідації системи соціальних інститутів, яка функціонувала раніше, та здійснювала соціальну політику щодо людей з інвалідністю. Такі зміни на рівні макросистеми незмінно призведуть до соціальної дезадаптації і сімей, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, та в подальшому – молодих людей з інвалідністю, поставивши їх перед проблемою виживання.

Філософія незалежного життя спрямована, перш за все, на усунення бар'єрів, що перешкоджають розвитку дитини з особливими освітніми

потребами та її повноцінному життю в подальшому. Втрата соціальним середовищем стабільності призводить до фрустрації основних потреб індивіда. Неможливість особистості ефективно інтегруватися у соціальне середовище призводить до перетворення адаптації на дезадаптацію.

Ставлення суспільства до людей з інвалідністю, до дітей з особливими освітніми потребами, нерозривно пов'язане з проблемою людської деструктивності. Обмеження можливості самореалізації негативно позначаються на житті людини з інвалідністю, в той же час, великі можливості соціалізації, соціальної адаптації та соціокультурної інтеграції, що дозволяють реалізувати їй свої можливості в суспільстві, формують позитивне мислення, підвищуючи, таким чином, якість життя і самої людини, і членів її сім'ї. Усвідомлюючи свою соціальну значущість, людина відчуває причетність до спільної справи, приймаючи це соціальне середовище настільки, наскільки воно сприймає її саму. Це є підтвердженням важливості загальнолюдських, соціокультурних морально-етичних цінностей у системі «суспільство – дитина з особливими освітніми потребами (людина з інвалідністю)» (Шевченко, 2014). Усвідомлення активної причетності до соціального життя суспільства, як на рівні мікросистеми і макросистеми, так і на рівні селф-фундейшн-системи, в результаті саморефлексії, є базовою умовою успішності процесів соціальної адаптації дитини з особливими освітніми потребами (людини з інвалідністю), членів їх сімей. Отримуючи можливість реалізувати свій потенціал на благо суспільства, людина з інвалідністю, так само, як і дитина з ООП, усвідомлює власну значущість, що надає їй життю сенсу.

Оцінюючи соціалізаційний, самореалізаційний, комунікативний, латентний, рефлексивний та соціокультурний компоненти соціальної дезадаптації особистості на рівні кожної з трьох систем трикветра на прикладі тимчасово переміщеної молоді та їх сімей, іноземних студентів та сімей, що виховують дітей з особливими потребами, ми можемо зробити висновок, що розуміння процесу соціальної дезадаптації в змінених умовах життя

передбачає індивідуальні особливості, підтримку з боку та розкриття внутрішніх ресурсів.

Можна зазначити, що основними ознаками успішності процесу соціальної адаптації тимчасово переміщеної молоді, іноземних студентів та сімей, які виховують дітей з особливими освітніми потребами є: оволодіння новими типами поведінки, сформовані міжособистісні відносини; когнітивна активність в соціальному середовищі; оволодіння культурними патернами іншого суспільства (нормами, традиціями, культурним досвідом) і в той же час – збереження та збагачення власної культури; задоволеність своїм становищем у даному соціальному середовищі, набуття соціального статусу; кількість і якість соціальних контактів, комунікативних практик; зв'язок майбутніх життєвих планів з отриманим культурним і соціальним досвідом.

3.2. Вплив соціально-дезадаптованої сім'ї на соціальну дезадаптацію особистості

Значення впливу суспільства, зовнішнього світу на розвиток людини описував ще Аристотель. Однак, такий вплив відбувається на основі сформованого раннього досвіду людства, досвіду його взаємодії з членами сім'ї. Неоціненний вплив на розвиток особистості здійснює сім'я. П. Сорокін розуміє сім'ю як «легальний союз (часто довічний) подружжя, з одного боку, союз батьків і дітей, з іншого, союз родичів і свояків ...» (Сорокін 1993, с. 126). Характеристики сімейного середовища багато в чому визначають знання особистості про себе, про взаємини з навколишнім світом, пізнавальний інтерес до нового, забезпечуючи наступність культури, охоплюючи мову, цінності, норми, мораль. Саме це й дозволяє надалі людині сформулювати свої власні звички, переконання, ціннісні стандарти, що і формують особистість як унікальну. Дивовижний парадокс, на який звернув увагу Конт, розкриває для нас модель взаємозалежності людини і суспільства: можливість одночасного впливу людини на суспільство і формування її самої під впливом цього ж суспільства. Конт наголошував на тому, що особистість завжди

повинна розглядатися у зв'язку зі своїм соціальним оточенням. Говорячи про особистість, про її соціальне оточення, ми розуміємо, що її формування починається з перших моментів життя, в її родині. Цінності, батьківські установки, спосіб життя, дій – все це вплив сім'ї. Розвиток особистості підкреслює динамічні процеси формування індивідуальних особливостей і її безперервну взаємодію з навколишнім середовищем. Основою для побудови соціальних відносин є взаємодія між соціальним оточенням та особистістю з перших миттєвостей її життя.

В ході історичного розвитку людства (і, відповідно, в онтогенетичному розвитку кожної окремої людини), за словами Л. Виготського, виникають і формуються культурні форми поведінки. При цьому, до початку кожного вікового періоду формується своєрідне і специфічне для певного віку відношення між дитиною і її соціальним оточенням. Так соціальна ситуація розвитку в сформованих стилях поведінки членів сім'ї у виховній, господарсько-побутовій, комунікативній, економічній, релігійній, рекреаційній сферах, впливає на формування поглядів і поведінкових реакцій дитини, її особистості в цілому.

Розглядаючи вплив соціально-дезадаптованої сім'ї на соціальну дезадаптацію особистості, не можна не згадати З. Фрейда, який писав про те, що дії особистості не тільки раціональні, але й ірраціональні, підставою чого служать явні і приховані мотиви та установки. Інтерпретація людської поведінки, комунікації та відповідальності – це питання, що належить до галузі культури особистості, людської моралі. З. Фрейд вважав, що соціальна мораль обмежує багато природніх людських вчинків, піддаючи суворій цензурі ці прояви особистості. Тому, він зробив висновок про те, що «непомічена помилка [була] заміною навмисного приховування або припущення» (Фрейд, 1993, с. 193). Вивчаючи вплив факторів дезадаптації на особистість, ми бачимо підтвердження нашої гіпотези і в словах Е. Фромма, який говорив, що соціально-психологічні явища слід розуміти як активні процеси пасивної адаптації людського інстинкту до соціально-економічної

ситуації. На думку сучасного словацького дослідника Златіци Плашієнкової, яка вивчає людину у філософському аспекті, люди є творцями їх ідеологій, тому аналітична соціальна філософія допомагає описати і пояснити особливість створення ідеологій, способів природньої взаємодії і соціальних факторів в людині (Plashienkova, 2018,с.70). У своєму дослідженні образу людини З. Плашієнкова робить акцент на специфіці людських потреб, які є основними і в нашому триквектрі соціальної адаптації/дезадаптації. Вони засновані на екзистенціальних дихотоміях, яким людина піддається протягом усього свого життя. Основні потреби людини показують нам, що вона – істота, яка хоче спілкуватися, якій необхідно вкорінюватися, необхідно самовиражатися в творінні, необхідно самоідентифікувати себе в соціокультурному просторі і у якій є потреба в життєвих цілях і орієнтаціях. По суті своїй, описані З. Плашієнковою потреби і є деякими чинниками нашого трикветра соціальної адаптації / дезадаптації особистості. Особливо для нас цінна та частина її книги, в якій вона описує уявлення Фромма про дві основні життєві орієнтації в людині: творчу і деструктивну. Творча спрямованість особистості асоціюється з адаптацією, з любов'ю життя, це – біофільна орієнтація людини. Руйнівна орієнтація асоціюється з дезадаптацією, з любов'ю смерті, і її називають некрофільною орієнтацією людини. Ці дві життєві орієнтації також є характерними орієнтаціями людини. За її словами, Е. Фромм пояснює їх більш детально у зв'язку з двома особистісними синдромами: синдромом зростання і синдромом розпаду. Автор вважає, що вони пов'язані з творчою і деструктивною орієнтацією (нахилом) і проявляються в такій характеристиці, як індивідуальність в сенсі зрілої або незрілої особистості, що за даними нашого дослідження є значущим фактором адаптації або дезадаптації особистості. Людина – істота соціальна, їй необхідне суспільство, і вона не може жити без нього. Від народження і до смерті вона прив'язана до суспільства, до його соціокультурних норм і правил, що передається з покоління в покоління, від батька до сина, будучи основою первинної соціалізації – сімейної. І вже від того, наскільки соціально

благополучною є сім'я, соціально адаптивною, і залежить рівень адаптивності особистості в цілому, сформованість її гуманних якостей, духовного початку.

Про взаємовплив в сім'ї і цінності шлюбу писав Е. Еріксон. Він підкреслював важливість зацікавленості в соціальній адаптації наступного покоління – для розвитку і стабілізації зрілої особистості. І, безумовно, соціалізаційна функція сім'ї впливає і на становлення особистості дитини, і на формування зрілості особистості всіх членів сім'ї.

Взаємовпливову основу сім'ї описав ще S. Minuchin у 1914 році. Автор висловлював думку про те, що впливаючи на людей навколо, людина й сама піддається впливу з боку інших в мінливих ситуаціях взаємодії. Проживаючи в сім'ї, дитина є членом соціальної системи та повинна до неї адаптуватися. Всі дії кожного члена сім'ї регулюються характеристиками системи, а ці характеристики, натомість, передбачають наявність результатів його власних дій у минулому. Відповідно, дитина реагує на стреси в інших галузях системи, до якої вона адаптується; та її дії можуть мати значний вплив на стрес, який відчувають інші члени сімейної системи. Особистість дитини можна розглядати як підсистему або частину системи, але не можна випускати із поля зору систему в цілому. Бо сім'я – це перша та найбільш впливова з систем, до яких належить особистість (Селигман & Дарлинг, 2007, с. 7). Фізичний, соціальний та емоційний стан членів сім'ї глибоко взаємопов'язаний, і на зміни в одній частині системи відгукуються зміни в іншій. Крім того, сімейні взаємини і взаємодії, як правило, взаємні, регулярні і відповідають певним виробленим зразкам. Таким чином, все, що стосується одного з членів сім'ї, торкається й усіх інших. На становлення особистості дитини впливають не тільки характеристики складу сім'ї, а й соціокультурні традиції, ідеологічні погляди членів сім'ї: зміна складу сім'ї впливатиме на якість та емоційний фон взаємовідносин між її членами, ускладнюючи їх; соціокультурні традиції вміщують в себе й етнічні, і релігійні фактори, враховуючи не менш значущий та впливовий фактор – соціально-економічний; ідеологічні переконання розкривають сімейні цінності, форми поведінки та особистий погляд членів

сім'ї на макросистему (переконання та цінності можуть передаватися з покоління в покоління, впливати при цьому на взаємовідносини членів сім'ї як між собою, так і з іншими сім'ями та іншими системами. Розглядаючи цей факт на рівні держави, ми можемо бачити накопичення «соціального капіталу» країни з позиції якості, а не тільки кількості членів соціокультурного суспільства.

Сімейне неблагополуччя – одна з основних причин, що визначають стан і динаміку дезадаптації особистості. Протилежність статей, на думку Е. Дюркгейма, є основною причиною моральної близькості в сім'ї, від якої і залежить стабільність сімейно-шлюбних відносин, і багато в чому є основою сімейної злагоди. Саме сім'я дає можливість дитині реалізувати її найважливішу потребу, яка є в спілкуванні – батьківське співчуття, схвалення як підтвердження любові і значущості, підтримки. Незаперечною за значущістю є роль матері для дитини, від її психоемоційного стану, багато в чому, залежить сформованість базової довіри до світу у малюка. Мати не тільки задовольняє базові потреби дитини, вона розвиває її в повсякденному житті, наповнює її життя емоційним теплом і затишком, дарує відчуття безпеки і захищеності. Для розвитку повноцінної гармонійної особистості важливо, щоб саме в сім'ї дитина, спілкуючись зі значущими рідними людьми, відчувала себе емоційно розкутою, захищеною, яка не метушиться між своїми емоційними спонуканнями і суперечливими вимогами, що виходять від оточення. При порушенні структури і функції сім'ї виникає соціально психологічна напруженість і конфліктність внутрішньосімейних стосунків, мати часто не здатна контролювати свої емоції, логіка її поведінки весь час «зісковзує», вона кидається від крайності до крайності: від наполегливої нав'язливої присутності – огидного вторгнення в особистий простір дитини, абсолютної неповаги її кордонів – до емоційної недоступності і відштовхування (*Непостоянная мать. Психология отношений. Дата обращения 18.03.2020*).

У дисфункціональній, дезадаптованій сім'ї, батьки опиняються не в змозі формувати у дитини позитивні якості особистості. У такій сім'ї дитина стає жертвою факторів, що негативно впливають на її соціалізацію. І соціально-дезадаптована сім'я є фактором відхилень в психосоціальному розвитку дитини. На жаль, у сучасній ситуації розвитку українського суспільства існує серйозний дефіцит позитивного впливу мікро- і макросистеми на підростаюче покоління. Тим більше, що якісні деформації макросистеми супроводжуються і деформацією сім'ї як мікросистеми, яка виконує найважливіші функції – комфорту і захищеності дитини. Негативний мікроклімат сучасних українських сімей зумовлює виникнення у дітей відчуження, грубості, соціального дистанціювання, прагнення робити все всупереч волі оточення, що створює передумови появи демонстративної непокори, девіантної поведінки, руйнівних дій (Попов, 2006).

Поширена думка, що в соціально-дезадаптованих сім'ях особистість дитини деформується, і довгострокові наслідки такої первинної соціалізації накладають відбиток на формування її якостей. Дійсно, вченими доведено (Солодовников, 2004), що будь-яке хронічне захворювання одного з членів сім'ї впливає на процеси міжособистісних внутрішньосімейних взаємин, приводячи в дисбаланс структурно-рольові обов'язки в сім'ї, змінюючи при цьому спосіб життя всієї родини, переструктуровуючи економічні, побутові навантаження інших членів сім'ї. І всі ці сім'ї, з дисбалансованою структурою адаптаційних процесів на рівні макросистеми, мікросистеми і селфсистеми, ми відносимо до категорії дезадаптованих.

Тому на функціонування сім'ї впливають не тільки внутрішні критерії дезадаптації, а й зовнішні. Причому, зовнішніми критеріями прийнято вважати юридично затвердженні права і обов'язки членів сім'ї, і як фоновий критерій – громадська думка. На думку В. В. Солодовникова, внутрішніми критеріями дезадаптованої сім'ї є: економічна складова функціонування сім'ї (прожитковий мінімум, мінімальний споживчий кошик, мінімальна пенсія,

зарплата, чи не можливість отримати соціальний статус СЖО, ТПО, зниження соціальної допомоги і т. д.).

Таким чином, вивчаючи сім'ю і її вплив на становлення особистості, ми враховуємо детермінанти її зовнішнього соціального середовища, зафіксовані в юридичних інституціях і суспільній свідомості, її економічні можливості для якісних умов життя, міжособистісні сімейні взаємини. Саме аналізуючи детермінанти благополуччя й неблагополуччя в сім'ях, адаптації та дезадаптації всіх членів сім'ї, ми зможемо виявити основні середовищні умови розвитку особистості в соціально-дезадаптованій сім'ї. Благополуччя в сім'ї, описане В. В. Солодовниковим, може бути, на думку автора, за умов адекватної внутрішньосімейної взаємодії, коли члени сім'ї поважають вибір кожного, відкрито обговорюють свої почуття, страхи і радості, основою спілкування яких є взаємна повага, завжди продуктивно вирішують сімейні та міжособистісні конфлікти.

Цілеспрямоване формування особистості відбувається в період виховання людини, її первинної соціалізації в сім'ї, будучи при цьому основою для оптимізації соціальної адаптації особистості в цілому. Вплив сімейного виховання проходить і через психологічну атмосферу сім'ї, і через організацію діяльності всіх її членів, і за допомогою етичних бесід, і, безумовно, за допомогою особистого прикладу, використовуючи при цьому метод підкріплення очікуваної поведінки. І чим складніше поведінка членів сім'ї, дисфункціональніше, тим більше ускладнений процес соціальної адаптації особистості, що часто призводить до дезадаптації особистості на рівні мікросистеми, селф-фундейшн-системи, а надалі – і макросистеми.

При вивченні сформованості соціальної адаптованості дітей було виявлено, що однією з умов успішного формування компонентів соціальної адаптованості та соціальної компетентності дитини є соціально-психологічна атмосфера в родині (Черних, 2019, с.207). Для того, щоб зрозуміти та обґрунтувати вплив соціально-дезадаптованої сім'ї на розвиток особистості,

необхідно розглянути детермінанти благополуччя (адаптації) і чинники дезадаптації сучасних сімей.

Детермінанти благополуччя (адаптації) сім'ї та чинники дезадаптації сім'ї

Благополучна сім'я	Дезадаптована сім'я
МАКРОСИСТЕМА	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Відтворення населення є одією з найважливіших функцій сім'ї як соціального інституту. ➤ Відповідає за забезпечення потреб суспільства. ➤ Є найстійкішою формою (сімейні ролі зберігаються протягом всього життя людини). ➤ Є основним носієм спадкоємності, через неї реалізуються шлюбні, родинні, правові, господарські, етнічні та психологічні зв'язки. ➤ Є носієм особливих сімейних цінностей: наявність норм сімейної поведінки, наявність особливих ролей: чоловік і дружина, мати й батько, син, дочка, брат, сестра та інші. ➤ Суспільна думка у щодо цієї родини налаштована позитивно 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Не забезпечує простого відтворення населення й/або в цілому кількісна структура якої в соціальному й правовому контексті є «такою, що відхиляється від норми». ➤ Має неоптимальні соціально-психологічні показники функціонування або члени якої страждають фізичними/психічними захворюваннями; в яку входять усиновлені діти, діти, які приймаються під опіку та залишилися без батьківського піклування. ➤ Члени родини мають мінімальні рівні освіти й професійної кваліфікації. ➤ Члени родини ведуть незаконну життєдіяльність, порушують права особистості або члени якої вже вчинили злочин (правопорушення); ➤ Суспільна думка щодо цієї родини налаштована негативно (або неоднозначно).

	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Сім'я, яка вимушено змінила місце проживання, вимушено розірвала родинні стосунки, яка підпадає під стереотипізацію, в якій змінилася (погіршилася) якість життя, відсутнє, втрачене житло, не має реальних відносин, вимушено відсутні професійні зв'язки, брак дружньої підтримки та інше. ➤ Є носієм спадкоємності, передає спотворенні ціннісні орієнтири – шкідливі звички: алкогольна залежність, куріння, аморальність тощо.
МІКРОСИСТЕМА	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Члени родини за допомогою власних ресурсів вирішують складні життєві обставини ➤ Головна функція сім'ї – задоволення потреб кожного з членів групи. ➤ Демократичний (егалітарний) тип відносин: Розподіл ролей відбувається не відповідно до традицій, а на основі особових якостей і здібностей подружжя, рівноправ'я в ухваленні рішень; добровільний розподіл обов'язків. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Не здатні самотійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті. ➤ Не здатні забезпечити прожитковий мінімум своїм членам. ➤ Психологічне, фізичне, сексуальне насильства над членами родини. ➤ Порушена структура сім'ї, знецінюються або ігноруються основні сімейні функції, є явні або приховані дефекти виховання ➤ Деформація внутрішньосімейних стосунків ➤ Відсутність або недолік уваги до фактора спілкування з дитиною з боку

<p>➤ Сім'я передає найбільш цінний, позитивний досвід, накопичений старшими поколіннями</p>	<p>батьків, що формує низьку самооцінку та відсутність мотивації.</p>
<p>СЕЛФ-ФУНДЕЙШН-СИСТЕМА</p>	
<p>➤ Людина ставить перед собою певні цілі щодо свого саморозвитку, самореалізації, самовизначення.</p> <p>➤ Людина має певний рівень самосвідомості: образ власного «Я», установка щодо себе та інших людей, узагальнений образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості; передумова і наслідок соціальної взаємодії.</p> <p>➤ Почуття самоповаги людини, відчуття її власної цінності і позитивного ставлення до всього того, що входить в сферу її Я – є її самооцінка, джерелом якої є соціокультурне оточення.</p> <p>➤ Наявність системи цінностей та ідеалів особистості.</p> <p>➤ Внутрішня культура особистості.</p> <p>➤ Високий рівень адаптивності.</p>	<p>➤ Конфліктний стан особистості;</p> <p>➤ формальні сімейні стосунки;</p> <p>➤ сім'я знаходиться у стані перманентної кризи: проблеми не вирішуються, а накопичуються;</p> <p>➤ фрустрований стан особистості;</p> <p>➤ нерівномірність або відсутність взаємності в емоційних уподобаннях;</p> <p>➤ деструктивні рольові установки;</p> <p>➤ порушення психоемоційної сфери, зниження рівня самоконтролю, невірноваженість, відчуття малоцінності своєї особистості;</p> <p>➤ відхилення в соціальній поведінці, відмежування від соціальних зв'язків з навколишнім світом;</p> <p>➤ низький рівень правової культури;</p> <p>➤ низький рівень адаптаційних можливостей;</p> <p>➤ асоціальна, деструктивна поведінка особистості стримується в силу її страху перед можливими наслідками, а не в</p>

<p>➤ Безпосереднє вираження установки в поведінці модифікується в силу його соціальної неприйнятності, моральних сумнівів особистості.</p> <p>➤ Зрілість, що сприяє подальшому розвитку особистості та її рівню соціальної адаптації</p>	<p>силу моральних і соціокультурних установок.</p>
--	--

Таким чином, аналіз факторів благополуччя сім'ї і факторів дезадаптації сім'ї в межах трикветральної структури адаптації-дезадаптації, дозволяє обґрунтовано говорити про те, що благополучна сім'я більш успішна в досягненні високої якості життя своїх членів. Крім того, як ми можемо бачити з порівняльного аналізу детермінантів соціальної адаптації та факторів дезадаптації, на особистісному рівні (селф-фундейшн-система) є всі передумови для особистісного зростання членів сім'ї, можливості їх самореалізації, вдосконалення комунікативних здібностей, підвищення рівня самосвідомості та формування зрілості, сприяє подальшому розвитку особистості та підвищення її рівня соціальної адаптації. Розглядаючи ж фактори соціально-дезадаптованої сім'ї, можна відзначити неможливість, нездатність членами сім'ї сформувати самосвідомість під час процесу становлення особистості дитини, рівень її правової культури; загальноприйнятні установки під час її первинної соціалізації, що призведе до формування низького рівня адаптаційних можливостей особистості, до порушення її психоемоційної сфери та сприятиме її деструктивній, девіантній поведінці в особистісних відносинах та суспільстві в цілому. Тобто, неспроможність сім'ї виконувати свої соціальні функції перешкоджає успішній адаптації особистості до умов трансформаційного соціального середовища.

У процесі опрацювання належних питань, безперечним є той факт, що часто на рівень соціальної дезадаптації окремих членів сім'ї впливає й рівень освіти та професійної кваліфікації членів родини, їх законослухняність та, безумовно, здоров'я – психічне і фізичне. Внаслідок цих факторів батьками створюється виховне середовище: чи то турботливе ставлення до дитини, чи то конфліктне; емоційна депривація, фізичне чи психічне насилля, жорстоке поводження з дитиною, використання дітей у кримінальних справах та інші асоціальні та деліквентні форми взаємодії з дитиною. Всі ці негативні фактори впливу родини на розвиток особистості ми розглядаємо, насамперед, як соціально-психологічну дезадаптацію дитини. Тобто, порушення поведінки пристосування дитини через тиск на неї ряду внутрішніх та зовнішніх причин, таких як несправедливі вимоги, надмірні навантаження, труднощі міжособистісного характеру, девіації, що виникають у відповідь незгоди. Отже, в більшості випадків порушення первинної соціалізації особистості, тобто розвитку стану її дезадаптації в умовах родинного виховання, впливає і на її адаптацію у соціальному середовищі взагалі.

Для того, щоб стати повноцінною особистістю, дитина повинна виховуватися в емоційно турботливій і стабільній атмосфері. А. Адлер зазначав, що якщо емоційний контакт з близькими дорослими або оточенням порушений, дитина живе наче на ворожій території: обставини пригнічують її, очікування щодо майбутнього – песимістичні, вона постійно відчуває себе слабкіше, ніж інші, не бажаною, нелюбимою (Полина, 2014).

Для гармонійного розвитку дитини необхідно задоволення базових потреб в любові і захисті. За умови дефіциту або повної відсутності задоволення цих основних базових потреб, виникає депривація, яка розглядається як порушення або несформованість у дитини значущої людської потреби в спілкуванні, як найважливішого джерела розвитку. Тільки в постійному контакті з дорослим можлива інтеріоризація, що є основним механізмом розвитку. Контакт з дорослим сприяє формуванню у дитини потреби в прихильності до дорослого, який піклується про нього, що в

подальшому він втілює своїх особистих взаєминах з представниками протилежної статі. Так, наприклад, для деструктивної, дисгармонійної сім'ї, сім'ї особливої дитини, характерні нестабільність і ригідні, дезадаптивні моделі поведінки. Така сім'я ледь адаптується до незвичних потреб догляду за дитиною з особливими потребами, з особливостями психофізичного розвитку. Часто, батько в цій сім'ї виконує пасивну роль, відмовляючись узяти на себе частину рутинних побутових справ або догляду за дитиною, перекладаючи таким чином непосильну ношу на матір. У такій сім'ї процес дезадаптації тільки ускладнюється на рівні селф-фундейшн-системи і мати, нехтуючи інтересами інших дітей і чоловіка, присвячує весь свій час догляду за особливою дитиною. Проблеми функціональної взаємодії, спілкування, виникають не в конкретній людині, а між людьми. Ця ситуація призводить сім'ю в стан глибокої соціальної дезадаптації і кризи на рівні всіх трьох систем (макросистеми, мікросистеми і селф-фундейшн-системи).

Народившись, дитина відразу потрапляє в світ соціальних відносин – світ відносин між людьми, в якому кожен відіграє безліч ролей. Освоюючи ці ролі, людина соціалізується, стає особистістю. Відсутність нормальних для звичайної дитини контактів (сім'я, друзі, сусіди тощо) призводить до того, що образ ролі створюється на основі суперечливої інформації, одержуваної дитиною з різних джерел. У зв'язку з цим, часто виникає спотворений, такий, що не відповідає дійсності, «образ» соціальної ролі. Формується неправильне уявлення про свою соціальну роль. Ця роль реалізується людиною протягом усього її життя. У зв'язку з труднощами соціалізації не вирішуються і завдання адаптації, автономізації та активізації особистості (Полина, 2014, с.113–130). У цьому разі, тактика поведінки особистості полягатиме в постійному уникненні або вирішенні протиріч між умовами, створеними соціумом і своїми ціннісними уявленнями про себе, а також своїми власними потребами, бажаннями, інтенціями. Невідповідність, що виникла внаслідок дисонансу представлення себе світу, можна усунути або підвищенням рівня довіри до себе, або підвищенням рівня довіри до світу. Підвищуючи рівень довіри до

себе, підвищуючи власну значимість, ми маємо неадаптивні форми активності, пов'язані з ризиком, творчою ініціативою. Позитивним результатом такої активності є підвищення рівня довіри і до себе і до світу. При первісному підвищенні довіри до світу особистістю, виникає відчуження власних цілей, бажань, потреб. Саме вплив сімейної атмосфери на розвиток особистості дитини є результатом такої соціальної поведінки. Досвід первинної взаємодії дитина отримує в сім'ї, далі вона його ретранслює на взаємовідносини з однолітками і вихователями в дошкільному закладі, проводячи там більшу частину часу. Тут у дітей із соціально-дезадаптованих сімей виникають складнощі вторинної соціалізації, адже у дитини по суті сформований досвід лише неадекватних міжособистісних взаємин. Педагоги очікують від вихованців дотримання правил і норм поведінки, демонстрації позитивних міжособистісних взаємин з оточенням. Створюючи інші соціальні ситуації для розвитку позитивних якостей особистості дитини, вони демонструють новий досвід соціальноприйнятної поведінки. Це може побічно вплинути на зміни деяких характеристик особистості дитини, її способів взаємодії з навколишнім середовищем, в якому вона живе.

Тому, аналізуючи соціальну поведінку дитини, вплив вторинної соціалізації на її розвиток, ми можемо підкреслити важливість впливу позитивної соціалізації на афективну поведінку, на формування у неї моральних і культурних цінностей.

Однак, досвід первинної соціальної компетентності дитини, безумовно, проходить в сім'ї. Від рівня соціальної сімейної компетентності залежать і адаптивні здібності особистості, що розвиваються у дитини, які згодом значно впливають на все її життя. На всіх етапах життя, згідно новоутворень віку, виникають вимоги та обмеження, і завдання сім'ї – сформувати соціальні компетенції, які допоможуть дитині правильно реагувати, відповідно до очікувань соціуму. Ці соціальні компетенції впливають з цінностей, норм і очікувань суспільства, засновані на конкретних інтерпретаціях членів суспільства, в різних контекстах. Всі ці процеси є спонтанними, тобто вони

виробляють власний потік соціальних взаємодій, в які занурені люди як соціальні істоти, як члени суспільства, але при цьому завжди є також можливість їх навчання членами сім'ї і надалі педагогами, іншими членами макросистеми. Важливо, щоб значущі для дитини люди, члени її сім'ї, схвалювали і підкріплювали ту її поведінку, яка відповідає очікуванням суспільства; використовуючи при цьому дії як відображаючі моделі, розвиваючи і підтримуючи саморегуляцію, якої не вистачає дитині (про початок усвідомленого розвитку якої ми можемо говорити не раніше семирічного віку); підтримуючи її прикладом та дією і з використанням різних сучасних методів і форм навчання.

Формування соціальної поведінки дитини можливо лише за умови демонстрації соціальних норм, цінностей і видів діяльності, прийнятих упевній соціальній групі. Сім'я може бути нуклеарною, або розширеною, проте важливим є той факт, що кожен член сім'ї, з урахуванням його життєвих цінностей, способу життя, вносить свою лепту у соціалізацію дитини. Саме виконання рутинних дій за допомогою наслідування, спостережень, виконання інструкцій, допомагає їм набувати соціальних навичок, що адаптують їх до цієї соціальної групи і її соціальних норм. Члени сім'ї є фігурами, які транслують навички співпраці, ситуативного спілкування для дитини, на прикладі яких вона вчиться нормам суспільної взаємодії і сприймає соціокультурні традиції, отримує перші соціальні уявлення за допомогою своїх батьків. Соціальні уявлення як спосіб інтерпретації життя, як одна з форм соціального пізнання, одні з найважливіших, на наш погляд, досягнень особистості на ранніх етапах її розвитку, що дозволяють освоїти соціальні функції за допомогою дій на основі наслідування. Важливо, щоб батьки оцінювали свої дії, свою поведінку, форму взаємин, які повинні відповідати транслюванню сімейних цінностей. Це позбавить дитину від когнітивного дисонансу при аналізі необхідного і реального і дозволить їй йти за встановленими сімейним моделям поведінки.

Типи сімейних взаємин характеризуються лінійною залежністю (від поганого до хорошого і навпаки), відповідно, якщо соціально-адаптованим сім'ям притаманні позитивні навички спілкування і взаємодії, з оптимальною внутрішньородинною взаємодією, коли члени сім'ї поважають вибір кожного, володіючи навичками відкритого спілкування, використовують копінг-стратегії вирішення конфліктних ситуацій, то соціально-дезаптованим притаманні незмінні проблеми в міжособистісних взаєминах, внутрішньосімейній комунікації, прояви агресії, конфліктні, дисфункціональні, деструктивні, девіантні форми поведінки. Що докорінно і впливає на формування особистості дитини. Так, наприклад, відомо, що не існує генетичного алкоголізму – саме спосіб життя членів сім'ї переймає дитина: манеру розмови, дії, форми поведінки, досвід ховати всі проблеми і відзначати радості «в пляшці» – і саме таким і є перший життєвий досвід дитини, який формує дезадаптована сім'я. Тому асоціальна поведінка батьків безпосередньо впливає на поведінку дітей. У них високий рівень не тільки зовнішніх (соціальних), а й внутрішньоособистісних проблем, що характеризуються когнітивними і академічними проблемами, вживанням алкоголю і наркотиків. Якість виховання та сімейного оточення впливає на зміну темпераменту і формування девіантної поведінки дитини залежних батьків. У таких сім'ях високий ризик раннього зловживання психотропних препаратів, алкоголю, і за кількістю негативних особистісних і соціально-сімейних чинників впливу їх відносять до групи ризику. «Важкі» діти, так само, як діти «з комплексами», «нещасні» діти, – завжди результат дезадаптивних відносин у сім'ї.

Низький рівень адаптативних навичок, що призводять до дезадаптації особистості, ми можемо спостерігати й у дітей, які піддавалися в сім'ях фізичному насильству або зневажливому ставленню з боку батьків. Seandra Jean Walker (2017) у своєму дослідженні показала, що у дітей, які зазнали жорстокого поводження, наявний фактор ризику дефіциту соціальних навичок і негативних відносин з однолітками, а також низький рівень емоційної

регуляції. За даними розвідки автора, значна частина жінок, які зазнали в дитинстві сексуального насильства в соціально-дезадаптованих сім'ях, відчували посттравматичний синдром, що вплинуло на значне зниження рівня їх соціальної функціональності і позначило ряд клінічних, академічних, соціальних і поведінкових проблем адаптації в школі. Так само, вченим зазначено факт, згідно з даними викладачів, що діти, які зазнали сексуального насилля, мають низький рівень соціальних навичок у школі і низький рівень міжособистісної довіри до дорослих, які їх оточують, вони виявляють більшу довіру до своїх однолітків. Це може бути пов'язано, на думку автора, з почуттям зради дорослими, тому діти і покладаються тільки на однолітків (Walker, 2017). Пройшовши такий шлях зради і зневаги, дитина, дорослішаючи, не в силах знайти втрачену довіру, відновити соціальні навички і функціональне спілкування, що охоплює здатність висловлювати думки, знання та почуття конкретно і належним чином, що згодом має сформувати в особистості безпечну і ефективну манеру соціального функціонування, з певним рівнем гнучкості в повсякденній рутині, які мають вирішальне значення для успішної адаптації особистості в навколишньому соціальному середовищі.

Реальність життя така, що і в зовнішньо благополучній сім'ї, яка виховує дитину з особливими освітніми потребами, відбувається деформація міжособистісних, а потім і внутрішньоособистісних відносин всіх членів сім'ї. Так, у сім'ї, в якій виховують дитину з інвалідністю, сиблінги демонструють або модель жертви, або модель негативізму. Самі ж діти з особливими освітніми потребами позбавлені можливості повноцінного соціального розвитку. З огляду на той факт, що соціалізація відбувається в мікросоціумі (сім'я) і в макросоціумі (суспільство), дитина, яка контактує тільки з батьками і лікарями, які на перше місце ставлять її хворобу, поступово ізолюється від суспільства, відповідно, відбувається деформація особистісного розвитку не тільки на тлі медичних чинників, але й на тлі соціально-психологічних та соціально-філософських. Сім'ї СЖО, ТПО формують спотворені цінності,

діти відчувають емоційний дискомфорт, напруженість, відчуження. Члени сімей «особливої дитини» знаходяться в зміненому психологічному стані і його транслюють на дітей часто у вигляді депресивного синдрому. Депресивний синдром у дітей може виглядати як почуття нелюбові; почуття негідності; почуття постійного смутку і печалі, почуття переслідування; почуття надмірної провини; надмірна тривога; страх школи; підозрілість, думки про суїцид. Дуже часто це виражається в соматичних симптомах: енурез, енкопрез, безсоння, екзема; в неадекватних поведінкових реакціях: імпульсивність, підвищена дратівливість, агресія, негативізм, низька успішність, булімія або анорексія. З огляду на те, що найчастіше, вся увага дорослих членів «сімей особливої дитини» спрямована на вирішення економічних, житлових, медичних питань або міжособистісних конфліктів, у дитини можливе не тільки порушення поведінки, а й відставання в розвитку. Яскравими рисами її поведінки при зустрічі будуть боязкість, недовірливість, тривала адаптація, або, навпаки, – нав'язливість, порушення кордонів незнайомої людини при першій же зустрічі, некритичність такої соціальної взаємодії.

На думку вченого Джона Боулбі, «дитина і мати утворюють тісний, взаємний, біологічно зумовлений зв'язок, який слід розглядати як базовий компонент людської природи» (Боулбі Дж. 2004, с. 101). Вчений вважав, що цей соціальний зв'язок формує уявлення дитини про модель міжособистісних відносин, що відображають поведінку батьків стосовно неї. Його послідовники емпірично встановили той факт, що тип прихильності кожної людини стає частиною її загальної стратегії взаємодії з іншими людьми протягом усього життя (Van Ijzendoorn M. H. & Sagi A., 1999). Отже, і подружні стосунки є моделлю наслідування, досвідом взаємодії дитини, в якому вона переймає особливості і статевої ролі поведінку батьків. Ці особливості батьківських взаєностосунків діти переносять у подальшому в своє «доросле життя», в створену ними сім'ю. Емоційний клімат в сім'ї залежить від матері, саме від неї залежить душевне благополуччя дитини, в

той час як батько є носієм системи цінностей, основних етичних установок, а також картини самого себе. Деадаптивний стан батьків порушує цей триквотральний баланс, що в міру дорослішання дітей проявляється в них у вигляді емоційно-вольових порушень, проблем з вибірковістю, в особистих відносинах, проявах любові і близькості. Деформації системи внутрішньої регуляції, порушення ціннісних орієнтацій, соціальних установок моральних норм та прав, асоціальні форми поведінки – все це є проявами соціальної деадаптації. Формування у дитини базової довіри до світу, пізнавального інтересу до наявного, засвоєння форм позитивного, а потім – і ділового спілкування з іншими членами суспільства, можливе лише через підтримку, емоційно позитивне батьківське ставлення до малюка. Важливу позицію в сімейній соціалізації дітей, на думку Ф. С. Кудзієвої, посідають довірливі відносини, а високий авторитет батьків забезпечує ефективність реалізації виховного потенціалу сім'ї (Кудзієва, 2014).

На розвиток особистості, ми повинні зазначити, впливають ті ж фактори соціальної деадаптації, що й на сім'ю в цілому. Найбільш вразливі для фактора соціокультурної деадаптації є діти і сім'ї мігрантів, тимчасово переселені особи із зони військового конфлікту на сході України, іноземці, які змінили країну проживання, іноземна молодь, яка отримує професійну освіту в нашій країні. У стані соціально-побутової деадаптації, сьогодні, в нашій країні перебуває дуже багато верств населення, такі, як сім'ї, що опинилися в складних життєвих обставинах, сім'ї соціального батьківства, неповні і неповні розширені сім'ї, родини, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, діти групи ризику, діти з інвалідністю, що опікуються членами родини з ментальної інвалідністю. У стані ситуаційно-рольової деадаптації часто виявляються, згідно даними нашого дослідження, сім'ї особливої дитини (обдарованої, з особливими освітніми потребами, прийомної дитини), дисфункціональні, негармонійні, деструктивні, дезорганізовані сім'ї. А в стані правової деадаптації, найчастіше, виявляються всі вищеперераховані типи сімей, тому що основою процесу деадаптації є задоволеність або не

задоволеність актуальним місцем в соціальній ієрархії певного суспільства. Цікавим видається погляд сучасних українських вчених, які акцентують свою увагу на соціальному розвитку дитини дошкільного віку. У своєму дослідженні вони, на основі теорії багатовимірної структури особистості, пов'язують процес соціалізації і індивідуалізації дитини старшого дошкільного віку. У період зміни умов життя, соціальних ситуацій розвитку, соціокультурних основ життєдіяльності, змінюється і сам зміст вторинної соціалізації дошкільника в інституційній системі. На думку вчених, набуває нових форм, змісту та значно ускладнюється спілкування з дорослими, збільшується коло спілкування дитини та сфера її взаємодії. Освоєння дитиною рольових соціальних позицій можливе лише за умови формування їх у грі, однак, сьогодні сучасна соціальна ситуація характеризується відсутністю середовища гри. Виникає проблема становлення соціальної ідентичності дитини. Та й до школи дитина йде не завжди психологічно зрілою або не завжди готова до свідомої регуляції своїх дій, не мотивована до проявів різного роду активностей, не готова до взаємодії, не вміє співчувати та просити про допомогу, не розвинені навички слухання іншого, навички прийняття рішень та інше (Михальська, 2019).

І така складна, на наш погляд, соціальна ситуація розвитку також лежить в основі соціальної дезадаптації особистості. Слід зазначити, що на формування соціальної адаптованості дитини старшого дошкільного віку з особливими потребами впливають і психологічні, й соціальні складові. Серед психологічних слід назвати ціннісно-смысловий аспект (цінності, моральність, вихованість, духовність, рівень культури тощо), особистісні особливості (темперамент, характер, здібності, пізнавальна, емоційно-вольова, мотиваційна сфери, сфера провідної діяльності, самосвідомість (самооцінка, образ Я тощо). Соціальна складова охоплює соціальну ситуацію розвитку, власне процес соціалізації, соціальні інститути (сім'я та значущі дорослі, дитячий дошкільний заклад), соціальні ролі, рівень домагань та інші соціальні конструкти. Зрілість даних соціальних конструктів впливає на структуру Я-

концепції, самосвідомості в підлітковому віці, будучи компонентом мотивації досягнення і цільової структури особистості, сформованої під впливом внутрішньосімейних стосунків (Кучманіч, 2010).

Безумовно, характер внутрішньосімейних стосунків значно впливає на становлення особистості дитини. Освоєння в сім'ї правил поведінки і взаємовідносин батьки-діти, спершу моделюють на членів своєї сім'ї, а потім переносять цей досвід відносин і на інших. Якщо ж у сім'ї немає єдності у вихованні дитини, якщо сім'я дезадаптована, і в ній порушені принципи поваги до дитини, немає єдності вимог – все це є базою для формування негармонійних рис характеру особистості.

Авторитарний стиль виховання в сім'ї спонукає дітей відчувати фрустрацію таких життєво важливих потреб, як потреба у безпеці, любові, спілкуванні, пізнанні навколишнього світу за допомогою дорослих. Як правило, виростаючи, такі діти ставляться до навколишнього світу як до джерела загрози та небезпеки. Неврози у дітей не виникають, якщо батьки вчасно долають свої особисті проблеми і підтримують конструктивні взаємини в сім'ї, люблять дітей і добрі до них, чуйні до їх потреб і запитів, прості та безпосередні у спілкуванні, дозволяють дітям висловлювати свої почуття, діють узгоджено у питаннях виховання, беручи до уваги інтереси дитини (Рощевская, 2012, с.17).

Узагальнюючи сказане, можна виділити наступні фактори, що впливають на соціальну дезадаптацію особистості: порушення прихильності, неповне задоволення базових потреб, напружена атмосфера в сім'ї, авторитарний стиль виховання, жорстоке поводження з членами сім'ї й дитиною, психологічне ігнорування потреб дитини, емоційно холодні батьки, амбівалентне ставлення до дій дитини, процвітання девіантних і аморальних форм поведінки, конфлікти батьків, обмеження самостійності, відсутність природнього духовного спілкування, важкі життєві обставини сім'ї (втрата житла, роботи і т. д.), порушення принципу поваги до особистості і її інтересів.

Сучасний кризовий стан інституту сім'ї є однією з найважливіших причин сімейної дезадаптації: соціальна, правова, економічна нестабільність, нездатність внутрішніх регуляторів (любові, почуття обов'язку) забезпечити стабільність сімейних відносин лише посилюють сімейну дезорганізацію. Саме про неї, описуючи кризу сім'ї, говорив П. Сорокін. Він дотримувався думки про те, що внутрішньосімейній дезорганізації притаманні «конфліктність ролевих відносин, яка виходить із демагогії рівності і фактичної нерівноправності чоловіка і жінки, а позасімейній (дезорганізації) – руйнування системи спорідненості і труднощі пристосування сім'ї до інших суспільних інститутів (школа, церква і т. д.)» (Часовская, дата звернення 15.03.2020). Ми можемо зробити висновок про те, що сім'я втрачає емоційно-духовний, гармонійний, взаємозбагачувальний міжособистісний зв'язок подружжя та інших його членів. Такий тип сімейних відносин несприятливо впливає на формування особистості дитини. Дуже важливо розуміти, що соціально-дезадаптована сім'я є однією з умов деградації суспільства. Більш того, від стану адаптації / дезадаптації сім'ї залежить і стабільність або нестабільність суспільного життя, і соціальне здоров'я всього суспільства. «Соціальне здоров'я вміщує в себе діяльне ставлення людини до світу, його соціальну активність; благополучні відносини з іншими людьми, наявність дружніх зв'язків; засвоєння цінностей суспільства і виконання правил, прийнятих в ньому; розвинену емпатію (вміння розуміти інших людей)» (Рощевская, 2012, с. 14). Сім'я, як фундаментальний осередок формування і розвитку інтересів, потреб, цінностей особистості, основного фактора соціалізації суспільстві, в ситуації сучасних трансформаційних процесів, що відбуваються не тільки на території нашої країни, але й у всьому світі, залишається простором відносної стабільності і злагоди, транслятором соціокультурної спадщини, що переходить до дитини від батьків і, безумовно, основним фактором соціалізації в суспільстві.

Тому, на сучасному етапі розвитку українського суспільства виникає необхідність розглядати сім'ю в контексті адаптаційних процесів, що

впливають на формування здорової адаптивної особистості, з адекватною оцінкою власної соціальної значущості і здатної реалізувати свій особистісний потенціал.

3.3. Сутнісні підвалини детермінантів соціальної дезадаптації особистості в сучасному українському суспільстві

Інтегральна природа особистості формується в процесі соціальної взаємодії, на яку чинять певний вплив різні фактори. Розуміння дій людини, як складної соціальної одиниці, можливо лише за умови комплексного вивчення її дій і мотивів. Аналіз самого поняття особистості дозволить нам підійти до суті цього питання.

Говорячи про особистість з точки зору філософії, необхідно розмежувати поняття особистості та індивіда, який за фактом володіє лише біологічними ознаками, що характеризують приналежність до біологічного виду. При цьому, не можна недооцінювати біологічні ознаки індивіда, тому що саме завдяки різноманітності їх поєднань ми можемо бачити необмежену кількість відтінків темпераментів, характерів, здібностей, що роблять кожну людину індивідуальністю. Особистість же є унікальною в своєму роді, володіючи сукупністю своєрідних рис індивіда.

Так, розмірковуючи про людську сутність, Сенека говорив про переважання в неї чотирьох «личин»: вона має ознаки людського роду, належить до певного типу характеру, живе в конкретному середовищі в певних обставинах і обирає якусь професію або ж спосіб життя; підставою чого служить більш раннє розуміння особистості як *persona* (лат.) (*Личность. Дата звернення 25.12.2019*).

Зміни соціального життя, епохальні трансформації, що відбуваються в світі, безумовно, призводять вчених до переосмислення сутності поняття особистості, ускладнюючи його на кожному етапі розвитку людського суспільства. Так, стало класичним, визначення особистості, яке ми можемо

бачити у Боеція в Христологічному трактаті «Проти Євтихія і Несторія» – «індивідуальна субстанція розумної природи» (*naturae rationalis individua substantia*). Кант же розглядав особистість з позиції морального закону, ототожнюючи при цьому особистість із законом. Саме це і дає, на думку Канта, особистості свободу відносно механізму природи. Особистість відрізняється від інших речей тим, що вона є не засіб, а «мета сама по собі», і вимога ставитися до людини відповідно до цього є вищим етичним принципом Канта (*Бандуровский, дата звернення 27.12.2019*). При цьому, він звертає увагу на двоїсту структуру самосвідомості, яка містить в собі два елементи, два «Я»: «1) Я як суб'єкт мислення (в логіці), яке означає чисту апперцепцію (чисто рефлексивне Я) і про який ми нічого більше сказати не можемо, адже це абсолютно просте уявлення; 2) Я як об'єкт сприйняття, отже, внутрішнього почуття, яке містить в собі розмаїття визначень, що роблять можливим внутрішній досвід» (Кант 1966, с. 365). Аналізуючи висловлювання Канта, ми бачимо його спробу визначити характер даності обох «Я» у свідомості, і знайти підставу для їх розрізнення в актах самосвідомості. Становлення особистості, на думку Канта, її формування, відбувається під впливом пізнавальних «знарядь», за допомогою яких людина досліджує світ, а не за допомогою «вроджених» знань, що поступово розгортаються в змістовне знання, що й зумовлює значення впливу соціуму на становлення особистості, її адаптацію до нових умов, що виникають в процесі пізнання світу.

Розглядаючи сутність людини, Гегель розмежовував поняття індивіда і особистості. На його думку, «світ індивіда безпосередньо має два значення: він є в собі і для себе суцільний світ і ситуація, і він є світ індивіда – або остільки, оскільки індивід лише зливався б із суцільним світом, надавав би йому входити в себе в тому вигляді, в якому цей світ є, і ставився б до нього лише як до формальної свідомості; або: він є світ індивіда в тому вигляді, в якому те, що є в наявності, ним перетворене. Внаслідок цієї свободи дійсність здатна мати це двояке значення, то про світ індивіда слід формувати поняття, виходячи тільки з самого індивіда, і вплив, який чинить на індивіда дійсність, яка

представляється суццою в собі і для себе, набуває завдяки індивіду того абсолютно протилежного сенсу, що індивід або надає потоку дійсності свободу впливу на себе, або обриває і перетворює його» (Гегель, 2000, с. 158). При цьому, він пише про вплив суспільства на індивіда, про вплив «деякої загальнолюдської форми», загальної для всього світового простору у вигляді особливої дійсності, що існує «як особливе формування індивіда» (Гегель, 2000, с.159).

Таким чином, ми можемо говорити про безумовний вплив первинної та вторинної соціалізації для становлення особистості. Саме під впливом соціальної дійсності і відбувається перетворення індивіда в особистість. Гегель визначав сутність особистості з позиції суспільства, вважаючи, що саме звичаї і закони суспільства формують особистість. «У державі дух народу – звичаї, закони – є панівним початком. Тут людину визнають і з нею поводяться як з розумною істотою, як з вільною, як з особистістю; і кожна окрема людина, зі свого боку, робить себе гідною цього визнання тим, що долаючи природність своєї самосвідомості, кориться загальному, в-собі-і-для-себе-сущій волі, закону, отже, відносно до інших поводитьься так, як належить вести себе всім, – визнає їх тим, чим сама б хотіла бути визнаною, тобто, вільною людиною, особистістю» (Гегель 2000,с.495).

Філософ вважав, що світ культури, як продукт людської діяльності, є тим світом, з яким взаємодіє кожен індивід, що приступає до пізнання, а не з апріорними структурами свідомості. Виходячи з вищесказаного, ми бачимо беззаперечний вплив держави на формування особистості, і зміни політичного та економічного характеру також призводять до змін або деформації раніше сформованих рис особистості, змінюючи при цьому дійсність способу життя певної особистості.

Однак, припускати, що основний вплив на формування особистості реалізує держава – неправильно. Багатовекторність чинників, що впливають на особистість, обґрунтував ще Пилип Сорокін. Згідно з його думкою, чинниками, що впливають на особистість, є: «космічні, біологічні, соціально-

психологічні, але, перш за все – соціокультурні». Поділяючи думку вченого, можна виділити той факт, що при народженні людини, ні її світогляд, ні її моральні переконання, ні її естетичні уподобання не визначені.

Інтегральна природа особистості розкривається в її умінні відображати і осмислювати все суще в світі за допомогою інтегрального використання каналів пізнання. Саме суть, яку особистість надає явищам, кардинально змінює їх цінність (*Інтегральна Соціологія П. Сорокіна*).

Так, вплив політичної, економічної або професійної флуктуації, кардинально змінює якість життя людини, найчастіше піддаючи метаморфозам її цінності. Згідно з теоремою флуктуації П. Сорокіна, політична флуктуація суспільства детермінує між прогресом і регресом, тим самим створюючи для кожного члена суспільства своєрідну систему мобільності. Перехід по горизонталі дозволяє зберегти особистості відносну стабільність і високий рівень соціальної адаптації, перехід же по вертикалі, як висхідна так і спадна мобільність, характеризується серйозними соціальними змінами, які впливають на рівень адаптації особистості, її нестабільність, і в цьому разі особистість піддається серйозним випробуванням з боку нової системи, що призводить її в стан дезадаптації. Безумовно, спадна мобільність вертикалі практично завжди є процесом дезадаптації особистості.

Вплив економічної флуктуації на соціальну дезадаптацію особистості є одним з її чинників і визначає економічну нестабільність, кризу. В історії кожної сім'ї існує час стабільності і нестабільності, час матеріальних успіхів і невдачі – не існує будь-якої стабільної фіксації, це цілком природно, і ми досить адаптивні до таких змін. Однак, коли цей економічний перекис стає занадто сильним і досягає точки перенапруги, сім'я скочується до стану соціальної дезадаптації, впливаючи, таким чином, на дезадаптацію особистості кожного члена сім'ї тим чи іншим чином.

В процесі дезадаптації особистість виявляється в стані «неможливості» пристосування до середовища, і в ході активної взаємодії з середовищем

змінює свої властивості, характеристики, що часто виражається у зміні її самоідентифікації, ціннісних орієнтацій, соціальної поведінки.

Якщо адаптація на рівні соціального життя є можливістю реалізувати життєві потреби особистості, можливістю самореалізації особистості, життєствердження на рівні буттєвої свідомості, то дезадаптація є «неможливістю» впоратися зі зміненими зовнішніми і внутрішніми умовами життєдіяльності, які паралізують, часом, життєвоважливі для особистості активності в соціальних відносинах (Василюк, 1984).

І на цьому етапі розвитку суспільства і науки, сучасні філософи не ототожнюють особистість ні з індивідом, ні з індивідуальністю, розглядаючи її при цьому як індивідуальну специфічність, підкреслюючи, що «особистість» розуміється і вивчається по-різному, тому що різні парадигми фокусуються на індивідуальній специфічності в різних видах явищ міждисциплінарної співпраці і досліджень, що охоплюють складну реальність людей і їх «особистості» (Yana Uher In Virgil Zeigler Hill & Todd K. Sheckelford, 2018).

Як ми раніше говорили, при зіставленні філософських концепцій виявляються відмінності в розумінні особистості. Одні вчені стверджують, що особистість – це духовно-тілесна єдина цілісність, що вміщує в себе як обов'язкову умову свідомість власного вільного і самостійного «Я», відповідального за самореалізацію в перспективі свого життя. Інші вважають, що щастя, в його широкому філософському осмисленні, пов'язане з успішним здійсненням того, що розуміється під сенсом життя, будучи метою самореалізації особистості. «Поняття особистості позначає цілісну людину в єдності її індивідуальних здібностей і виконуваних нею соціальних функцій (ролей). Унікальність та індивідуальна неповторність особистості передбачає разом з тим спільність особливостей і властивостей в діяльності, потребах і інтересах, у спрямованості та орієнтації того соціального середовища (клас, нація, професійні групи), в яке входить певний індивід» (Романова, 2015). На думку деяких вчених, які консолідують дослідження особистості і людських цінностей в функціональну структуру, особистість формується в результаті

складної взаємодії між генами і навколишнім середовищем як в ході еволюції людини, так і протягом життя людей. Так, Фішер пропонує модель еволюції особистості і цінностей генно-культурної коеволюції, щоб пояснити, як і чому люди відрізняються, і як гени, економіка, соціальні умови і клімат спільно формують особистість (*Personality, Values, Culture: An Evolutionary Approach* Ronald Fischer Cambridge University Press, 2017).

Таким чином, на підставі вищевикладеного, можна дійти висновку про те, що у філософському розумінні особистість – це перш за все людина, наділена соціальними якостями в результаті складної соціалізації, в цілісності її індивідуальних особливостей і властивостей, потреб і інтересів, орієнтованих на взаємодії зі своїм соціокультурним середовищем. Зупиняючись на проблемі соціалізації, ми можемо виокремити факт перетину двох напрямів філософського аналізу – ціннісного та рефлексивного. І якщо ціннісна детермінанта особистості спрямована на поняття належного (яким повинен бути процес соціалізації особистості), то рефлексивна ґрунтується на власній логіці соціального в людині, яка не залежить від її ціннісних установок, але вимагає достовірності знання. Актуальною формою соціалізації, в сучасному інформаційному соціокультурному суспільстві, є соціалізаційне навчання за допомогою інтернету, соціальних мереж, що впливає на характер соціалізації в цілому. Філософське розуміння соціалізації відмінне від психологічного і соціального, представляючи собою системний феномен, що виражає процес засвоєння людиною цінностей, норм поведінки, установок, характерних для певної соціокультурної групи.

Системний підхід до процесу соціалізації заснований на взаємозв'язку надособистісного, міжособистісного і внутрішньоособистісного компонентів (Зеянина, 2007, с. 24) і веде до диференціації процесів на одному з рівнів основних систем трикветра соціальної адаптації / дезадаптації – макросистеми, мікросистеми і селф-фундейшн-системи. На рівні макросистеми соціалізація відображає розвиток надособистісних структур свідомості в процесі діяльності, вміщуючи в себе поліваріантні сценарії вирішення соціальних

завдань. Це і дозволяє соціалізації бути основою становлення особистості, способом її реалізації. Тобто, в процесі діяльності в індивіда формується певна архітектоніка цінностей, потреб, мотивацій, інтересів, зумовлених впливом його соціокультурної групи, що надалі служить базою соціальної адекватності особистості з урахуванням життєвих змін. В цьому і полягає здатність адаптації особистості до постійно мінливих умов життя – втрачаючи самоідентичність, людина повинна перебувати в процесі постійних трансформацій. Саме ця здатність особистості дозволяє їй бути адаптованою навіть в період глобальних соціальних змін на макрорівні. Соціально-дезадаптована особистість не здатна адекватно і рефлексивно реагувати на такого типу зміни. Вона соціально регідна, і всі зміни в суспільстві вводять її в стан шоку, в стан депресії, часом провокуючи її на асоціальні форми поведінки. Відбувається втрата ціннісних орієнтацій через неможливість самореалізації в суспільстві, і неможливість змінити цю соціальну ситуацію. Така соціальна ситуація в суспільстві призводить до серйозного дисбалансу трикветральної структури адаптації особистості.

Таким чином, соціальна дезадаптація особистості є потенційним відображенням взаємодії соціальної адаптації структур особистості з соціальною системою суспільства.

На рівні мікросистеми трикветра соціальної адаптації/дезадаптації відбувається процес розуміння міжособистісних взаємин, що відображає механізми взаємозв'язку, комунікації і конгруентності особистості з соціумом. Таким чином, зароджується комунікативна схема особистості та її поведінки, формуючи соціальну ідентичність певної особистості. Детермінанти цілей охоплюють контекст, відмінності у повноваженнях та інші ризики й ресурси. Такі соціальні концепти, як етапи соціалізації, властивості особистості (смысловиттєві цінності, установки, потреби), соціальні норми (етичні, економічні, соціокультурні, політичні) – взаємозалежні. І, відповідно, важко переоцінити їх вплив на соціальну адаптацію/дезадаптацію особистості. Мабуть, основна деформація особистості і відбувається на цьому рівні, адже

на особистість впливає і соціальна ситуація розвитку, і входженість батьків в успішні або неуспішні соціальні взаємини, і благополуччя сім'ї: її фінансове, політичне становище в певному соціокультурному просторі, тип сім'ї та наявність у ній членів, які не працюють, або вимагають особливого догляду. Саме в мікросистемі трикетра ускладнюється порядок підпорядкування регулятивних механізмів життєдіяльності, інтеріоризація зовнішніх регуляторів, становлення механізмів саморегуляції і самодетермінації. Таким чином, у два основних етапи, відбувається формування автономності особистості: «1) в молодшому дошкільному віці, коли у дитини з'являється усвідомлення свого Я і відчуття здатності протистояти зовнішньому тиску, відчуття себе суб'єктом своїх дій, формується їх полімотивованість і підпорядкованість («перше народження особистості») і 2) в підлітковому віці, коли складається самосвідомість, формується здатність будувати своє життя і свій характер відповідно до індивідуальних уявлень про себе і власну систему цінностей, зміщення рушійних сил власного розвитку зовні – всередину («друге народження особистості») (Асмолов&Леонтьев, *Дата звернення 27.12.2019*). Таким чином, соціальна комунікація забезпечує взаємодію і взаємодоповнювальний зв'язок між формуванням змістовних цінностей, норм і установок, і можливістю їх адаптивного використання.

«Суб'єктні відносини, спілкування, діалог, вільна духовна комунікація, засновані на любові почутті «боргу», є фундаментальними факторами буття особистості, які стверджують її значимість і гідність. Крім того, особистість, яка включена в нормативно-регламентовані соціальні відносини, виступає носієм суспільних функцій і ролей» (Романова, 2015). Сформована таким чином система внутрішньої регуляції життєдіяльності особистості дозволить їй бути адаптивною і меншим чином залежати від зовнішніх впливів. Соціально адаптована особистість, на відміну від дезадаптованої, здатна керувати своєю життєдіяльністю, підпорядковуючи її логіці соціальної необхідності, життєвим цілям, репрезентувати в єдиній ціннісно-сенсовій перспективі.

Формування внутрішнього світу особистості як процесу внутрішньоособистісної соціалізації відбувається на рівні селф-фундейшн-системи трикветра соціальної адаптації/деадаптації. Розглянемо детермінанти цього виду соціалізації. Ними, безумовно, є ціннісні принципи особистості, такі як самооцінка, самоаналіз, рефлексія, яка обумовить процес персональної ідентифікації, на відміну від макросистеми, де найбільш значущою є об'єктивна сторона соціалізації. При порушенні процесу соціалізації або її деформації в подальшому, в особистості не формується соціальна компетентність, що призводить до соціальної дезадаптації особистості, а часом і до девіантної віктимізації. Відбувається інтерактивна деформація особистості, що характеризується порушеннями емоційно-вольової сфери, відповідно, знижений рівень мотивації, занижена самооцінка, криза ціннісних принципів, моральних і етичних норм, конформізм. Все це призводить до змін «Я – концепції» особистості, до неможливості самоактуалізації і самоствердження особистості у певному соціокультурному просторі суспільства.

Самосвідомість, що є продуктом соціалізації, робить людину не тільки об'єктом впливу соціальних сил, а й суб'єктом дії, свідомим чинником соціальної історії.

У суспільстві, що трансформується, головною цінністю є оновлення, зміни, засновані на особистій активності людини як соціальної одиниці і підвладні впливу зовнішніх факторів. Тому, ми можемо виокремити багатоступеневий процес, що ускладнюється характером соціальної адаптації. Зовнішні фактори, що впливають на людину, різноманітні, культурні системи зливаються з освітніми, особистісні з колективними, і, ми можемо робити певні прогнози, проте, з часом і впливом внутрішніх і зовнішніх факторів функціонування особистості, вони можуть змінюватися.

На цьому етапі розвитку суспільства треба визнати, що глобалізація несе як позитивні універсалістські тенденції культурного діалогу, так і небезпеку

експансії стереотипів масової культури, руйнівні для суспільства перспективи втрати національної ідентичності та відчуження особистості.

Таким чином, соціальна адаптація – це багаторівневий процес, що включає в себе психологічну адаптацію (на рівні індивідуальної взаємодії людей), культурну адаптацію (на рівні засвоєння норм і цінностей культури) і власне соціальну, або інституціональну адаптацію (на рівні взаємодії особистості й соціальних інститутів). Будь-яка деформація на одному з трьох рівнів призводить особистість до стану соціальної дезадаптації.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

Вперше в українській соціально-філософській думці розроблено й проведено комплексне дослідження особливостей соціокультурної адаптації іноземної молоді, що є частиною українського студентства, до мінливого соціокультурного середовища; розроблено системне бачення соціокультурної адаптації як процесу на макро- і мікрорівнях, яке ґрунтується на прагненні до соціального пізнання, успішної соціалізації, самореалізації та самоактуалізації; застосований антропосоціогенетичний метод у дослідженні проблем соціокультурної адаптації студентів, який надав можливість показати, що гуманістична спрямованість особистості в сучасному суспільстві є значущою для процесів успішної соціокультурної адаптації.

Таким чином, як і в описаному вище дослідженні тимчасово переміщеної молоді, основними компонентами дезадаптації іноземної молоді при зміні країни навчання, є комунікативний, компонент самореалізації, соціокультурний, латентний і рефлексивний компоненти трикветра соціальної дезадаптації/адаптації особистості.

Важливе місце в оцінці компонентів соціальної дезадаптації посідають і сім'ї, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, обдарованих дітей, а також сім'ї, що опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО), сім'ї, що виховують прийомних дітей. Усі ці сім'ї можна віднести до однієї

категорії, враховуючи фактори функціонування сім'ї, зовнішнього та внутрішнього впливу на особливості її пристосування до умов мегасупільства, соціальних змін, що відбуваються в ньому, часто призводять до порушення стану соціальної рівноваги і в подальшому – до соціальної дезадаптації цих сімей.

Отже, ми можемо зробити висновок, що розуміння процесу соціальної дезадаптації в змінених умовах життя передбачає індивідуальні особливості, підтримку з боку та розкриття внутрішніх ресурсів. Зазначимо, що основними ознаками успішності процесу соціальної адаптації тимчасово переміщеної молоді, іноземних студентів та сімей, які виховують дітей з особливими освітніми потребами є: оволодіння новими типами поведінки, сформовані міжособистісні відносини; когнітивна активність в соціальному середовищі; оволодіння культурними патернами іншого суспільства (нормами, традиціями, культурним досвідом) і в той же час – збереження та збагачення власної культури; задоволеність своїм становищем у цьому соціальному середовищі, набуття соціального статусу; кількість і якість соціальних контактів, комунікативних практик; зв'язок майбутніх життєвих планів з отриманим культурним і соціальним досвідом.

На становлення особистості дитини впливають не тільки характеристики складу сім'ї, а й соціокультурні традиції, ідеологічні погляди членів сім'ї: зміна складу сім'ї впливатиме на якість та емоційний фон взаємовідносин між її членами, ускладнюючи їх; соціокультурні традиції вміщують в себе й етнічні, і релігійні фактори, враховуючи не менш значущий та впливовий фактор – соціально-економічний; ідеологічні переконання розкривають сімейні цінності, форми поведінки та особистий погляд членів сім'ї на макросистему (переконання та цінності можуть передаватися з покоління в покоління, впливати при цьому на взаємовідносини членів сім'ї як між собою, так і з іншими сім'ями та іншими системами. Розглядаючи цей факт на рівні держави, ми можемо бачити накопичення «соціального капіталу»

країни з позиції якості, а не тільки кількості членів соціокультурного суспільства.

Було виявлено детермінанти благополуччя (адаптації) сім'ї та чинники дезадаптації сім'ї в межах триквотральної структури адаптації-дезадаптації. Детермінантами благополуччя є: відтворення населення, забезпечення потреб суспільства, спадкоємність, через яку реалізуються шлюбні, родинні, правові, господарські, етнічні та психологічні зв'язки, сімейні цінності (норми сімейної поведінки, наявність особливих ролей: чоловік і дружина, мати й батько, син, дочка та інші), власні ресурси для вирішення складних життєвих обставин, позитивний досвід (накопичений старшими поколіннями), система цінностей, внутрішня культура особистості, високий рівень адаптивності. Чинниками дезадаптації виступають: нездатність самотійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті, вимушена зміна місця проживання, вимушені розірвані родинні стосунки, деформація внутрішньосімейних стосунків, порушена структура сім'ї, знецінення основних сімейних функцій, психологічне, фізичне, сексуальне насильства над членами родини, відхилення в соціальній поведінці, низький рівень правової культури; низький рівень адаптаційних можливостей.

Таким чином, аналіз факторів благополуччя сім'ї і факторів дезадаптації сім'ї в межах триквотральної структури адаптації/дезадаптації, дозволяє обґрунтовано говорити про те, що благополучна сім'я більш успішна в досягненні високої якості життя своїх членів. Крім того, як ми можемо бачити з порівняльного аналізу детермінантів соціальної адаптації та факторів дезадаптації, на особистісному рівні (селф-фундейшн-система) є всі передумови для особистісного зростання членів сім'ї, можливості їх самореалізації, вдосконалення комунікативних здібностей, підвищення рівня самосвідомості та формування зрілості, сприяє подальшому розвитку особистості та підвищення її рівня соціальної адаптації. Розглядаючи ж фактори соціально-дезадаптованої сім'ї, можна відзначити неможливість, нездатність членами сім'ї сформувати самосвідомість під час процесу

становлення особистості дитини, рівень її правової культури; загальноприйняті установки під час її первинної соціалізації, що призведе до формування низького рівня адаптаційних можливостей особистості, до порушення її психоемоційної сфери та сприятиме її деструктивній, девіантній поведінці в особистісних відносинах та суспільстві в цілому. Тобто, неспроможність сім'ї виконувати свої соціальні функції перешкоджає успішній адаптації особистості до умов трансформаційного соціального середовища.

У суспільстві, що трансформується, головною цінністю є оновлення, зміни, засновані на особистій активності людини як соціальної одиниці і підвладні впливу зовнішніх факторів. Тому, ми можемо виокремити багатоступеневий процес, що ускладнюється характером соціальної адаптації та підкреслити той факт, що різні соціальні категорії членів нашого суспільства мають єдину структуру соціальної дезадаптації, що дозволяє розглядати цей процес на рівні суспільство-особистість.

Таким чином, соціальна дезадаптація особистості є потенційним відображенням взаємодії соціальної адаптації структур особистості з соціальною системою суспільства.

Основні положення 3-го розділу висвітлені у публікаціях:

1. Орленко І. М. Проблеми дезадаптації тимчасово переміщеної молоді України у сучасних соціокультурних умовах. Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. Львів, 2017. Вип. 19. С. 90–98.

2. Пальчинская М. В., Орленко И. Н. Проектування інклюзивного освітнього простору як засіб соціальної адаптації дітей з особливими освітніми потребами в освітньому середовищі. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2018. №1 (40). С. 83–90.

3. Орленко І. М. Філософський аналіз проблем соціальної адаптації та дезадаптації родин, які виховують особливу дитину. Мультиверсум. Філософський альманах. Київ, 2019. Вип. 3–4 (169–170). С. 54–72.

4.Orlenko I. N. Philosophy of inclusive education in the contemporary society. Comprehension of the formation of the world in different philosophical approaches: collective monograph. Lviv-Toruń, 2019. P. 101–123.

5.Orlenko I. N. Sociocultural problems of adaptation / re-adaptation of temporarily displaced youth in Ukraine. Scientific Journal VIRTUS. 2020. № 40. С. 17–22.

6.Borinshtein Ye., Orlenko I. Continuous education as the basis of sociocultural adaptation. ScienceRise: Pedagogical Education. 2020. № 3. P. 21–26.

ВИСНОВКИ

1. Аналізуючи дослідження сучасних учених щодо питань адаптації та дезадаптації в системі явищ сучасного суспільства, можна зазначити, що адаптація є комплексним явищем, яке охоплює різні складові та рівні, які впливають на пристосування особистості до вимог соціальної системи. Суспільство детермінує соціальне середовище, в якому живуть люди, їхнє буття, діяльність, взаємини, характерні для сучасного історичного періоду. І однією з детермінант розвитку суспільства є адаптаційні процеси: трансформація способів життєдіяльності людини, соціальні відносини, що постійно ускладнюються, і їхній протилежний бік – процеси дезадаптації.

2. Ми можемо зазначити той факт, що на характер соціального середовища, передусім, на його правила, норми, потреби кожної людини, впливають соціальні зміни, які виникли через несподівані та негативні явища в економіці, політиці чи іншій сфері життєдіяльності членів суспільства. Стан людини з низьким рівнем адаптованості призведе до стану соціальної дезадаптації в такому разі, зростанню незадоволеності своїм соціальним становищем, втрати довіри до політичних та інституційних структур і – як кінцевою точкою дезадаптації – стане причиною девіантної поведінки.

Руйнування старих стереотипів, радикальні медичні, освітні та політичні реформи, неприйняття філософії сучасних життєвих вимог, нових соціальних

норм, примусова адаптація до сучасних українських реалій – без урахування адаптивних можливостей різних верств українського народу, часто є одним з найбільш значущих чинників соціальної дезадаптації.

3. Значущими факторами неминучості соціальної дезадаптації сьогодні постають: неможливість пристосування до складних життєвих обставин (СЖО), неминучість розриву родинних і соціальних зв'язків тимчасово переміщених осіб (ТПО), неприйняття факту народження дитини з особливими потребами та на тлі цього – маргінальний статус сім'ї. Факторами соціальної дезадаптації є: відносна культурно-соціальна депривація (позбавлення життєвих потреб), соціальна незрілість, психолого-педагогічна занедбаність, агресивні девіації, втрата вже сформованих форм наставництва, втрата звичного колективу, руйнування динамічних стереотипів, акцентуації характеру, психопатичне формування особистості, соціальна пасивність, недостатня підготовленість до процесів саморегуляції, когнітивний дисонанс як наслідок розбіжності суджень про життя і реальне становище.

Філософський аналіз соціальної дезадаптації особистості дозволяє розглядати її як сукупність властивостей до системних утворень, які не дозволяють людині вибудувувати своє життя, надаючи йому цінність і сенс. Результатом соціальної депривації стає витіснення людини з ситуації особистісного розвитку; наслідком – соціокультурна ізоляція людини в середовищі спілкування, де вона втрачає почуття приналежності до загальної культури і сприймає цінності й установки мікросередовища.

4. Феномен соціальної дезадаптації – поняття міждисциплінарне, його вивчають в межах різних наук. Системне розуміння соціальної дезадаптації особистості, що вміщує в себе всі аспекти адаптаційних процесів, досліджуваних науками, що розглядають її як соціальне явище, підштовхує нас до розуміння значущості міждисциплінарного підходу. Дезадаптацію у залежності від конкретного аспекту дослідження можна поділити за своїм змістом на демографічну, соціокультурну, політичну, психологічну, релігійну, соціальну, технотронну, екологічну, економічну, етнічну, правову.

Сам процес походження дезадаптації ми розуміємо як дезадаптаціогенез: взаємозумовленість та взаємозв'язок рівнів цього процесу. Надалі це дозволить більш достовірно представити структуру соціальної дезадаптації. У процесі дезадаптації особистість (організація, інститут, суспільство, будь-яка соціальна система) проходить наступні стадії дезадаптаціогенезу: 1) первинна – порушення функцій життєдіяльності; 2) пошук адаптивних ресурсів; 3) реакція на зміну середовища: а) часткове пристосування; б) стійке непристосування. Дезадаптація в кожному конкретному випадку залежить від біологічних і соціальних стимулів, досвіду минулих адаптацій/дезадаптацій, соціальної позиції дезадаптанта (влада, контрольовані ресурси, соціальні мережі тощо).

5. Соціальна дезадаптація є потенційним відображенням соціальної адаптації та взаємовпливовою системою соціальної адаптації суспільства й структурних систем особистості. Це дає змогу розглядати її як складноорганізовану, інтегральну властивість особистості у трисистемному філософському вимірі – триквєтрі соціальної дезадаптації.

На наш погляд, основні компоненти соціальної дезадаптації безпосередньо пов'язані зі структурою особистості та її взаємодією з соціумом на основі особистісних якостей. Розглядаючи дезадаптацію як складноорганізовану, інтегральну властивість особистості, ми вважаємо, що на кожному з цих рівнів дезадаптація має свій зміст і представлена в загальному наборі детермінант.

На формально-динамічному рівні дезадаптація особистості проявляє себе в детермінантах, які відображають особливості виникнення проявів дезадаптації та містять у собі когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. Саме ці компоненти містять особистісні характеристики, що забезпечують загальний адаптивний/дезадаптивний результат у діяльності.

На особистісно-змістовному рівні дезадаптація проявляється в детермінантах, пов'язаних зі спрямованістю особистості. До змістових компонентів дезадаптації особистості належать: комунікативні здібності

(вибірковість у виборі середовища), мотивація (регуляція поведінки), самореалізація в середовищі, до якого адаптується особистість, спрямованість адаптивних перебудов. На цьому рівні детермінантом дезадаптації також виступає самооцінка особистості, знання особистості про свої адаптаційні можливості, ставлення до себе як до суб'єкта, який адаптується.

На імперативно-соціальному рівні дезадаптація містить в собі детермінанти, які проявляються в таких компонентах, як соціалізація, соціокультурні традиції, соціальні норми, цінності.

Внутрішніми детермінантами соціальної адаптації/дезадаптації є психота нейрофізіологічні та особистісні особливості людини. Зовнішніми – соціокультурне оточення, економіко-правова ситуація, екологічна. На тлі зовнішніх і внутрішніх детермінант формується комплекс властивостей і якостей особистості, які обумовлюють процес адаптації особистості або її дезадаптації. Сформований при цьому адаптаційний потенціал особистості є, на нашу думку, лише проміжним результатом стратегії адаптації (або при її порушенні, відсутності – результатом дезадаптації) особистості, що впливає на особистісні фактори, емоційні, психосоматичні, поведінкові та інші.

Такими факторами на рівні макро- і мікросистеми є когнітивний компонент і поведінковий, що впливають на рівень життєстійкості особистості, моральної нормативності, поведінки і в цілому на рівень її соціальної адаптації. На рівні селф-фундейшн-системи – це не тільки когнітивний, афективний і поведінковий компонент особистісного рівня, це і рівень інтелекту, рівень особистісної тривожності, і рівень емоційної стійкості особистості під впливом на неї факторів середовища. Особистісний ресурс на рівні селф-фундейшн-системи передбачає здатність до самомотивації і досягнень, здатність до активності та ініціативи, емоційний контроль і саморегуляцію, гнучкість мислення і когнітивні установки, соціальну компетентність, адаптивні захисно-стримувальні стилі поведінки. Все це дозволяє особистості успішно пройти процес реадaptaції і самореалізації до нових соціальних умов.

6. Наступним за значущістю можна вважати щораз вищий темп соціального розвитку, науково-технічного прогресу, швидкість змін, що відбуваються в українському суспільстві та у світовому співтоваристві в цілому.

Соціальна мобільність і міграційні процеси також є факторами, що впливають на стратегічну роль країни в її соціально-економічному розвитку, що може обумовлювати процес соціальної дезадаптації. Вплив процесу соціальної трансформації на адаптацію чи дезадаптацію особистості є результатом перетворення та інтерпретації об'єктивного соціального світу, себе в цьому світі, суб'єктивного образу світу в собі, а також формуванням на цій основі індивідуального адаптивного простору та особистісної ідентичності, що надає процесу дезадаптації соціокультурного акценту.

7. На нашу думку, сучасна типологія соціально-дезадаптованих сімей України містить у собі наступні категорії сімей: неповна сім'я, неблагополучна сім'я, асоціальна сім'я, дисфункціональна сім'я, негармонійна сім'я, деструктивна сім'я, дезінтегрована сім'я, дезорганізована сім'я, позашлюбна сім'я, сім'я ТПО (тимчасово переміщені особи), сім'я особливої дитини, сім'я СЖО. Стан соціальної та психологічної дезадаптації сучасних сімей, які виховують дітей, обумовлений зміною сімейної ідеології та сімейних цінностей на фоні впливу соціально-економічних реформ.

8. На жаль, у сучасній ситуації розвитку українського суспільства існує серйозний дефіцит позитивного впливу мікро- і макросистеми на підростаюче покоління. Аналіз факторів благополуччя сім'ї і факторів дезадаптації сім'ї в межах триквотральної структури адаптації/дезадаптації, дозволяє обґрунтовано говорити про те, що благополучна сім'я більш успішна в досягненні високої якості життя своїх членів. Крім того, як ми можемо бачити з порівняльного аналізу детермінантів соціальної адаптації та факторів дезадаптації, на особистісному рівні (селф-фундейшн-система) є всі передумови для особистісного зростання членів сім'ї, можливості їх самореалізації, вдосконалення комунікативних здібностей, підвищення рівня

самосвідомості та формування зрілості, сприяє подальшому розвитку особистості та підвищення її рівня соціальної адаптації. Розглядаючи ж фактори соціально-дезадаптованої сім'ї, можна відзначити неможливість, нездатність членами сім'ї сформувати самосвідомість під час процесу становлення особистості дитини, рівень її правової культури; загальноприйнятї установки під час її первинної соціалізації, що призведе до формування низького рівня адаптаційних можливостей особистості, до порушення її психоемоційної сфери та сприятиме її деструктивній, девіантній поведінці в особистісних відносинах та суспільстві в цілому.

Основні положення дисертації було оприлюднено на:

конференціях, філософських читаннях, форумах, конгресах:

всеукраїнських і регіональних:

1. Орленко І. М. Соціально-філософський аналіз стану реформування закладів інституційного догляду. Освіта та соціалізація особистості: матеріали V всеукр. інтернет – конф. (м. Одеса–Запоріжжя, 12-13 трав. 2017р.), 2017. С. 24–26.

2. Орленко И. Н. Социальные проекты как способ трансформации социально-дезадаптированной личности в образовательной среде (философский аспект). Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства: матеріали II міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 26-27 трав. 2017 р.), Одеса, 2017. С. 217–219.

3. Орленко І. М. Особливості стану та профілактичної роботи соціально-дезадаптованих сімей у сучасному українському суспільстві. Проблеми реабілітації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 26-27 квіт. 2018), Одеса, 2018. С. 100–103.

4. Орленко І. М. Соціокультурна адаптація молоді в студентському середовищі. Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства: матеріали III міжнар. наукової конф. (м. Одеса, 25-26 трав. 2017р.), Одеса, 2018. С. 70–73.

5. Орленко И. Н. Социально-философский анализ проблем молодежи ВПЛ в Украине и Грузии. Освіта та соціалізація особистості: матеріали VI Всеукр. інтернет – конф. (м. Одеса-Запоріжжя, 27-28 квіт. 2017 р.), Одеса–Запоріжжя, 2018. С. 8–11.

6. Орленко І. М. Структурно-функціональна модель соціальної адаптації в сучасному філософському вимірі. Proceedings of the III International scientific and practical conference «Scientific research priorities: theoretical and practical value». (Poland, 27th-30th of November 2018 p.), Poland, Nowy Sącz, Wyższa Szkoła Biznesu – National-Louis University, 2018. С. 151–153.

7. Орленко І. М. Структура та етапи взаємної соціокультурної адаптації студентів. Освіта та соціалізація особистості: матеріали VI Всеукр. інтернет – конф. (м. Одеса, 26-27 квітня 2019 р.), Одеса, 2019. С.33-35.

8. Орленко І. М. Компонентные модулы социокультурной адаптации студентов к социальному стилю образовательной среды. Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства: матеріали III Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 24-25 трав. 2019 р.), Одеса, 2019. С.71-73.

9. Орленко І. М. Вплив воєнних конфліктів на адаптацію тимчасово переселеної молоді. Інновації в освіті: сутність, проблеми, перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21-22 жовтня 2019 р.), Одеса, 2019. С. 86–87.

10. Орленко І. М. Особливості впровадження інклюзивної освіти в Україні. Педагогічна наука і освіта у сучасному вимірі: проблеми і перспективи розвитку: матеріали I Всеукр. наук.–практ. конф. до 80-річчя діяльності інституції (м. Одеса, 21 травня 2019 р.), Одеса, 2019. С. 203–206.

Публікації

1. Орленко И. Н. Социальная дезадаптация как объект социально-философского исследования. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2015. №2 (35). С. 71–79.

2. Орленко И. Н. Социально-философское понимание социализации как фактора социальной дезадаптации. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2016. №2 (37). С. 65–75.
3. Орленко И. Н. Коммуникативный и ценностный компоненты структуры социальной дезадаптации личности в современном обществе. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2017. №1 (38). С. 79–87.
4. Орленко І. М. Сучасна типізація соціально-дезаптованої сім'ї у філософському вимірі. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2017. №2 (39). С. 76–83.
5. Пальчинская М. В., Орленко И. Н. Проектирование инклюзивного образовательного пространства как засіб соціальної адаптації дітей з особливими освітніми потребами в освітньому середовищі. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2018. №1 (40). С. 83–90.
6. Орленко І. М. Проблеми дезадаптації тимчасово переміщеної молоді України у сучасних соціокультурних умовах. Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. Львів, 2017. Вип. 19. С. 90–98.
7. Борінштейн Є. Р., Кіссе А. І., Орленко І. М. Социокультурная адаптация иностранной молодежи к украинской студенческой среде: антропосоциогенетический контекст. Грані. Науково-теоретичний альманах. Дніпро, 2018. Т. 21, № 12. С. 42–52.
8. Орленко І. М. Трикутник соціальної дезадаптації та його структурна модель у сучасному суспільстві. Гілея. Науковий вісник. Філософські науки. Київ, 2019. Вип. 142 (№3). Ч. 2. С. 107–112.
9. Орленко І. М. Взаимная социокультурная адаптация студентов в контексте современных трансформационных процессов. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал. Одеса, 2019. №1 (69). С. 88–94.
10. Orlenko I. N. Philosophical underpinnings of the concept of social maladjustment in modern world. Philosophical and methodological challenges of the study of modern society: collective monograph. Lviv-Toruń, 2019. P. 149–167.

11. Orlenko I. N. Philosophy of inclusive education in the contemporary society. Comprehension of the formation of the world in different philosophical approaches : collective monograph. Lviv-Toruń, 2019. P. 101–123.

12. Orlenko I. N. Compendium of methodology for the research of sociocultural adaptation: problem fields of social philosophy. Modern philosophy in the context of intercultural communication : collective monograph. Lviv-Toruń, 2019. P. 123–138.

13. Орленко І. М. Філософський аналіз проблем соціальної адаптації та дезадаптації родин, які виховують особливу дитину. Мультиверсум. Філософський альманах. Київ, 2019. Вип. 3–4 (169–170). С. 54–72.

14. Orlenko I. N. Sociocultural problems of adaptation / re-adaptation of temporarily displaced youth in Ukraine. Scientific Journal VIRTUS. 2020. № 40. С. 17–22.

15. Borinshtein Ye., Orlenko I. Continuous education as the basis of sociocultural adaptation. ScienceRise: Pedagogical Education. 2020. № 3. P. 21–26.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраамова Е. М., Логінов Д. М. Соціально-економічна адаптація: ресурси і можливості. Суспільні науки і сучасність. 2002. № 5. С. 24–34.

2. Актуальні питання теорії та практики соціальної роботи: навчально-методичний посібник. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/362/1/kniga.pdf> (дата звернення: 03.03.2018).

3. Александровский Ю. А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация. Москва: Медицина, 1996. 235 с.

4. Андреева Л. В. Психолого-педагогическая коррекция коммуникативной дезадаптации подростков с агрессивными установками: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Казань, 2005. 195 с.

5. Антология мировой философии: в 4 т. / под ред. В. В. Соколова, В. Ф. Асмус и т. д. Москва: Мысль, 1970. Т. 2. 775 с.
6. Асмолов А. Г., Леонтьев Д. А. Личность. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASHc2733a9b6524f7ca3ca4c2> (дата звернення: 27.12.2019).
7. Бардіна-Віж'є О. Ю. Іноземні студенти в Україні: чинники адаптації. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2014. № 1122. Вип. 33. С. 108–112.
8. Беженцы и переселенцы: 10 фактов в Украине и мире. URL: <https://ru.krymr.com/a/bezhentsy-i-pereselentsy-10-faktov-v-ukraine-i-mire/30016993.html> (дата звернення: 25.01.2020).
9. Белинская Е. П., Тихомандрицкая О. А. Социальная психология личности : научное пособие для вузов. Москва: Аспект Пресс, 2001. 301 с.
10. Битянова М. Р. Организация психологической работы в школе. Москва: Совершенство, 1997. 298 с.
11. Большой толковый социологический словарь: в 2 т. / сост. Дэвид Джери, Джулия Джери. Москва: АСТ, Вече, 1999. Т. 1. 544 с.
12. Большой толковый социологический словарь: в 2 т. / сост. Дэвид Джери, Джулия Джери. Москва: АСТ, Вече, 1999. Т. 2. 528 с.
13. Боринштейн Е. Р. Взаимная социальная адаптация в учебно-образовательной программе «Южноукраинский Еврейский университет «Хабад-Одесса» как социокультурный феномен. Історичні мідраші Північного Причорномор'я: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 13 бер. 2013 р.), Миколаїв, 2013. С. 10–18.
14. Боринштейн Е. Р. Взаимная социальная адаптация как фактор коэволюции общества. Соціальні технології : Актуальні проблеми теорії та практики: міжвузівський зб. наук. праць. Київ-Запоріжжя-Одеса, 2003. Вип. 20. С. 20–25.

15. Боринштейн Е. Р. Особенности взаимной социальной адаптации в учебно-образовательной программе «Южноукраинский Еврейский университет «Хабад-Одесса»: логика социальной философии. Перспективы. Одеса, 2013. №1(55). С. 4–9.
16. Боринштейн Е. Р. Социально–дезадаптированная семья как объект социально–философского исследования. Наукове пізнання: методологія та технологія. 2011. Вип. 1 (26). С. 22–28.
17. Боринштейн Е. Р. Теории социализации: социально-философский анализ. Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2012. №1 (28). С. 18–24.
18. Борінштейн Є. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства : монографія. Одеса: Астропринт, 2004. 400 с.
19. Борчиков С. А. Виртуальный образ творческого воображения. Воображение в свете философских рефлексий : Кантовская способность воображения: коллективная монография. Москва : Фонд «ЦГИ», 2015. С. 241–265.
20. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей. Москва: Академический Проект, 2004. 237 с.
21. Бурый В. Е. Влияние адекватной социальным условиям криминологической типологии преступников (осужденных) на эффективность их ресоциализации и социальной адаптации. Человек: преступление и наказание. 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-adekvatnoy-sotsialnym-usloviyam-kriminologicheskoy-tipologii-prestupnikov-osuzhdennyh-na-effektivnost-ih-resotsializatsii-i> (дата звернення: 06.05.2017).
22. Варламова А. Я. Школьная адаптация: 2-е изд. Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2011. 204 с.
23. Василюк Ф. Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций. Москва: Издательство Московского университета, 1984. 200 с.

24. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии: избранные произведения. Москва: Просвещение, 1990. 255 с.
25. Ведмеш Н. А. Социальная дезадаптация URL: <http://psihomed.com/sotsialnaya-dezadaptatsiya/> (дата звернення: 14.04.2017).
26. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса. Санкт Петербург: Питер, 2009. 336 с.
27. Волков Г. Д., Оконськ Н. Б. Адаптация и её уровни. Пермь, 1975. 246 с.
28. Галасюк И. Н. Родительство особого ребенка. Специфика смыслов и зрелость родительской позиции. Современные исследования социальных проблем. Modern Research of Social Problems, 2015. №9 (53). С. 627–642.
29. Гегель Г. В. Ф. Феноменологии духа. / перевод с немецкого Г. Г. Шпета. Москва: Наука, 2000. 495 с.
30. Гегель Г. В. Ф. Философия права. / перевод с немецкого Б. Г. Столпнера, М. И. Левиной. Москва: Мысль, 1990. 524 с.
31. Георгієва І. А. Соціально-психологічні чинники адаптації особистості в колективі: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Львів, 1985. 21 с.
32. Горан В. П. Необходимость и случайность в философии Демокрита. Новосибирск: Наука, 1984. 208 с.
33. Грицанов А. А., Румянцева Т. Г., Можейко М. А. История философии : Энциклопедия. Минск: Книжный дом, 2002. 1376 с.
34. Гумільов Л. Етногенез та біосфера землі. URL: <https://libking.ru/books/sci-/sci-history/287761-lev-gumilev-etnogenez-i-biosfera-zemli.html> (дата звернення: 28.04.2017).
35. Девіація, її види та структура. URL: https://stud.com.ua/28782/sotsiologiya/deviatsiya_vidi_struktura (дата звернення: 15.10.2017).
36. Джук А. А. Молодёжный экстремизм как элемент дезадаптации молодёжи. Вестник ЧитГУ. 2011. №8 (75). С. 62–66.

37. Дичев Т. Г., Тарасов К. Е. Проблема адаптации и здоровье человека: методологические и социальные аспекты. Москва: Медицина, 1976. 184 с.
38. Дослідницький звіт «Діти, яких торкнувся збройний конфлікт в Україні». URL: <https://radnyk.org/wp-content/uploads/2019/10/Doslidnyczkyj-zvit-Dity-yakyh-torknuvsya-zbrojnyj-konflikt-v-Ukrayini-.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).
39. Душка А. Л. Психоэмоциональные состояния родителей детей с психофизическими отклонениями: концептуализация, диагностика и коррекция: дис. ... д-ра психол. наук. : 19.00.08. Одесса, 2016. 533 с.
40. Дюркгейм Э. Ценностные и реальные суждения. Социологические исследования. 2001. № 2. С. 32–36.
41. Енциклопедія Кирила та Мефодія. URL: <http://www.encyclopedia.ru/cat/megaonline/detail/435/> (дата звернення: 20.02.2018).
42. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный: в 2 т. Москва : Русский язык, 2000. URL: <https://www.efremova.info/> (дата звернення 28.08.2019).
43. Журавльов Д. Адаптація учнів при переході з початкової школи в середню. Народна освіта. 2002. № 8. С. 105.
44. Завацкая Л. Н. Социально–педагогический патронаж семьи, находящейся в сложных жизненных обстоятельствах. Вестник Полоцкого государственного университета. Серия Е. Педагогические науки. 2018. № 7. С. 82.
45. Закон України Про соціальні послуги. URL: <http://knowledge.org.ua/zu-pro-socialnye-uslugi/> (дата звернення: 21.08.2020).
46. Заславська Т. І. Трансформационный процесс в России: социокультурный аспект. Социальная траектория реформируемой России: Исследования Новосиб. социол. школы. Новосибирск: Наука, 1999. 152 с.

47. Зелянина В. А. Философский анализ проблемы социализации личности : автореф. дис. ... канд. философ. наук : 09.00.11. Москва, 2007. 24 с.
48. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. Київ: Стилос, 2001. 238 с.
49. Зотова О. И., Кряжева И. К. Содержание и показатели адаптации личности. Москва: Наука, 2007. 352 с.
50. Иностранные студенты в Украине — Обучение в Украине. URL: <http://studyinukraine.gov.ua/ru/zhizn-v-ukraine/inostrannye-studenty-v-ukraine/> (дата звернення 03.07.2018).
51. Исаев А. К. Самореализация личности как проблема социальной философии : автореф. дис. ... канд. философ. наук : 09.00.11. Москва, 1993. 16 с.
52. История социологии в Западной Европе и США. / под. ред. Г. В. Осипова. Москва: Наука, 1993. 576 с.
53. Ільєнков Е. В. Філософія і культура. 1991. URL: http://studopedia.su/17_197_ilenkov-ev-otkuda-beretsya-filosofiya-i-kultura-s-.html (дата звернення: 8.10.2017).
54. Інтегровані соціальні служби : теорія, практика, інновації: навч.–метод. комплекс. / за заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петрочко. Київ: Фенікс, 2007. 528 с.
55. Кавалеров А. А. Цінність у соціокультурній трансформації : монографія. Одеса: Астропринт, 2001. 224 с.
56. Кавалеров А. І., Бондаренко А. М. Соціальна адаптація : феномен і прояви : монографія. Одеса: Астропринт, 2005. 112 с.
57. Кавалеров А. І., Довгополук В. О., Кавалеров А. А. Молодіжне середовище в його девіантному вимірі: монографія. Одеса: Астропринт, 2005. 128 с.
58. Казаков Ю. Н. Инструментарий социальных технологий (психологические аспекты): учебное пособие. URL: <https://abc.vvsu.ru/books/instrum/page0009.asp> (дата звернення: 20.04.2018).

59. Кансиярова Е. А. Социальная адаптация молодежи : философский анализ: дис. ... канд. философ. наук. : 09.00.11. Новосибирск, 2011. 174 с.
60. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. Сочинения по философии истории и философии природы: в 6 т. Москва: Мысль, 1966. Т. 6. С. 350–588.
61. Капська А. Й. Соціальна робота: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 328 с.
62. Капська А. Й. Технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями: навч.-метод. посіб. Київ: Слово, 2015. 328 с.
63. Караяни А. Г., Караяни Ю. М. Психологические последствия войны и социально–психологическая реадaptация участников боевых действий. Вестник ЮУрГУ. Серия «Психология». 2014. Т. 7, № 4. С. 61.
64. Карпов А. В., Орел В. Е., Тернополи В. Я. Психология профессиональной адаптации: текст. Ярославль : Аверс Прес, 2003. 158 с.
65. Катаєв С. Л. Сучасне українське суспільство. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 200 с.
66. Качество жизни. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / под ред. В. С. Стёпина. Москва: Мысль, 2000. URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/4397/17 (дата звернення: 3.02.2017)
67. Кашапов М. М. Стадии творческого мышления профессионала. Ярославль: Ремдер, 2009. 380 с.
68. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Педагогический словарь. Москва: Академия, 2003. 176 с.
69. Кон И. Психология ранней юности. Москва: Просвещение, 1989. 256 с.
70. Константинов В. В. Социально–психологическая адаптация мигрантов в принимающем поликультурном обществе: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05. Саратов, 2018. 535 с.

71. Корель Л. В. Социология адаптации: вопросы теории, методологии и методики. Новосибирск: Наука, 2005. 425 с.

72. Кошонько Г. А. Профілактика сімейної дезаптації як аспект соціально-педагогічної діяльності. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. №11. С. 263–267.

73. Краткий словарь по социологии. / под общ. ред. Д. Гвишиани, Н. Лапиной. Политиздат, 1989. 479 с.

74. Краткий философский словарь. / под ред. М. Розенталя, П. Юдина. Москва: Госполитиздат, 1941. 328 с.

75. Кривулин Е. Н. Клиническая типология и динамика депрессивных реакций при пенитенциарной дезадаптации у подростков (факторы риска, психиатрическая и наркологическая коморбидность, профилактика): дис. ... д-ра мед. наук : 14.00.18. Томск, 2005. 390 с.

76. Кудзиева Ф. С. Механизмы становления ценностных ориентаций подрастающего поколения в условиях трансформации семьи. Изв. Саратов. ун-та. Сер. Социология. Политология. 2014. Т. 14, Вып. 2. С. 61–65.

77. Кузнецов П. С. Адаптация как функция развития личности. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. 73 с.

78. Кузнецов П. С. Социологическая теория социальной адаптации : дис. ... д-ра соц. наук: 22.00.04. Саратов, 2000. 338 с.

79. Кузнецова Д. А. Социально–психологические качества подростков как условие их социальной реадaptации: дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.05. Вологда, 2011. 286 с.

80. Кузнецова Л. Э., Чеботарев В. П. Психологические особенности проявления психической дезадаптации у людей пожилого возраста, проживающих вне семьи. Молодой ученый. 2014. № 5 (64). С. 452–455. URL: <https://moluch.ru/archive/64/10171/> (дата звернення: 23.07.2020).

81. Кучманич І. М. Розвиток домагань підлітків у процесі внутрішньосімейних взаємин: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2010. 20 с.
82. Кьєркегор С. Наслаждение и долг. / перевод с датского П. П. Ганзена. Київ: AirLand, 1994. 504 с.
83. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. 304 с.
84. Леонтьев А. Н. Философия психологии : из научного наследия. Москва: Изд-во Моск. Ун-та, 1994. 228 с.
85. Личностная депривация: юридический, психологический, междисциплинарный аспекты: коллективная монография / отв. ред. В. М. Мелихов, О. Н. Макаренко, Г. Г. Егоров. Волгоград: Царицынская полиграфическая компания, 2014. 420 с.
86. Личность. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASHc2733a9b6524f7ca3ca4c2>. (дата звернення 25.12.2019).
87. Малучиев Г. С. Учебный словарь по методике исследований в социальной работе. Санкт–Петербург, 2007. 71 с.
88. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика: учебник. Москва: Гардарики, 2012. 269 с.
89. Медведева Е. Ю. Особенности коммуникативной дезадаптации и ее коррекция у детей с задержкой речевого развития в пятилетнем возрасте: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10. Нижний Новгород, 2003. 252 с.
90. Михальська С. Соціальна інституційна ситуація розвитку дитини старшого дошкільного віку. Наука і освіта. 2019. №3. С. 54–59.
91. Молодцова Т. Д. Основные виды и типы подростковой дезадаптации. Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2013. № 5. С. 51–55.
92. Москова М. В. Личностные факторы эмоциональной дезадаптации студентов: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13. Москва, 2008. 189 с.

93. Мудрак І. А. Психологічне вивчення феномену пенітенціарної дезадаптації особистості в умовах позбавлення волі. Психологічні перспективи. 2013. Вип. 21. С. 154–164.
94. Налчаджян А. А. Социально-психическая адаптация личности : формы, механизмы и стратегии. Ереван : Издательство АН АрмССР, 1988. 263 с.
95. Нартова–Бочавер С. К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности. Психологический журнал. 1997. Т. 18, № 5. С. 20–30.
96. Некрасова Н. А., Некрасов С. И., Садикова О. Г. Тематический философский словарь. Москва: МГУ ПС, 2008. 164 с.
97. Непостоянная мать. Психология отношений. URL: <https://psy-practice.com/publications/lichnye-otnosheniya/nepostoyannaya-mat/> (дата звернення: 18.03.2020).
98. Новейший философский словарь. / сост. А. А. Грицанов. Минск : Изд. В. М. Скакун, 1998. 896 с.
99. Орленко И. Н. Социальная дезадаптация как объект социально-философского исследования. Наукове пізнання: методологія та технологія. 2015. №2 (35). С. 71–79.
100. Паненкова Ю. В. Психолого–педагогічні чинники адаптації обдарованих дітей до умов початкової школи: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Острог, 2014. С. 241. URL: <https://theses.oa.edu.ua/DATA/31/PanenkovaUV.pdf> (дата звернення: 21.08.2020).
101. Парнюк М. О. Концепція детермінізму в діалектичному матеріалізмі. Сучасний детермінізм і наука. Київ, 1972. Т.1. С. 8.
102. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Основы теоретической психологии. Москва: ИНФРА-М, 2011. 528 с.
103. Петрочко Ж. В. Теорія і практика соціально–педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах: автореф. дис. ... д-ра. пед. наук :13.00.05. Київ, 2011. 24 с.

104. Платонов К. К. Структура и развитие личности. Москва: Наука, 1986. 255 с.
105. Подпоринова Н. Н. Социальная адаптация мигрантов к социокультурной среде региона. URL: <http://www.dissercat.com/content/sotsialnaya-adaptatsiya-migrantov-k-sotsiokulturnoi-srede-regiona#ixzz58cVgPsIH> (дата звернення: 17.02.2018).
106. Полина А. В. Влияние психической депривации на формирование личности ребенка–сироты. Личностная депривация: юридический, психологический, междисциплинарный аспекты: коллективная монография. Волгоград: «Царицынская полиграфическая компания», 2014. С. 113–130.
107. Попов М. Ю. Социальная аномия и ее влияние на социализацию личности. Власть. 2006. №2. С. 42–49.
108. Пресс центр УНИАН: Ежегодно растет количество иностранных студентов, которые хотят получать высшее образование в Украине. URL: <https://press.unian.net/press/10144697-ezhegodno-rastet-kolichestvo-inostrannyh-studentov-kotorye-hotyat-poluchat-vysshee-obrazovanie-v-ukraine-video.html> (дата звернення: 03.07.2018).
109. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. Москва: Прогрес, 1986. 432 с.
110. Психология общения : Энциклопедический словарь. / под ред. А. А. Бодалева. Москва: Когито-Центр, 2015. 671 с.
111. Психология социальной работы: учебник для вузов. 2-е изд. / под ред. М. А. Гулиной. Санкт-Петербург: Питер, 2017. 384 с.
112. Реан А. А. Психология личности. Санкт Петербург: Питер, 2013. 288 с.
113. Роджерс К. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы. / пер. с англ. Москва: Психотерапия, 2008. 512 с.
114. Романова Т. А. Личность как предмет научно–философского исследования. Современные проблемы науки и образования. 2015. № 1. URL:

<http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17942> (дата звернения: 26.03.2020).

115. Ромм М. В. Адаптация личности в социуме: Теоретико-методологический аспект. Новосибирск : Наука, 2002. 275 с.

116. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии. / пер. с англ. В. В. Румынского. Москва: Аспект Пресс, 1999. 429 с.

117. Рощевская Е. В. Психологический климат семьи как фактор сохранения психологического здоровья ребенка. Социально-психологические проблемы и исследования детства: Ребенок в семье, институтах образования и группах сверстников: Материалы международной научно-практической конференции. Пенза-Витебск-Москва: Научно издательский центр «Социосфера», 2012. С. 14–17.

118. Рузавин Г. И. Самоорганизация и организация в развитии общества. Вопросы философии. 1995. № 8. С. 63 – 72.

119. Рядова Л. О. Гормональный статус, генетический полиморфизм и мотивационно-потребностные особенности при психологической адаптации и дезадаптации: дис. ... канд. биол. наук : 03.00.13. Томск, 2008. 152 с.

120. Савина Н. Н. Школьная дезадаптация: природа, структура, причины. Наука и школа. 2010. № 3. С. 118–121.

121. Селигман М., Дарлинг Р. Обычные семьи, особые дети. / пер. с англ. Москва: Теревинф, 2007. 368 с.

122. Сергеева О. А. Эмоциональный компонент социально-педагогического сопровождения учебного процесса. Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2008. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsionalnyy-komponent-sotsialno-pedagogicheskogo-soprovozhdeniya-uchebnogo-protssessa> (дата звернения: 29.09.2018).

123. Сергеева А. В. Сучасні накові уявлення про генезіста становлення інтегральної ідентичності особистості. *Science and education*. 2014. №9 СХХVI. С. 80–81.
124. Сибгатуллина И. Ф. Диссинхрония психического развития интеллектуально одаренных детей и подростков: дис. ... д-р психол. наук : 19.00.01. Казань, 2002. 428 с.
125. Сидоренко С. В. Соціально–культурна адаптація: глобальний аспект. *Культура народів Причорномор'я*. 2005. № 68. С. 163–167. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/10436> (дата звернення: 5.10.2018).
126. Словарь терминов МЧС. 2010. URL: <http://endic.ru/mchs/Readaptacija-1457.html>. (дата звернення: 27.09.2018).
127. Словник UA. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%82> (дата звернення: 23.07.2020).
128. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. 453 с.
129. Смирнов В. Н. Социально–психологическая реадaptация сотрудников ОВД в постэкстремальный период. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. №1 (48). 2012. С. 71–74.
130. Снетков В. М. Человек и личность – конфликт развития. *Психологические проблемы самореализации личности*. Санкт Петербург: СПбГУ, 2003. С. 52.
131. Солодников В. В. Социально дезадаптированная семья в контексте общественного мнения. *Социологические исследования: научный и общественно-политический журнал*. Москва, 2004. №6. С. 76–85.
132. Солодовников В. Социология социально-дезадаптированной семьи. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 384 с.
133. Сорокин П. Интегральная социология. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/233/641/1219/t13.pdf> (дата звернення: 24.03.2020).

134. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. Москва, 1992. 298 с.
135. Сорокин П. А. Главные тенденции нашего времени. / пер. с англ., послесл. и прил. Т. С. Васильевой. Москва: Наука, 1997. 351 с.
136. Сорокин П. А. Интегральная социология. Социосфера. 2010. № 1. С. 62–64. URL: http://psyjournals.ru/sociosphaera/2010/n1/35207_full.shtml (дата звернення: 23.12.2017).
137. Сорокин П. А. Система социологии: в 2 т. Москва : Наука, 1993. Т.1. 448 с.
138. Социальная адаптация личности. URL: <http://cheloveknauka.com/sotsialnaya-adaptatsiya-lichnosti#ixzz5Kn1pxq53> (дата звернення: 17.06.2018).
139. Социальная дезадаптация: причины, факторы, виды. URL: http://otherreferats.allbest.ru/sociology/00184939_0.html. (дата звернення: 15.04.2017).
140. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп Н. М. Лебедева. Этническая психология и общество. / под ред. Н. М. Лебедевой. Москва : Старый сад, 1997. 271 с.
141. Социологический справочник. / под общ. ред. В. И. Воловича. Київ : Политиздат Украины, 1990. 382 с.
142. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках. / под общ. ред. Г. В. Осипова. Москва: Издательская группа ИНФРА М-НОРМА, 1998. 488 с.
143. Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах: метод. посібник. / за заг. ред. І. Д. Зверєвої. Київ : Держсоцслужба, 2006. 104 с.
144. Спенсер Г. Опытты научные, политические и философские. / пер. с англ. Н. А. Рубакина. Минск : Современный литератор, 1999. 1408 с.
145. Спенсер Г. Синтетическая философия. / пер. с англ. Н. В. Воробьева. Киев: Ника-Центр, 1997. 512 с.

146. Статистика, бойові дії на Сході України, вимушені переселенці. URL:
https://lb.ua/society/2019/09/11/436989_okolo_43_vinuzhdennih_pereselentsev.html. (дата звернення: 25.01.2020).
147. Степин В. С. Теоретическое знание. Москва: Прогрес–Традиція, 2000. 111 с.
148. Стефаненко Т. Г., Шлягина Е. И., Ениколопов С. Н. Методы подготовки к межкультурному взаимодействию. Методы этнопсихологического исследования. Москва, 1993. С. 55–78.
149. Стрельникова Ю. Ю., Бобрищев А. А. Факторы риска и ресурсы выживания в чрезвычайных ситуациях. Научно-аналитический журнал «Вестник Санкт-Петербургского университета Государственной противопожарной службы МЧС России». 2015. С. 180–188.
150. Структура личности и интеграция ее элементов. URL:
<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000000/st047.shtml>. (дата звернення: 27.09.2018).
151. Структура социальной адаптации. URL:
<http://www.pskeys.ru/pkes-883-1.html> (дата звернення: 5.10.2018).
152. Структура социальной адаптации. Психокоррекционная работа по преодолению социально-психологических адаптационных трудностей детей из неблагополучных семей. URL: <http://www.pskeys.ru/pkes-883-1.html>. (дата звернення: 05.06.2018).
153. Тлумачний словник термінів. URL:
<http://psychiatry.academic.ru/83611> (дата звернення: 28.04.2017).
154. Тоффлер Элвин. Футурошок. / пер. с англ. Санкт-Петербург: Лань, 1997. 464 с.
155. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии. Москва: Прогресс, 1990. 585 с.
156. Федотов В. А. Традиции как социокультурное явление : учеб. пособие. Чебоксары : Изд-во Чуваш, 2010. 136 с.

157. Философская теория личности. URL: <http://www.km.ru/referats/BBB93B3565EA47E6B883FC970D720212>. (дата звернення: 27.09.2018).
158. Философский энциклопедический словарь. / под ред. С. С. Аверинцева. Москва: Советская энциклопедия, 1989. 815 с.
159. Філософія відносин і життя. URL: <https://refactory.pro/topic/119-samoocenka/> (дата звернення: 23.09.2018).
160. Флорова Н. Б. Реферативный обзор диссертации Брайан Дж. Уэлш «Взаимоотношения одаренных и талантливых детей со своими родителями». Современная зарубежная психология. 2015. Том 4. №4. С. 55—67.
161. Фрейд З. Введение в психоанализ. Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. 278 с.
162. Фрейнкман-Хрусталева Н. С., Новиков А. И. Эмиграция и эмигранты : История и психология. Санкт Петербург: Гос. акад. Культуры, 1995. 153 с.
163. Харченко Н. Різноманітність аспектів бідності : спроба соціологічного аналізу. Наукові записки НаУКМА. 1999. Т. 7. С. 38–49.
164. Хомякова Е. Г. Информационная-когнитивная система и её актуализация в языке. Коммуникация и образование: сб. статей. Санкт Петербург, 2004. С. 180–197.
165. Целуйко В. М. Психология современной семьи: кн. для педагогов и родителей. Москва: Владос, 2006. 287 с.
166. Часовская Л. А. Влияние семьи на ценностные ориентации современных детей. URL: https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=1970. (дата звернення: 15.03.2020).
167. Черних Л. А. Психологічні засади соціальної адаптації старших дошкільників з особливими потребами в умовах сучасного соціуму. Сєвєродонецьк, 2019. URL: https://snu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/10/СЧерных-Dysertatsiya_.pdf. (дата звернення: 23.01.2020).

168. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва: Издательский центр «Академия», 2004. 272 с.

169. Шевченко А. И. Человек с ограниченными возможностями в современном обществе (социально–философский анализ): автореф. дис. ... д-ра. философ. наук: 09.00.11. Краснодар, 2014. 21 с.

170. Шибутани Т. Социальная психология. / пер. с англ. В. Б. Ольшанского. Ростов-на-Дону : «Феникс», 1999. 544 с.

171. Шиняева О. В., Гоношилина И. Г., Зосименко И. А. Социология. Ульяновск: УлГТУ, 2011. 184 с.

172. Щанина К. В. Социальная активность пожилых людей в современном российском обществе: региональный аспект : дис. ... д-ра соц. наук. : 22.00.04. Пенза, 2018. 160 с.

173. Янковчук М. М. Психологічні особливості розвитку обдарованості дитини в сім'ї: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2011. 22 с.

174. Ясь О. В. Аномія. Енциклопедія історії України: в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : «Наукова думка», 2003. Т. 1. 688 с.

175. Aaron Matthew Thompson, Russell Elmore, Lindsay Marie Etker. The Social Competency Scale of Free and Active Teachers for School Social Workers. *Children and Schools*. 2020. Volume 42, Issue 1. P. 63–66.

176. Artamonova A. A., Ajupov A. A. The Problem of Social-Psychological Maladjustment of People in Today's Economic Conditions. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 2015 Vol. 6, № 1, S. 3. P. 24–29. URL: <http://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/article/view/5664>. (дата звернення: 25.02.2019).

177. Berry J. W., Poortinga Y. H., Breugelmans S. M., Chasiotis A., Sam D. L. *Cross-Cultural Psychology : Research and Applications*. New York : Cambridge University Press, 2011. 650 p.

178. Bronfenbrenner U. Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives. *Developmental Psychology*. 1986. Vol. 22, № 6. P. 723–742.

179. Carolien Konijn, Sabine Admiraal, Josefiene Baart, Floor van Rooij, Geert-Jan Stams, Christina Colonnesi, Ramon Lindauer, Mark Assink. Foster care placement instability: A meta-analytic review. *Children and Youth Services Review*. 2019. Volume 96. P. 483–499. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S019074091830731X>. (дата звернення: 25.08.2020).

180. Colleen Ward, Kennedy Antony. The measurement of sociocultural adaptation. *International Journal of Intercultural Relations*. 1999. Volume 23, Issue 4. P. 659–677. URL: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0147176799000140>. (дата звернення: 25.08.2020).

181. Doris Chateauneuf, Genevieve Page, Beatrice Decaluwe. Issues Surrounding Post-Adoption Contact in Foster Adoption: The Perspective of Foster-to-Adopt Families and Child Welfare Workers. *Journal of Public Child Welfare*. 2018. Vol. 12, Issue 4. P. 436–460. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15548732.2017.1397079>. (дата звернення: 25.08.2020).

182. Hartmann H. *Ego psychology and the Problem of adaptation*. New-York : International university press, 1958. 121 p.

183. Ho K. H. M., Chiang V. C. L. A meta-ethnography of the acculturation and socialization experiences of migrant care workers. *Journal of Advanced Nursing*. 2015. Vol.71, Issue 2. P. 237–254.

184. Jambekar A. S., Padhyegurjar M. S., Padhyegurjar S. B., Joshi S. P., Shahri P. Impact of having a child with special needs on the psychosocial well-being of the parents: A cross-sectional study. *Journal of Mental Health and Human Behavior*. 2018. Vol. 23, Issue 2. P. 115–119. URL:

<http://www.jmhbb.org/text.asp?2018/23/2/115/270985>. (дата звернення: 18.04.2020).

185. Kang T. Who am I? Migrant workers' bicultural identity integration, social support, and social maladjustment. *Social Behavior and Personality: An international journal*. 2018. Vol 46, № 7. P. 1111–1122. URL: <https://doi.org/10.2224/sbp.6645>. (дата звернення: 25.08.2020).

186. Katani C. Mental health of children living in war zones: risk and perspective of protection. *World psychiatry*. 2018. №17 (1). P. 104–105. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/29352542>. (дата звернення: 25.08.2020).

187. Katie M. Perlowski, Lindsay E. Wright. The influence of perceived work flexibility and spousal support on the family satisfaction of parents of children with special needs. *Community, Work and Family*. 2019. URL: <https://doi.org/10.1080/13668803.2019.1608158>. (дата звернення: 25.08.2020).

188. Kinga Bierwiazzonek, Sven Waldzus. Socio-cultural factors as prerequisites for intercultural adaptation among expatriates, foreign students and migrants: a review. *Journal of Intercultural Psychology*. 2016. №47 (6). P. 767–817. URL: <https://doi.org/10.1177/0022022116644526>. (дата звернення: 25.08.2020).

189. Laura E. Agnich, April M. Shouts, Tiffany D. James, Jeffrey Clibert. The influence of openness and type of adoption on mental health, offenses and family relationships of foster youth. *Sociological Spectrum : Mid-South Sociological Association*. 2016. Vol. 36, Issue 5. URL: <https://doi.org/10.1080/02732173.2016.1198950>. (дата звернення: 25.08.2020).

190. Lavee Y., Sharlin S., Katz R. The Effect of Parenting Stress on Marital Quality: An Integrated Mother–Father Model. *Journal of Family Issues*. 1996. № 17(1). P. 114–135. URL: <https://doi.org/10.1177/019251396017001007>. (дата звернення: 25.08.2020).

191. Lee J. Y., Ciftci A. Asian international students socio-cultural adaptation: Influence of multicultural personality, assertiveness, academic self-efficacy, and social support. *International Journal of Intercultural Relations*. 2014. Vol. 38. P. 97–105. URL:

<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0147176713000916>. (дата звернення: 25.08.2020).

192. Li W., Zhang L., Liu B., Cao H. The impact of negative interpersonal life events on social adaptation of Chinese college students: mediator effect of self-esteem. *Social Behavior and Personality*. 2013. № 41(5). P. 705–714.

193. Matthew C. Mackel, Harrison J. Kell, David Lubinski. When Lightning Strike Twice: Profoundly Gifted, Profoundly Accomplished. *Psychological Science*. 2016. Volume 27, Issue 7. URL: <https://doi.org/10.1177/0956797616644735>. (дата звернення: 26.08.2020).

194. McIntyre L. L., Brown M. Examining the utilisation and usefulness of social support for mothers with young children with autism spectrum disorder. *Journal of Intellectual and Developmental Disabil.* 2018. Vol. 43 (1). P. 93–101. URL: <https://doi.org/10.3109/13668250.2016.1262534>. (дата звернення: 25.08.2020).

195. Melnichuk T., Udovenko J. Teoretyczno–praktyczne aspekty planowania i organizacji pracy z rodzicami w procesie psychospołecznej rehabilitacji dziecka znajdującego się w trudnej sytuacji życiowej na Ukrainie. *Roczniki teologiczne*. 2018. Vol. 65. № 1. P. 137–150. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=2416815>. (дата звернення: 25.08.2020).

196. Meng Qian, Zhu Chang, Cao Chun. Chinese international students' social connectedness, social and academic adaptation : the mediating role of global competence. *Higher Education*. 2018. №75. P. 131–147.

197. Miriam Denov, Meaghan C. Shevell. The practice of social work with children and families affected by the war: the importance of family, culture, art and participatory approaches. *Journal of Family Social Work*. 2019. Vol. 22, Issue 1. P. 1–16. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10522158.2019.1546809?src=recsys>. (дата звернення: 25.08.2020).

198. Moody E. J., Kaiser K., Sharp D. et al. Improving Family Functioning Following Diagnosis of ASD: A Randomized Trial of a Parent Mentorship Program. *Journal of Child and Family Studies*. 2019. Vol. 28. P. 424–435. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10826-018-1293-z>. (дата звернення: 25.08.2020).

199. Motti-Stefanidi F., Salmela-Apo K. Problems and resources for the positive adaptation of immigrant youth. What does scientific proof show us? *European Psychologist*. 2018. №23. P. 1–5.

200. Nisha E. Mathew, Karen L. O. Burton, Anne Schierbeek, Rudi Črnčec. Parenting preschoolers with autism : Socioeconomic influences on wellbeing and sense of competence. *World Journal of Psychiatry*. 2019. Vol. 9 (2). P. 30–46. URL: https://www.researchgate.net/publication/332029580_Parenting_preschoolers_with_autism_Socioeconomic_influences_on_wellbeing_and_sense_of_competence. (дата звернення: 25.08.2020).

201. Olshevskaya–Kubilius Paula, Corwith Susan. Poverty, Academic Achievements, and Giftedness: A Literature Review. *Gifted Child Quarterly*. 2018. Vol. 62, Issue 1. С. 37–55. URL: <https://doi.org/10.1177/0016986217738015>. (дата звернення: 25.08.2020).

202. Ong B., Cheong K. C. An Exploratory of Sociocultural Adaptation Among International Students in Malaysia. *Redesigning Learning for Greater Social Impact*. 2018. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-10-4223-2_5. (дата звернення: 25.08.2020).

203. Park R. E. Human migration and the marginal man. *American journal of sociology*. 1928. Vol. 33, № 6. P. 881–893. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/214592>. (дата звернення: 25.08.2020).

204. Philips L. Human adaptation and his failures. New-York & London : Academic Press, 1968. 288 p.

205. Pitirim A. Sorokin. *The Basic Trends of Our Times*. New Haven, Connecticut : College and University Press Services, 1964. 208 p.

206. Plashienkova Z. *Obrazy človeka z filozofického a eticko-axiologického hľadiska*. Bratislava: Stimulus, 2018. URL: http://stella.uniba.sk/texty/ZP_obrazy-2.pdf. (дата звернення: 20.12.2018).
207. Poerio G. L., Totterdell P., Emerson L. M., Miles E. Social Daydreaming and Adjustment: An Experience-Sampling Study of Socio-Emotional Adaptation During a Life Transition. *Front Psychol.* 2016. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2016.00174/full>. (дата звернення: 25.08.2020).
208. Ronald Fischer. *Personality, Values, Culture: An Evolutionary Approach*. Cambridge University Press. 2017. URL: <https://philpapers.org/rec/FISPVC>. (дата звернення: 25.08.2020).
209. Seiffge-Krenke I. *Stress, Coping, and Relationships in Adolescence*. Psychology Press, 1995. 302 p.
210. Shafaei A., Nejati M., Abd Razak N. The model of psychological well-being of foreign students. *Educational Psychology*. 2018. Vol. 38 (1). P. 17–37. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01443410.2017.1356447>. (дата звернення: 25.08.2020).
211. Shafaei A., Razak N. A. What matters most: importance-performance matrix analysis of the factors influencing international postgraduate students psychological and sociocultural adaptations. *Qual Quant*. 2018. № 52. P. 37–56. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11135-016-0418-y#citeas>. (дата звернення: 25.08.2020).
212. Shelley E. Taylor. *Health Psychology*. Mc Graw Hill India, 2012. 181 p.
213. Shenaar-Golan V. Hope and subjective well-being among parents of children with special needs. *Child and family social work*. 2017. № 22. P. 306–316. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/cfs.12241>. (дата звернення: 18.01.2020).
214. Terziev V. Studying different aspects of social adaptation. *International Health*. 2017. № 9 (6). P. 1352–1361.

215. Thornton M. Family hardiness, family coping, and marital satisfaction as reported by caregivers of children who have been diagnosed with significant disabilities: a mixed methods online research study. 2018. URL: <https://twu-ir.tdl.org/handle/11274/10698>. (дата звернення: 01.02.2020).

216. Ting-Toomey S. Identity Negotiation Theory. The International Encyclopedia of Intercultural Communication. John Wiley & Sons, 2017. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781118783665.ieicc0039>. (дата звернення: 25.08.2020).

217. Trentacosta C. J., Irwin J. L., Crespo L. M., Beeghly M. Financial hardship and parenting stress in families with young children with autism: opportunities for preventive intervention. Handbook of Parent-Implemented Interventions for Very Young Children with Autism. 2018. P. 79–91. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-90994-3_5. (дата звернення: 26.08.2020).

218. Uher J. The Transdisciplinary Philosophy of Science Paradigm for Research on Individuals: Foundations for the Science of Personality and Individual Differences. The SAGE Handbook of Personality and Individual Differences. Volume 1. The Science of Personality and Individual Differences. UK, London : SAGE Publications Ltd., 2018. P. 84–109.

219. Van Ijzendoorn M. H., Sagi-Schwartz A., Mesman J. Cross cultural patterns of attachment: universal and contextual dimension. Handbook of attachment theory and research. New York : Guilford Press, 1999. P. 713–734.

220. Viren Swami, Adriane Arteché, Tomas Chamorro-Premuzic, Adrian Furnham . Sociocultural adjustment among sojourning Malaysian students in Britain: a replication and path analytic extension. Social psychiatry and psychiatric epidemiology. 2010. №45. P. 57–65. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00127-009-0042-4>. (дата звернення: 25.08.2020).

221. Walker Seandra Jean. Reported Child Sexual Abuse: Impact of Adaptive Skills and Association with Psychological Adjustment. LSU Doctoral

Dissertations, 2017. 53 p. URL: https://digitalcommons.lsu.edu/gradschool_dissertations/4111. (дата звернення: 26.08.2020).

222. Wang J., Hong J.-Z., Pi Z.-L. Cross-cultural adaptation: the impact of online social support and the role of gender. *Social Behavior and Personality*. 2015. № 43 (1). P. 111–122.

**Основні положення дисертації було оприлюднено на:
конференціях, філософських читаннях, форумах, конгресах:
всеукраїнських і регіональних:**

1. Орленко, І. М. (2017). Соціально-філософський аналіз стану реформування закладів інституційного догляду. Освіта та соціалізація особистості: матеріали V всеукраїнської інтернет – конференції, 24–26.

2. Орленко, І. Н. (2017). Социальные проекты как способ трансформации социально-дезадаптированной личности в образовательной среде (философский аспект). Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства: матеріали II міжнародної наукової конференції, 217–219.

3. Орленко, І. М. (2018). Особливості стану та профілактичної роботи соціально- дезадаптованих сімей у сучасному українському суспільстві. Проблемы реабилитации: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 100–103.

4. Орленко, І. М. (2018). Соціокультурна адаптація молоді в студентському середовищі. Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства: матеріали III Міжнародної наукової конференції, 70–73.

5. Орленко, І. Н. (2018). Социально-философский анализ проблем молодежи ВПЛ в Украине и Грузии. Освіта та соціалізація особистості: матеріали VI Всеукраїнської інтернет – конференції, 8–11.

6. Орленко, І. М. (2018). Структурно-функціональна модель соціальної адаптації в сучасному філософському вимірі. Proceedings of the III International scientific and practical conference «Scientific research priorities: theoretical and practical value», 151–153.

7. Орленко, І. М. (2019). Структура та етапи взаємної соціокультурної адаптації студентів. Освіта та соціалізація особистості: матеріали VI Всеукраїнської інтернет – конференції, 33–35.

8. Орленко, І. М. (2019). Компонентные модусы социокультурной адаптации студентов к социальному стилю образовательной среды. Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства: матеріали III Міжнародної наукової конференції, 71–73.

9. Орленко, І. М. (2019). Вплив воєнних конфліктів на адаптацію тимчасово переселеної молоді. Інновації в освіті: сутність, проблеми, перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 86–87.

10. Орленко, І. М. (2019). Особливості впровадження інклюзивної освіти в Україні. Педагогічна наука і освіта у сучасному вимірі: проблеми і перспективи розвитку: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції до 80-річчя діяльності інституції, 203–206.

Публікації

1. Орленко, І. Н. (2015). Социальная дезадаптация как объект социально- философского исследования. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал, 2(35), 71–79.

2. Орленко, І. Н. (2016). Социально-философское понимание социализации как фактора социальной дезадаптации. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал, 2(37), 65–75.

3. Орленко, І. Н. (2017). Коммуникативный и ценностный компоненты структуры социальной дезадаптации личности в современном обществе. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал, 1(38), 79–87.

4. Орленко, І. М. (2017). Сучасна типізація соціально-дезаптованої сім'ї у філософському вимірі. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал, 2(39), 76–83.
5. Пальчинская, М. В., Орленко, И. Н. (2018). Проектування інклюзивного освітнього простору як засіб соціальної адаптації дітей з особливими освітніми потребами в освітньому середовищі. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал, 1(40), 83–90.
6. Орленко, І. М. (2017). Проблеми дезадаптації тимчасово переміщеної молоді України у сучасних соціокультурних умовах. Вісник Львівського університету. Серія філософські науки, 19, 90–98.
7. Борінштейн, Є. Р., Кіссе, А. І., Орленко, І. М. (2018). Социокультурная адаптация иностранной молодежи к украинской студенческой среде: антропосоциогенетический контекст. Грані. Науково-теоретичний альманах, 21(12), 42–52.
8. Орленко, І. М. (2019). Трикветр соціальної дезадаптації та його структурна модель у сучасному суспільстві. Гілея. Науковий вісник. Філософські науки, 142(3), 107–112.
9. Орленко, І. М. (2019). Взаимная социокультурная адаптация студентов в контексте современных трансформационных процессов. Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал, 1(69), 88–94.
10. Orlenko, I. N. (2019). Philosophical underpinnings of the concept of social maladjustment in modern word. Philosophical and methodological challenges of the study of modern society : collective monograph, 149–167.
11. Orlenko, I. N. (2019). Philosophy of inclusive education in the contemporary society. Comprehension of the formation of the world in different philosophical approaches : collective monograph, 101–123.
12. Orlenko, I. N. (2019). Compendium of methodology for the research of sociocultural adaptation: problem fields of social philosophy. Modern philosophy in the context of intercultural communication : collective monograph, 123–138.

13. Орленко, І. М. (2019). Філософський аналіз проблем соціальної адаптації та дезадаптації родин, які виховують особливу дитину. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 3–4(169–170), 54–72.

14. Orlenko, I. N. (2020). Sociocultural problems of adaptation / re-adaptation of temporarily displaced youth in Ukraine. *Scientific Journal VIRTUS*, 40, 17–22.

15. Borinshtein, Ye., Orlenko, I. (2020). Continuous education as the basis of sociocultural adaptation. *ScienceRise: Pedagogical Education*, 3, 21–26.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ (АРА)

1. Аверинцев, С. С. (Ред.). (1989). *Философский энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия.

2. Авраамова, Е. М., Логінов, Д. М. (2002). Соціально-економічна адаптація : ресурси і можливості. *Суспільні науки і сучасність*, 5, 24–34.

3. Актуальні питання теорії та практики соціальної роботи : навчально-методичний посібник. Відновлено з <http://dspace.luguniv.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/362/1/kniga.pdf>

4. Александровский, Ю. А. (1996). *Состояния психической дезадаптации и их компенсация*. Москва: Медицина.

5. Андреева, Л. В. (2005). *Психолого-педагогическая коррекция коммуникативной дезадаптации подростков с агрессивными установками*. (Дис. канд. психол. наук). Казань.

6. Асмолов, А. Г., Леонтьев, Д. А. *Личность*. Відновлено з <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASHc2733a9b6524f7ca3ca4c2>

7. Бардіна-Віж'є, О. Ю. (2014). Іноземні студенти в Україні : чинники адаптації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, 1122(33), 108–112.

8. Беженцы и переселенцы : 10 фактов в Украине и мире. Відновлено з <https://ru.krymr.com/a/bezhentsy-i-pereselentsy-10-faktov-v-ukraine-i-mire/30016993.html>
9. Белинская, Е. П., Тихомандрицкая, О. А. (2001). Социальная психология личности : научное пособие для вузов. Москва: Аспект Пресс.
10. Битянова, М. Р. (1997). Организация психологической работы в школе. Москва: Совершенство.
11. Білодід, І. К. (Ред.). (1980). Словник української мови (Т. 1-11). Київ: Наукова думка.
12. Бодалев, А. А. (Ред.). (2015). Психология общения: Энциклопедический словарь. Москва: Когито-Центр.
13. Боринштейн, Е. Р. (2003). Взаимная социальная адаптация как фактор коэволюции общества. Соціальні технології : Актуальні проблеми теорії та практики : міжвузівський збірник наукових праць, 20, 20–25.
14. Боринштейн, Е. Р. (2011). Социально–дезадаптированная семья как объект социально–философского исследования. Наукове пізнання: методологія та технологія, 1(26), 22–28.
15. Боринштейн, Е. Р. (2012). Теории социализации: социально–философский анализ. Наукове пізнання: методологія та технологія, 1(28), 18–24.
16. Боринштейн, Е. Р. (2013). Взаимная социальная адаптация в учебно-образовательной программе «Южноукраинский Еврейский университет «Хабад-Одесса» как социокультурный феномен. Історичні мідраші Північного Причорномор'я : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції, 10–18.
17. Боринштейн, Е. Р. (2013). Особенности взаимной социальной адаптации в учебно-образовательной программе «Южноукраинский Еврейский университет «Хабад-Одесса»: логика социальной философии. Перспективи, 1(55), 4–9.

18. Борінштейн, Є. (2004). Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства : монографія. Одеса: Астропринт.
19. Борчиков, С. А. (2015). Воображение в свете философских рефлексий: Кантовская способность воображения: коллективная монография., Виртуальный образ творческого воображения. (с. 241–265). Москва: Фонд «ЦГИ».
20. Боулби, Дж. (2004). Создание и разрушение эмоциональных связей. Москва: Академический Проект.
21. Бурый, В. Е. (2017). Влияние адекватной социальным условиям криминологической типологии преступников (осужденных) на эффективность их ресоциализации и социальной адаптации. Человек : преступление и наказание. Відновлено з <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-adekvatnoy-sotsialnym-usloviyam-kriminologicheskoy-tipologii-prestupnikov-osuzhdennyh-na-effektivnost-ih-resotsializatsii-i>
22. Варламова, А. Я. (2011). Школьная адаптация. Волгоград: Изд-во ВолГУ.
23. Василюк, Ф. Е. (1984). Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций. Москва: Издательство Московского университета.
24. Вебер, М. (1990). О некоторых категориях понимающей социологии: избранные произведения. Москва: Просвещение.
25. Ведмеш, Н. А. Социальная дезадаптация Відновлено з <http://psihomed.com/sotsialnaya-dezadaptatsiya/>
26. Водопьянова, Н. Е. (2009). Психодиагностика стресса. Санкт Петербург: Питер.
27. Волков, Г. Д., Оконськ, Н. Б. (1975). Адаптация и её уровни. Пермь.
28. Волович, В. И. (Ред.). (1990). Социологический справочник. Київ: Политиздат Украины.

29. Галасюк, И. Н. (2015). Родительство особого ребенка. Специфика смыслов и зрелость родительской позиции. Современные исследования социальных проблем. *Modern Research of Social Problems*, 9(53), 627–642.
30. Гвішіані Д. М., Лапіна Н.І. (1989). Короткий словник по соціології. Політіздат.
31. Гегель, Г. В. Ф. (1990). Философия права. Москва: Мысль.
32. Гегель, Г. В. Ф. (2000). Феноменологии духа. Москва: Наука.
33. Георгієва, І. А. (1985). Соціально-психологічні чинники адаптації особистості в колективі. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Львів.
34. Горан, В. П. (1984). Необходимость и случайность в философии Демокрита. Новосибирск: Наука.
35. Грицанов, А. А. (1998). Новейший философский словарь. Минск: Изд. В. М. Скакун.
36. Грицанов, А. А., Румянцева, Т. Г., Можейко, М. А. (2002). История философии: Энциклопедия. Минск: Книжный дом.
37. Гулина, М. А. (Ред.). (2017). Психология социальной работы: учебник для вузов (2-е изд.). Санкт-Петербург: Питер.
38. Гумільов, Л. Етногенез та біосфера землі. Відновлено з <https://libking.ru/books/sci-/sci-history/287761-lev-gumilev-etnogenez-i-biosfera-zemli.html>
39. Девіація, її види та структура. Відновлено з https://stud.com.ua/28782/sotsiologiya/deviatsiya_vidi_struktura (дата звернення: 15.10.2017).
40. Джук, А. А. (2011). Молодёжный экстремизм как элемент дезадаптации молодёжи. Вестник ЧитГУ, 8(75), 62–66.
41. Дичев, Т. Г., Тарасов, К. Е. (1976). Проблема адаптации и здоровье человека: Методологические и социальные аспекты. Москва: Медицина.
42. Дослідницький звіт «Діти, яких торкнувся збройний конфлікт в Україні». Відновлено з <https://radnyk.org/wp->

content/uploads/2019/10/Doslidnyczkyj-zvit-Dity-yakyh-torknuvsya-zbrojnyj-konflikt-v-Ukrayini-.pdf

43. Душка, А. Л. (2016). Психоэмоциональные состояния родителей детей с психофизическими отклонениями: концептуализация, диагностика и коррекция. (Дис. д-ра психол. наук). Одесса.

44. Дэвид Джери, Джулия Джери (Сост.). (1999). Большой толковый социологический словарь (Т. 1-2). Москва: АСТ, Вече.

45. Дюркгейм, Э. (2001). Ценностные и реальные суждения. Социологические исследования, 2, 32–36.

46. Энциклопедія Кирила та Мефодія. Відновлено з <http://www.encyclopedia.ru/cat/megaonline/detail/435/>

47. Ефремова, Т. Ф. (2000). Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный (Т. 1–2). Москва: Русский язык.

48. Журавльов, Д. (2002). Адаптація учнів при переході з початкової школи в середню. Народна освіта, 8, 105.

49. Завацкая, Л. Н. (2018). Социально–педагогический патронаж семьи, находящейся в сложных жизненных обстоятельствах. Вестник Полоцкого государственного университета. Серия Е. Педагогические науки, 7, 82.

50. Закон України Про соціальні послуги. Відновлено з <http://knowledge.org.ua/zu-pro-socialnye-uslugi/>

51. Заславська, Т. І. (1999). Трансформационный процесс в России: социокультурный аспект. Социальная траектория реформируемой России: Исследования Новосиб. социол. школы. Новосибирск: Наука.

52. Зверева, І. Д. (Ред.). (2006). Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах: метод. посібник. Київ: Держсоцслужба.

53. Звереві, І. Д., Петрочко, Ж. В. (Ред.). (2007). Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: навч.–метод. комплекс. Київ: Фенікс.

54. Зелянина, В. А. (2007). Философский анализ проблемы социализации личности. (Автореф. дис. канд. философ. наук). Москва.
55. Злобіна, О., Тихонович, В. (2001). Суспільна криза і життєві стратегії особистості. Київ: Стилос.
56. Зотова, О. И., Кряжева, И. К. (2007). Содержание и показатели адаптации личности. Москва: Наука.
57. Иностранные студенты в Украине — Обучение в Украине. Відновлено з <http://studyinukraine.gov.ua/ru/zhizn-v-ukraine/inostrannye-studenty-v-ukraine/>
58. Исаев, А. К. (1993). Самореализация личности как проблема социальной философии. (Автореф. дис. канд. философ. наук). Москва.
59. Ільєнков, Е. В. (1991). Філософія і культура. Відновлено з http://studopedia.su/17_197_ilenkov-ev-otkuda-beretsya-filosofiya-i-kultura-s-.html
60. Кавалеров, А. А. (2001). Цінність у соціокультурній трансформації: монографія. Одеса: Астропринт.
61. Кавалеров, А. І., Бондаренко А. М. (2005). Соціальна адаптація : феномен і прояви : монографія. Одеса : Астропринт.
62. Кавалеров, А. І., Довгополюк, В. О., Кавалеров, А. А. (2005). Молодіжне середовище в його девіантному вимірі : монографія. Одеса : Астропринт.
63. Казаков, Ю. Н. Инструментарий социальных технологий (психологические аспекты): учебное пособие. Відновлено з <https://abc.vvsu.ru/books/instrum/page0009.asp>
64. Кансиярова, Е. А. (2011). Социальная адаптация молодежи : философский анализ. (Дис. канд. философ. Наук). Новосибирск.
65. Кант, И. (1966). Антропология с прагматической точки зрения. Сочинения по философии истории и философии природы (Т. 1-6). Москва: Мысль.

66. Капська, А. Й. (2005). Соціальна робота : навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури.
67. Капська, А. Й. (2015). Технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями : навчально-методичний посібник. Київ: Слово.
68. Караяни, А. Г., Караяни, Ю. М. (2014). Психологические последствия войны и социально–психологическая реадaptация участников боевых действий. Вестник ЮУрГУ. Серия «Психология», 7(4), 61.
69. Карпов, А. В., Орел, В. Е., Тернополи, В. Я. (2003). Психология профессиональной адаптации. Ярославль: Аверс Прес.
70. Катаєв, С. Л. (2006). Сучасне українське суспільство. Київ: Центр навчальної літератури.
71. Кашапов, М. М. (2009). Стадии творческого мышления профессионала. Ярославль: Ремдер.
72. Коджаспирова, Г. М., Коджаспиров, А. Ю. (2003). Педагогический словарь. Москва: Академия.
73. Кон, И. (1989). Психология ранней юности. Москва: Просвещение.
74. Константинов, В. В. (2018). Социально–психологическая адаптация мигрантов в принимающем поликультурном обществе. (Дис. д-ра психол. наук). Саратов.
75. Корел, Л. В. (2005). Социология адаптации: вопросы теории, методологии и методики. Новосибирск: Наука.
76. Кошонько, Г. А. (2014). Профілактика сімейної дезаптації як аспект соціально-педагогічної діяльності. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, 11, 263–267.
77. Кривулин, Е. Н. (2005). Клиническая типология и динамика депрессивных реакций при пенитенциарной дезадаптации у подростков (факторы риска, психиатрическая и наркологическая коморбидность, профилактика). (Дис. д-ра мед. наук). Томск.

78. Кудзиева, Ф. С. (2014). Механизмы становления ценностных ориентаций подрастающего поколения в условиях трансформации семьи. Изв. Саратов. ун-та. Сер. Социология. Политология, 14(2), 61–65.

79. Кузнецов, П. С. (1991). Адаптация как функция развития личности. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та.

80. Кузнецов, П. С. (2000). Социологическая теория социальной адаптации. (Дис. д-ра соц. наук). Саратов.

81. Кузнецова, Д. А. (2011). Социально–психологические качества подростков как условие их социальной реадaptации. (Дис. канд. психолог. наук). Вологда.

82. Кузнецова, Л. Э., Чеботарев, В. П. (2014). Психологические особенности проявления психической дезадаптации у людей пожилого возраста, проживающих вне семьи. Молодой ученый, 5(64), 452–455. Відновлено з <https://moluch.ru/archive/64/10171/>

83. Кучманич, І. М. (2010). Розвиток домагань підлітків у процесі внутрішньосімейних взаємин. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Одеса.

84. Кьеркегор, С. (1994). Наслаждение и долг. Київ: AirLand.

85. Лебедев, Н. М. (Ред.). (1997). Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп Н. М. Лебедева. Этническая психология и общество. Москва: Старый сад.

86. Леонтьев, А. Н. (1975). Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат.

87. Леонтьев, А. Н. (1994). Философия психологии: из научного наследия. Москва: Изд-во Моск. Ун-та.

88. Личность. Відновлено 3
<https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASHc2733a9b6524f7ca3ca4c2>.

89. Малучиев, Г. С. (2007). Учебный словарь по методике исследований в социальной работе. Санкт–Петербург.

90. Мардахаев, Л. В. (2012). Социальная педагогика: учебник. Москва: Гардарики.
91. Медведева, Е. Ю. (2003). Особенности коммуникативной дезадаптации и ее коррекция у детей с задержкой речевого развития в пятилетнем возрасте. (Дис. канд. психол. наук). Нижний Новгород.
92. Мелихов, В. М., Макаренко, О. Н., Егоров, Г. Г. (Ред.). (2014). Личностная депривация: юридический, психологический, междисциплинарный аспекты: коллективная монография. Волгоград: Царицынская полиграфическая компания.
93. Михальська, С. (2019). Соціальна інституційна ситуація розвитку дитини старшого дошкільного віку. Наука і освіта, 3, 54–59.
94. Молодцова, Т. Д. (2013). Основные виды и типы подростковой дезадаптации. Научно-методический электронный журнал «Концепт», 5, 51–55.
95. Москова, М. В. (2008). Личностные факторы эмоциональной дезадаптации студентов. (Дис. канд. психол. наук). Москва.
96. Мудрак, І. А. (2013). Психологічне вивчення феномену пенітенціарної дезадаптації особистості в умовах позбавлення волі. Психологічні перспективи, 21, 154–164.
97. Налчаджян, А. А. (1988). Социально-психическая адаптация личности: формы, механизмы и стратегии. Ереван: Издательство АН АрмССР.
98. Нартова–Бочавер, С. К. (1997). «Coping behavior» в системе понятий психологии личности. Психологический журнал, 18(5), 20–30.
99. Некрасова, Н. А., Некрасов, С. И., Садикова, О. Г. (2008). Тематический философский словарь. Москва: МГУ ПС.
100. Непостоянная мать. Психология отношений. Відновлено з <https://psy-practice.com/publications/lichnye-otnosheniya/nepostoyannaya-mat/>
101. Орленко, И. Н. (2015). Социальная дезадаптация как объект социально- философского исследования. Наукове пізнання: методологія та технологія, 2(35), 71–79.

102. Осипов, Г. В. (Ред.). (1998). Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках. Москва: Издательская группа ИНФРА М-НОРМА.
103. Осипова, Г. В. (Ред.). (1993). История социологии в Западной Европе и США. Москва: Наука.
104. Паненкова, Ю. В. (2014). Психолого–педагогічні чинники адаптації обдарованих дітей до умов початкової школи. (Дис. канд. психол. наук). Острог. Відновлено з <https://theses.oa.edu.ua/DATA/31/PanenkovaUV.pdf> (дата звернення: 21.08.2020).
105. Парнюк, М. О. (1972). Концепція детермінізму в діалектичному матеріалізмі. Сучасний детермінізм і наука, 1, 8.
106. Петровский, А. В., Ярошевский, М. Г. (2011). Основы теоретической психологии. Москва: ИНФРА-М.
107. Петрочко, Ж. В. (2011). Теорія і практика соціально–педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. (Автореф. дис. д-ра. пед. наук). Київ.
108. Платонов, К. К. (1986). Структура и развитие личности. Москва: Наука.
109. Подпоринова, Н. Н. Социальная адаптация мигрантов к социокультурной среде региона. Відновлено з <http://www.dissercat.com/content/sotsialnaya-adaptatsiya-migrantov-k-sotsiokulturnoi-srede-regiona#ixzz58cVgPsIH>
110. Полина, А. В. (2014). Влияние психической депривации на формирование личности ребенка–сироты. Личностная депривация: юридический, психологический, междисциплинарный аспекты: коллективная монография. (С. 113–130). Волгоград: «Царицынская полиграфическая компания».
111. Попов, М. Ю. (2006). Социальная аномия и ее влияние на социализацию личности. Власть, 2, 42–49.

112. Пресс центр УНИАН: Ежегодно растет количество иностранных студентов, которые хотят получать высшее образование в Украине. Відновлено з <https://press.unian.net/press/10144697-ezhegodno-rastet-kolichestvo-inostrannyh-studentov-kotorye-hotyat-poluchat-vysshee-obrazovanie-v-ukraine-video.html>

113. Пригожин, И., Стенгерс, И. (1986). Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. Москва: Прогрес.

114. Реан, А. А. (2013). Психология личности. Санкт Петербург: Питер.

115. Роджерс, К. (2008). Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы. Москва: Психотерапия.

116. Розенталь, М., Юдин, П. (Ред.). (1941). Краткий философский словарь. Москва: Госполитиздат.

117. Романова, Т. А. (2015). Личность как предмет научно–философского исследования. Современные проблемы науки и образования, 1. Відновлено з <http://www.science–education.ru/ru/article/view?id=17942>

118. Ромм, М. В. (2002). Адаптация личности в социуме: Теоретико-методологический аспект. Новосибирск: Наука.

119. Росс, Л., Нисбетт, Р. (1999). Человек и ситуация. Уроки социальной психологии. Москва: Аспект Пресс.

120. Рощевская, Е. В. (2012). Психологический климат семьи как фактор сохранения психологического здоровья ребенка. Социально–психологические проблемы и исследования детства: Ребенок в семье, институтах образования и группах сверстников: Материалы международной научно–практической конференции. Пенза–Витебск–Москва, 14–17.

121. Рузавин, Г. И. (1995). Самоорганизация и организация в развитии общества. Вопросы философии, 8, 63 – 72.

122. Рядова, Л. О. (2008). Гормональный статус, генетический полиморфизм и мотивационно-потребностные особенности при психологической адаптации и дезадаптации. (Дис. канд. биол. наук). Томск.

123. Савина, Н. Н. (2010). Школьная дезадаптация: природа, структура, причины. Наука и школа, 3, 118–121.
124. Селигман, М., Дарлинг, Р. (2007). Обычные семьи, особые дети. Москва: Теревинф.
125. Сергеева, О. А. (2008). Эмоциональный компонент социально-педагогического сопровождения учебного процесса. Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Відновлено з <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsionalnyy-komponent-sotsialno-pedagogicheskogo-soprovozhdeniya-uchebnogo-protssesa>
126. Сергеева, А. В. (2014). Сучасні накові уявлення про генезіста становлення інтегральної ідентичності особистості. Science and education, 9(CXXVI), 80–81.
127. Сибгатуллина, И. Ф. (2002). Диссинхрония психического развития интеллектуально одаренных детей и подростков. (Дис. д-р психол. наук). Казань.
128. Сидоренко, С. В. (2005). Соціально–культурна адаптація: глобальний аспект. Культура народів Причорномор'я, 68, 163–167. Відновлено з <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/10436>
129. Словарь терминов МЧС. (2010). Відновлено з <http://endic.ru/mchs/Readaptacija-1457.html>
130. Словник UA. Портал української мови та культури. Відновлено з <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%82>
131. Смирнов, В. Н. (2012). Социально–психологическая реадaptация сотрудников ОВД в постэкстремальный период. Психопедагогика в правоохранительных органах, 1(48), 71–74.
132. Смолій А. (Ред.). (2003). Енциклопедія історії України (Т 1-10). Київ: «Наукова думка».

133. Снетков, В. М. (2003). Человек и личность – конфликт развития. Психологические проблемы самореализации личности. Санкт Петербург: СПбГУ.
134. Соколов, В. В., Асмус, В. Ф. (Ред.). (1970). Антология мировой философии (Т. 1–4). Москва: Мысль.
135. Солодников, В. В. (2004). Социально дезадаптированная семья в контексте общественного мнения. Социологические исследования: научный и общественно-политический журнал, 6, 76–85.
136. Солодовников, В. (2007). Социология социально-дезадаптированной семьи. Санкт-Петербург: Питер.
137. Сорокин, П. (1992). Человек, цивилизация, общество. Москва.
138. Сорокин, П. А. (1993). Система социологии (Т. 1-2). Москва: Наука.
139. Сорокин, П. А. (1997). Главные тенденции нашего времени. Москва: Наука.
140. Сорокин, П. А. (2010). Интегральная социология. Социосфера, 1, 62–64. Відновлено з http://psyjournals.ru/sociosphera/2010/n1/35207_full.shtml
141. Сорокин, П. Интегральная социология. Відновлено з <http://ecsocman.hse.ru/data/233/641/1219/t13.pdf>
142. Социальная адаптация личности. Відновлено з <http://cheloveknauka.com/sotsialnaya-adaptatsiya-lichnosti#ixzz5Kn1prxq53>
143. Социальная дезадаптация: причины, факторы, виды. Відновлено з http://otherreferats.allbest.ru/sociology/00184939_0.html.
144. Спенсер, Г. (1997). Синтетическая философия. Киев: Ника-Центр.
145. Спенсер, Г. (1999). Опыты научные, политические и философские. Минск: Современный литератор.
146. Статистика, бойові дії на Сході України, вимушені переселенці. Відновлено з https://lb.ua/society/2019/09/11/436989_okolo_43_vinuzhdennih_pereselentsev.html.

147. Степин, В. С. (2000). Теоретическое знание. Москва: Прогрес–Традиція.
148. Стёпин, В. С. (Ред.). (2000). Качество жизни. Новая философская энциклопедия (Т. 1-4). Москва: Мысль. Відновлено з http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/4397/17
149. Стефаненко, Т. Г., Шлягина, Е. И., Ениколопов, С. Н. (1993). Методы подготовки к межкультурному взаимодействию. Методы этнопсихологического исследования. Москва.
150. Стрельникова, Ю. Ю., Бобрищев, А. А. (2015). Факторы риска и ресурсы выживания в чрезвычайных ситуациях. Научно-аналитический журнал «Вестник Санкт-Петербургского университета Государственной противопожарной службы МЧС России», 180–188.
151. Структура личности и интеграция ее элементов. Відновлено з <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000000/st047.shtml>.
152. Структура социальной адаптации. Відновлено з <http://www.pskeys.ru/pkes-883-1.html>
153. Структура социальной адаптации. Психокоррекционная работа по преодолению социально-психологических адаптационных трудностей детей из неблагополучных семей. Відновлено з <http://www.pskeys.ru/pkes-883-1.html>.
154. Тлумачний словник термінів. Відновлено з <http://psychiatry.academic.ru/83611>
155. Тоффлер Элвин. (1997). Футурошок. Санкт-Петербург: Лань.
156. Уайтхед, А. Н. (1990). Избранные работы по философии. Москва: Прогресс.
157. Федотов, В. А. (2010). Традиции как социокультурное явление: учеб. пособие. Чебоксары: Изд-во Чуваш.
158. Философская теория личности. Відновлено з <http://www.km.ru/referats/BBB93B3565EA47E6B883FC970D720212>.
159. Філософія відносин і життя. Відновлено з <https://refactory.pro/topic/119-samoocenka/>

160. Флорова, Н. Б. (2015). Реферативный обзор диссертации Брайан Дж. Уэлш «Взаимоотношения одаренных и талантливых детей со своими родителями». Современная зарубежная психология, 4(4), 55—67.
161. Фрейд, З. (1999.) Введение в психоанализ. Санкт-Петербург: Алетейя.
162. Фрейнкман-Хрусталева, Н. С., Новиков, А. И. (1995). Эмиграция и эмигранты: История и психология. Санкт Петербург: Гос. акад. Культуры.
163. Харченко, Н. (1999). Різноманітність аспектів бідності: спроба соціологічного аналізу. Наукові записки НаУКМА, 7, 38–49.
164. Хомякова, Е. Г. (2004). Информационная-когнитивная система и её актуализация в языке. Коммуникация и образование: сборник статей, 180–197.
165. Целуйко, В. М. (2006). Психология современной семьи: кн. для педагогов и родителей. Москва: Владос.
166. Часовская, Л. А. Влияние семьи на ценностные ориентации современных детей. Відновлено з https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=1970
167. Черних, Л. А. (2019). Психологічні засади соціальної адаптації старших дошкільників з особливими потребами в умовах сучасного соціуму. Сєвєродонецьк. Відновлено з https://snu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/10/CHernyh-Dysertatsiya_.pdf.
168. Шакурова, М. В. (2004). Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва: Издательский центр «Академия».
169. Шевченко, А. И. (2014). Человек с ограниченными возможностями в современном обществе (социально–философский анализ). (Автореф. дис. д-ра. философ. наук). Краснодар.
170. Шибутани, Т. (1999). Социальная психология. Ростов-на-Дону: Феникс.
171. Шиняева, О. В., Гоношилина, И. Г., Зосименко, И. А. (2011). Социология. Ульяновск: УлГТУ.

172. Щанина, К. В. (2018). Социальная активность пожилых людей в современном российском обществе: региональный аспект. (Дис. д-ра соц. наук). Пенза.
173. Янковчук, М. М. (2011). Психологічні особливості розвитку обдарованості дитини в сім'ї. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Київ.
174. Aaron Matthew Thompson, Russell Elmore, Lindsay Marie Etker (2020). The Social Competency Scale of Free and Active Teachers for School Social Workers. *Children and Schools*, 42(1), 63–66.
175. Artamonova, A. A., Ajupov, A. A. (2015). The Problem of Social-Psychological Maladjustment of People in Today's Economic Conditions. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(1), 24–29. Retrieved from <http://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/article/view/5664>
176. Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Breugelmans, S. M., Chasiotis, A., Sam, D. L. (2011). *Cross-Cultural Psychology: Research and Applications*. New York: Cambridge University Press.
177. Bronfenbrenner, U. (1986). Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives. *Developmental Psychology*, 22(6), 723–742.
178. Carolien Konijn, Sabine Admiraal, Josefiene Baart, Floor van Rooij, Geert-Jan Stams, Christina Colonnesi, Ramon Lindauer, Mark Assink (2019). Foster care placement instability: A meta-analytic review. *Children and Youth Services Review*, 96, 483–499. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S019074091830731X>
179. Colleen Ward, Kennedy Antony (1999). The measurement of sociocultural adaptation. *International Journal of Intercultural Relations*, 23(4), 659–677. Retrieved from <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0147176799000140>
180. Doris Chateaufneuf, Genevieve Page, Beatrice Decaluwe (2018). Issues Surrounding Post-Adoption Contact in Foster Adoption: The Perspective of Foster-to-Adopt Families and Child Welfare Workers. *Journal of Public Child Welfare*,

12(4), 436–460. Retrieved from
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15548732.2017.1397079>

181. Hartmann, H. (1958). *Ego psychology and the Problem of adaptation*. New-York: International university press.

182. Ho, K. H. M., Chiang, V. C. L. (2015). A meta-ethnography of the acculturation and socialization experiences of migrant care workers. *Journal of Advanced Nursing*, 71(2), 237–254.

183. Jambekar, A. S., Padhyegurjar, M. S., Padhyegurjar, S. B., Joshi, S. P., Shahri, P. (2018). Impact of having a child with special needs on the psychosocial well-being of the parents: A cross-sectional study. *Journal of Mental Health and Human Behavior*. 23(2), 115–119. Retrieved from
<http://www.jmhbb.org/text.asp?2018/23/2/115/270985>

184. Kang, T. (2018). Who am I? Migrant workers' bicultural identity integration, social support, and social maladjustment. *Social Behavior and Personality: An international journal*, 46(7), 1111–1122. Retrieved from
<https://doi.org/10.2224/sbp.6645>

185. Katani, C. (2018). Mental health of children living in war zones: risk and perspective of protection. *World psychiatry*, 17(1), 104–105. Retrieved from
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/29352542>

186. Katie, M. Perlowski, Lindsay, E. Wright. (2019). The influence of perceived work flexibility and spousal support on the family satisfaction of parents of children with special needs. *Community, Work and Family*. Retrieved from
<https://doi.org/10.1080/13668803.2019.1608158>

187. Kinga Bierwiazzonek, Sven Waldzus. (2016). Socio-cultural factors as prerequisites for intercultural adaptation among expatriates, foreign students and migrants: a review. *Journal of Intercultural Psychology*, 47(6), 767–817. Retrieved from
<https://doi.org/10.1177/0022022116644526>

188. Laura, E. Agnich, April, M. Shouts, Tiffany, D. James, Jeffrey Clibert. (2016). The influence of openness and type of adoption on mental health, offenses and family relationships of foster youth. *Sociological Spectrum: Mid-South*

Sociological Association, 36(5). Retrieved from <https://doi.org/10.1080/02732173.2016.1198950>

189. Lavee, Y., Sharlin, S., Katz, R. (1996). The Effect of Parenting Stress on Marital Quality: An Integrated Mother–Father Model. *Journal of Family Issues*, 17(1), 114–135. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/019251396017001007>.

190. Lee, J. Y., Ciftci, A. (2014). Asian international students socio-cultural adaptation: Influence of multicultural personality, assertiveness, academic self-efficacy, and social support. *International Journal of Intercultural Relations*, 38, 97–105. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0147176713000916>

191. Li, W., Zhang, L., Liu, B., Cao, H. (2013). The impact of negative interpersonal life events on social adaptation of Chinese college students: mediator effect of self–esteem. *Social Behavior and Personality*, 41(5), 705–714.

192. Matthew, C. Mackel, Harrison, J. Kell, David Lubinski. (2016). When Lightning Strike Twice: Profoundly Gifted, Profoundly Accomplished. *Psychological Science*, 27(7). Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0956797616644735>

193. McIntyre, L. L., Brown, M. (2018). Examining the utilisation and usefulness of social support for mothers with young children with autism spectrum disorder. *Journal of Intellectual and Developmental Disabil*, 43(1), 93–101. Retrieved from <https://doi.org/10.3109/13668250.2016.1262534>

194. Melnichuk, T., Udoenko, J. (2018). Teoretyczno–praktyczne aspekty planowania i organizacji pracy z rodzicami w procesie psychospołecznej rehabilitacji dziecka znajdującego się w trudnej sytuacji życiowej na Ukrainie. *Roczniki teologiczne*, 65(1), 137–150. Retrieved from <https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=2416815>

195. Meng Qian, Zhu Chang, Cao Chun. (2018). Chinese international students’ social connectedness, social and academic adaptation: the mediating role of global competence. *Higher Education*, 75, 131–147.

196. Miriam Denov, Meaghan C. Shevell. (2019). The practice of social work with children and families affected by the war: the importance of family, culture, art and participatory approaches. *Journal of Family Social Work*, 22(1), 1–16. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10522158.2019.1546809?src=recsys>
197. Moody, E. J., Kaiser, K., Sharp, D. (2019). Improving Family Functioning Following Diagnosis of ASD: A Randomized Trial of a Parent Mentorship Program. *Journal of Child and Family Studies*, 28, 424–435. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s10826-018-1293-z>
198. Motti-Stefanidi, F., Salmela-Apo, K. (2018). Problems and resources for the positive adaptation of immigrant youth. What does scientific proof show us? *European Psychologist*, 23, 1–5.
199. Nisha, E. Mathew, Karen, L. O. Burton, Anne Schierbeek, Rudi Črnčec. (2019). Parenting preschoolers with autism: Socioeconomic influences on wellbeing and sense of competence. *World Journal of Psychiatry*, 9(2), 30–46. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/332029580_Parenting_preschoolers_with_autism_Socioeconomic_influences_on_wellbeing_and_sense_of_competence
200. Olshevskaya–Kubilius Paula, Corwith Susan. (2018). Poverty, Academic Achievements, and Giftedness: A Literature Review. *Gifted Child Quarterly*, 62(1), 37–55. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0016986217738015>
201. Ong B., Cheong K. C. (2018). An Exploratory of Sociocultural Adaptation Among International Students in Malaysia. *Redesigning Learning for Greater Social Impact*. Retrieved from https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-10-4223-2_5
202. Park, R. E. (1928). Human migration and the marginal man. *American journal of sociology*, 33(6), 881–893. Retrieved from <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/214592>

203. Philips, L. (1968). *Human adaptation and his failures*. New-York & London: Academic Press.
204. Pitirim, A. Sorokin. (1964). *The Basic Trends of Our Times*. New Haven, Connecticut: College and University Press Services.
205. Plashienkova, Z. (2018). *Obrazy človeka z filozofického a eticko-axiologického hľadiska*. Bratislava: Stimulus. Retrieved from http://stella.uniba.sk/texty/ZP_obrazy-2.pdf
206. Poerio, G. L., Totterdell, P., Emerson, L. M., Miles, E. (2016). *Social Daydreaming and Adjustment: An Experience-Sampling Study of Socio-Emotional Adaptation During a Life Transition*. *Front Psychol*. Retrieved from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2016.00174/full>
207. Ronald Fischer. (2017). *Personality, Values, Culture: An Evolutionary Approach*. Cambridge University Press. Retrieved from <https://philpapers.org/rec/FISPVC>
208. Seiffge-Krenke, I. (1995). *Stress, Coping, and Relationships in Adolescence*. Psychology Press.
209. Shafaei, A., Nejati, M., Abd Razak, N. (2018). The model of psychological well-being of foreign students. *Educational Psychology*, 38(1), 17–37. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01443410.2017.1356447>
210. Shafaei, A., Razak, N. A. (2018). What matters most: importance-performance matrix analysis of the factors influencing international postgraduate students psychological and sociocultural adaptations. *Qual Quant*, 52, 37–56. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s11135-016-0418-y#citeas>
211. Shelley, E. Taylor. (2012). *Health Psychology*. Mc Graw Hill India.
212. Shenaar-Golan, V. (2017). Hope and subjective well-being among parents of children with special needs. *Child and family social work*, 22, 306–316. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/cfs.12241>
213. Terziev, V. (2017). Studying different aspects of social adaptation. *International Health*, 9(6), 1352–1361.

214. Thornton, M. (2018). Family hardiness, family coping, and marital satisfaction as reported by caregivers of children who have been diagnosed with significant disabilities: a mixed methods online research study. Retrieved from <https://twu-ir.tdl.org/handle/11274/10698>

215. Ting-Toomey, S. (2017). Identity Negotiation Theory. The International Encyclopedia of Intercultural Communication. John Wiley & Sons. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781118783665.ieicc0039>

216. Trentacosta, C. J., Irwin, J. L., Crespo, L. M., Beeghly, M. (2018). Financial hardship and parenting stress in families with young children with autism: opportunities for preventive intervention. Handbook of Parent-Implemented Interventions for Very Young Children with Autism, 79–91. Retrieved from https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-90994-3_5

217. Uher, J. (2018). The Transdisciplinary Philosophy of Science Paradigm for Research on Individuals: Foundations for the Science of Personality and Individual Differences. The SAGE Handbook of Personality and Individual Differences. Volume 1. The Science of Personality and Individual Differences (pp. 84–109). UK, London: SAGE Publications Ltd.

218. Van Ijzendoorn, M. H., Sagi-Schwartz, A., Mesman, J. (1999). Cross cultural patterns of attachment: universal and contextual dimension. Handbook of attachment theory and research (pp. 713–734). New York: Guilford Press.

219. Viren Swami, Adriane Arteché, Tomas Chamorro-Premuzic, Adrian Furnham. (2010). Sociocultural adjustment among sojourning Malaysian students in Britain: a replication and path analytic extension. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 45, 57–65. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s00127-009-0042-4>

220. Walker Seandra Jean. (2017). Reported Child Sexual Abuse: Impact of Adaptive Skills and Association with Psychological Adjustment. LSU Doctoral Dissertations. Retrieved from https://digitalcommons.lsu.edu/gradschool_dissertations/4111

221. Wang J., Hong J.-Z., Pi Z.-L. (2015). Cross-cultural adaptation: the impact of online social support and the role of gender. *Social Behavior and Personality*, 43(1), 111–122.